

A moderntől a posztmodernig: 1968

Tanulmányok

Szerkesztette

Balázs Eszter, Földes György, Konok Péter

Megjelent a

Nemzeti Kulturális Alapprogram

és a

Politikatörténeti Alapítvány

támogatásával

Kiadja a Napvilág Kiadó
1054 Budapest, Alkotmány u. 2.
www.napvilagkiado.hu
Első kiadás: 2009

ISBN 978 963 9697 39 3

© A szerzők · 2009

Minden jog fenntartva

Jelen könyvet vagy annak részleteit tilos reprodukálni,
adatrendszerben tárolni, bármely formában vagy eszközzel
– elektronikus, fényképeseti úton vagy más módon –
a kiadó engedélye nélkül közölni.

A kiadásért felelős a Napvilág Kiadó ügyvezető igazgatója
Felelős szerkesztő: Moharos Éva, Mesterházi Judit, Klopfer Judit
Olvasószerkesztő: Zappe Lászlóné
Fedélterv: Czeizel Balázs
Tipográfia, tördelés: AbiPrint Bt.
Felelős vezető: Abinéri Ottó ügyvezető
Nyomás, kötés: AlfadatPress, Tatabánya
Felelős vezető: W. Csoma Éva ügyvezető igazgató
Megjelent 16,5 (A/5) ív terjedelemben

Printed in Hungary

X 85533

Tartalom

Előszó	9
FÖLDES GYÖRGY	
Kettős tükör: 1968–2008	11
Mítosz és valóság	11
Forradalom? Lázadás?	14
A diáklázadás társadalom- és eszmetörténeti háttere	20
1968 következménye és hatása	28
Látszólagos kitérő: röviden a magyar 1968-ról	33
1968 negyven év távlatából	36
A ma – 1968 felől nézve	41
BALÁZS ESZTER	
Az értelmiségi szerepminta és funkció átértelmezése Franciaországban 1960 és 1975 között	
Sartre-től Foucault-ig	47
A hatvanas évek: szellemi erjedés Franciaországban	49
Az értelmiségi szerep és funkció újraértelmezési kísérletei 1968 előtt	56
Az egyetemek	57
1968: a forrongás éve	58

DANIELLE TARTAKOWSKY	
Tüntetések Párizsban: 1968. május–június	75
Képek és képzetek	75
A politikai válságkezelés egyik módja	81
Politikai válságok és tüntetések	86

KONOK PÉTER	
A reformizmus forró nyara	
A szociáldemokrácia hatvannyolca	91
„Mi legyen a Mórral?” – a szociáldemokrácia az 1960-as években	99
„Menekülés a győzelembe” – a nyugatnémet szociáldemokrácia hatvannyolca	104
„Az ellenállás melankóliája” – a francia szociáldemokrácia hatvannyolca	112
Néhány konklúzió	120

IGNÁCZ ÁDÁM	
Meg nem történt lázadás	
A hatvanas évek ellenművészetéről és avantgárd zenéjéről	123
A hatvanas évek avantgárdja	125
Ellentmondások az avantgárd zene körül	139
Utószó, avagy a beat mint az avantgárd zene örököse?	143

PAPP RÉKA KINGA	
Megőrizve megszüntetni: <i>Prada Meinhof</i>	
Forradalmi esztétika és vizuális recepció	145
A szavak embere	146
Út a terrorba	153
Brand	154
<i>Der Baader–Meinhof Komplex</i>	155
Amatőrök	156

A bukás képei	157
A Lex RAF	157
Alul-felül	161
A póló	165
1968 tudatállapota	167
A kettős kánonfoglalás elmélete	170
Egy merőleges példa: a Dutschke- emlékezet	172

STÖHR LÓRÁNT	
A lázadó filmtől a papák mozijáig	
A hatvanas évek baloldali mozgalmi a film tükrében	173
A politikai modernizmus radikális korszaka a filmben (1967–1971)	174
Az átmenet éve: a hetvenes évek (1972–1981)	201
A múlttá vált '68	216

KENDE TAMÁS	
Hatvannyolcas új és régi baloldal Kelet-Európában	225
Tankokkal egy filozófus ellen	227
A lengyel '68 és ami előtte volt	234
A „nem létező” cseh újbaloldal	246
A hivatalos kommunista pártok enyhülő (?) hangja	250
1968 után	255

Előszó

Számtalan dolgot lehet elmondani 1968-ról – ezen az a tény sem változtat, hogy ezek nagy részét sokan, sokszor és sokféleképpen elmondták már. Mikor a Politikatörténeti Alapítvány úgy döntött, hogy egy egész éves programsorozatot szentel 1968-nak, és egy – jórészt fiatal szakemberekből álló – kutatócsoportot állít fel a téma sokrétű vizsgálatára, nem az volt a cél, hogy újabb verziókat adjunk az immár ismert történetekhez. Igyekeztünk elkerülni a nosztalgizálás, vagy éppen az egykor volt „nagy események” előtti üres laudációk csapdáját is.

A 2008-as év során 1968 témája állandón terítéken volt a tudományban, a médiában és a közéletben. Világszerte tudományos és publicisztikai kiadványok, műsorok, fesztiválok, politikai rendezvények és a legkülönbébb konferenciák százait szentelték az évfordulónak. Nem volt ez másként Magyarországon sem. Úgy gondoljuk azonban, hogy a jelen kötet talán e betű-, szó- és képtengerben is igényt tarthat az olvasók figyelmére. A Politikatörténeti Intézetben zajló műhelyviták, konferenciák és más rendezvények során elsősorban arra figyeltünk, hogy milyen új értelmezések lehetségesek a mából visszatekintve, miként ítéljük meg az 1968-as – múltbéli – események továbbélését, hatásait, és milyen segítséget nyújthat (ha nyújthat) mindez saját jelenünk és saját magunk alaposabb-jobb megértéséhez. Hiszen amint nem egy elkülönített, különleges évként vizsgáljuk 1968-at, hanem egy történelmi folyamat állomásaként tekintünk rá, nehezebb lesz ugyan a médiaelvárásoknak megfelelő bombasztikus kép kialakítása, de talán a meg-

értés magasabb fokára juthatunk el. Igyekeztünk tehát 1968-at nem „önmagában”, hanem szélesebb történelmi folyamatok részeként és egyúttal „önmagunkban” is vizsgálni.

A jelen kötetben összegyűjtött tanulmányokat a Politikatörténeti Intézet munkatársainak, illetve ösztöndíjasainak munkáiból és a 2008 szeptemberében tartott konferenciánk előadásait alapul véve válogattuk össze. Nincs lehetőségünk arra, hogy a 2008-ban folyt kiterjedt kutatás valamennyi vonatkozását és produktumát bemutassuk. Nem kerültek be végül a kötetbe olyan fontos témák, mint az anarchizmus, a marxista reneszánsz, a feminizmus elemzése vagy éppen a korszak közgazdasági nézeteivel, a vietnami háborúval és még számos más témával foglalkozó tanulmányok. Aszerint válogattunk a gazdag anyagban, hogy mely területek kevésbé feldolgozottak, ismertek Magyarországon, illetve hol, melyik tanulmányban nyílik igazán lehetőség az e bevezetőben is vázolt újraértelmezésre – az új szempontok keresésére saját jelenünk, saját mai valóságunk számára.

Az így kialakult kötet ezért sem tör, nem törhet monografikus babérokra. Mi olyan szempontokat hozunk most fel, olyan nézőpontokból igyekszünk vizsgálni, amelyek talán kevésbé keltették fel mások figyelmét, de a nagy történetek hézagaiba illeszkedve hozzájárulnak a „nagy történet” kikerekítéséhez.

Az itt sorakozó hét tanulmány egyben a történet hét nézőpontja – mégis valamilyen szinten egészet képeznek, amennyiben újra és újra nekirugaszkodva járják körül az eseményeket, elemzik az összefüggéseket és az eddig kevésbé feltárt, de fontos részleteket. Reményeink szerint olyan utazásra hívjuk az olvasót, amely nem csupán elsődleges célunk teljesítéséhez, az egykori események és saját korunk, saját világunk jobb megértéséhez ad újabb szempontokat, de talán érdekes, időnként szórakoztató is lesz.

Külön szeretnénk megköszönni a Lukács Alapítványnak, hogy a kötet elkészültéhez támogatásával hozzájárult.

A szerkesztők

FÖLDES GYÖRGY

Kettős tükör: 1968–2008

Mítosz és valóság

Kévször olyan eseménydús és éppen ezért emlékezetes esztendő akad a huszadik században, mint 1968. Ez még akkor is így van, ha Ralph Dahrendorfnek bizonyosan igaza van, amikor azt mondja: sok minden, amit 1968-nak neveznek, nem akkor történt.¹

Nem csoda hát, ha a történészt csábítja a lehetőség, hogy a mítosz és valóság sokszor szembesítésre használt sémáját alkalmazza feltáró-elemző munkája során. Csakhogy melyik mítoszt? S milyen valóságot állítson szembe a mítosszal? A hatvannyolcast? A nagy nemzedékét? Mit érne el akár az egyikkel, akár a másikkal? Mi haszna lenne, ha sikerülne bebizonyítani, hogy mindaz, amit hatvannyolcnak gondolunk, nem is történt meg, és ami történt, az nem arról szólt, amiről az események résztvevői gondolták?

Mi értelme lenne, ha tagadnánk: a hatvannyolcas nemzedék nem játszott komoly szerepet, tevékenységével nem hagyott nyomot a társadalmon, a politikán és a kultúrán? Erre is, arra is kevesen törekednek. Nehéz ugyanis tagadni: a Nyugat fiatalságának jelentős része az 1960-as években kulturálisan önállósította magát, közülük nagyon sokan pedig a politika színterére lépve is megfogalmazták vágyaikat. Ezek a fiatalok más jövőt kívántak maguknak, nem olyat, amilyen jelent a szüleik éltek, és nem is olyat, amit

¹ Ralph DAHRENDORF: *A modern társadalmi konfliktus*. Budapest, Gondolat, 1994, 188.

a szüleik jóváhagyásával, felhatalmazásával működő jóléti berendezkedés ajánlott számukra.

Általában még azok sem vitatják a nemzedéki lázadásban megnyilvánuló tartalmat: a kapitalizmuskritika igazságát, az arra irányuló törekvést, hogy az emberi jogok a kisebbségekre is kiterjedjenek, a demokratikus önrendelkezésen alapuló élet- és öngazgatáson alapuló szocializmus megteremtésének igényét, akik akkor sem rokonszenveztek, és ma sem szimpatizálnak e célokkal. Kevés tudós ember akad, aki szerint a lázadásnak ne lett volna pozitív ideológiája. Közéjük tartozik François Furet, aki szerint az önmázdó francia értelmiség csak vádolta a fennálló rendszert, de nem akart mintatársadalomban élni.²

Más dolog, hogy volt-e stratégiájuk, volt-e olyan szervezetük a lázadóknak, amely képes a hatalom tényleges megdöntésére összpontosítani energiáját, hogy adva voltak-e egyáltalán a feltételek a lázadás forradalommá fejlesztéséhez? Miért nem állt teljes mellszélességgel a diákmozgalom mellé a munkásság, a kommunista párt, a szakszervezet?³ A radikális baloldalisággal, a kommunista eszmével és mozgalommal leszámoló Furet számára az sem teszi vonzóbbá a francia diákmozgalmat, hogy az a bürokratikus, diktatórikus szocializmust is elvetette, nem csak a fogyasztói társadalmat, a kapitalizmust. Az ő szemében az számít, hogy a diáklázadás elbukott, nem segített új életet lehelni a szocializmus eszméjébe. Majd ugyanez a diákság értelmiségi részévé lett a jóléti társadalom középosztályának, integrálódott, még ha meg is őrzött magában valamiféle baloldaliságot.⁴ Részéről nem céltalan ez az állítás. Igazságtartalma nem vitatható, de e kijelentés értelme mégis az, hogy kiűzze a nosztalgias kísértést, szertefoszlassa hatvannyolc mítoszáat. Furet örökre el akarja venni az útkeresők kedvét a rendszervita felújításától, meg akarja „óvni” a mai világ problémáival küszködőket attól, hogy szocialista irányú, tartalmú válaszokat keressenek.⁵

² Lásd például François FURET: *Egy illúzió múltja. Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról*. Budapest, Európa, 2000, 837.

³ Maga Cohn-Bendit sokat foglalkozik e kérdésekkel az események után testvérével írt könyvében. Gabriel és Daniel COHN-BENDIT: *Baloldali radikalizmus. Orvosság a kommunizmus aggkori betegségére*. H. év nélkül. (Budapest, Kossuth „zárt”)

⁴ FURET, i. m. 837–843.

⁵ Lényegében hasonló módon jár el ANDRÁS Sándor is, aki a csehszlovák hatvannyolcnak szánt, a *Kalligram* 2008. július-augusztusi számában megjelent

Csakhowy 1968 mítoszának kialakulása, továbbélése nem 1968-ból, még kevésbé történéseinek utólagos megszépítéséből vagy éppen meghamisításából ered. Nem az egykori szereplők visszaemlékezése, saját jelentőségük felnagyítása vagy a dicső múlt utáni nosztalgia az, ami nem engedi a világ szellemi életének napirendjéről levenni 1968-at. Bár kétségtelenül akadnak olyan egykori résztvevők, akik kitartanak a zászló mellett. Tariq Ali több könyvet, albumot szentelt az 1968-as küzdelmeknek és hőseinek.⁶

Más kérdés a hatvanas évekkel színre lépő nemzedék teljesítményének értékelése. Milyen szerepük volt a globalizáció előrevitelében vagy éppen a negatív hatások kivédésére irányuló tevékenységben? Gyakoroltak-e érdemi hatást az európai államszocializmusok 1989-es összeomlására? Sikerült-e új témákat felvetetniük a világ szellemi és politikai életének napirendjére? Úgy gondolom, igen. Vagy ellenkezőleg: belesimultak az őket befogadni kész társadalmakba, gazdasági és politikai rendszerbe? Sokukkal ez történt. Mit bizonyít az egyik vagy a másik eset? Érvényteleníti-e egykori eszméiket, morális hitvallásukat, kulturális értékválasztásaikat, ha más irányban is, más tartalommal, mint ahogy azt eredetileg képzelték, de részt vettek a főbb folyamatokban, a társadalom életében? Nem hiszem. Inkább tartom igaznak, hogy még azok is tovább vitték magukban a hatvanas évek szellemét, akik integrálódtak. Mindebből azonban nem következik, hogy különleges jelzőkkel kellene feldíszítenünk, eszményünné kellene tennünk a hatvanas, hatvannyolcas nemzedéket. Elég, ha nem felejtjük el őket, ha mérlegre tesszük cselekedeteiket, eszméiket. Ezzel segítjük megérteni világunkat, megfogalmaznunk eszméinket.

„Az 1956-os magyar forradalom és a nyugati gondolkodók” című tanulmányában elemzi 1956 nyugati baloldali értelmiségi fogadtatását. Szerinte, ami akkor elkezdődött: a kiábrándulás a szocializmusból, az 1968-cal vált teljessé. Ekkor azt is be kellett látni, hogy nincs harmadik út sem, hiszen nincs elfogadható második sem.

⁶ Az egyik ilyen a Susan Watkinssal a 30. évfordulóra megjelentetett 1968 – *Marching in the Streets* (London, 1998.) c. munka.

Forradalom? Lázadás?

Minden jó szándék ellenére nem tesz jót az ügynek, ha túlszélesítik hatványtíz jelentéstartalmát és hatókörét. Például azzal, ha 1968 és 1989 között – az előbbi antikapitalizmusa és az utóbbi prokapitalizmusa ellenére – folytonosságot, közvetlen kapcsolatot feltételeznek. Ezt teszi Giovanni Arrighi, Terence K. Hopkins és Immanuel Wallerstein, amikor a hatvanas évek második és a hetvenes évek első felét mint a világrendszer elleni világforradalom próbáját értelmezik. Joggal állapítják meg: 1968 nem kímélte a tőkés rendszerhez idomult hagyományos baloldalt sem, sőt az államszocializmust is súlyos támadás érte. Ezért 1968 rámutatott a világrendszer működési módjára és problémáira.⁷ Ez bizonyosan igaz, de Vietnam, Csehszlovákia, a diáklázadások: Párizs, Berlin és Varsó, Mexikó stb. a győzelmek, a vereségek nemcsak a nehézségeit, gyengeségeit, hanem az erejét is megmutatták a tőkés világrendszernek, a kétpólusú nemzetközi berendezkedésnek.

„Világrendszer-történeti” szempontból összeköthető 1968 és 1989. De míg 1989 már az államszocializmus vereségéről, a kétpólusú világrendszer leépüléséről, a világkapitalizmus (globalizáció) újabb előretöréséről, győzelméről is szólt, addig 1968 még „csak” a jóléti-fogyasztói társadalommal szembeni lázadásról, az államszocializmus demokratizálási kísérletéről. Ezenfelül nagy a különbség a lázadás és a forradalom között. A lázadók akkor lesznek forradalmárokká, ha sikerül maguk mellé állítaniuk a társadalom jelentős részét, ha győznek; a forradalom az a felkelés, amelynek van kidolgozott ideológiája, programja és komoly szervezeti erővel, társadalmi befolyással rendelkező kezdeményezője. A sikeres felkelés a hatalom megszerzéséhez vezet, és így megteremti annak lehetőségét, hogy a forradalom intézményesüljön, eszméi (többsékevésbé) valósággá váljanak.

Eric Hobsbawm azt írja: „ha volt egyetlen pillanat az 1945 utáni aranykorban, amikor a világforradalomról ábrándozók úgy láthat-

⁷ Giovanni ARRIGHI–Terence K. HOPKINS–Immanuel WALLERSTEIN: 1989: the Continuation of 1968. In: *After the Fall. 1989 and the Future of Freedom*. Ed. George Katsiaficas. New York, London. 2001, 47–48. A szerzők szerint 1989–1990, a kelet-európai államszocializmus összeomlása is még csak próba volt. A világrendszer elleni szembefordulás az Öböl-háborúval öltött igazi formát, amikor azt már egyedül az USA uralta, és a hagyományos baloldal végképp teret vesztett.

ták a várva várt esemény bekövetkezett, az bizonyosan 1968 volt.”⁸ Forradalomra esély 1968-ban igazából egyedül Franciaországban, Párizsban mutatkozott.

A hatvanas években, ha nem is a politikában, de a társadalmi élet több területén forradalmi jellegű átalakulás ment végbe. Minőségi változások zajlottak a technológiában, az egyetemes emberi érintkezésben – ideértve a nemzetek közötti gazdasági, politikai, kulturális kapcsolatokat, az elektronikus tömegmédia térnyerését –, a nemek közötti társadalmi és szexuális kapcsolatokban. Ezzel a rendkívül gyorsan zajló átalakulással együtt járt az életszínvonal általános emelkedése, az életkörülmények látványos, mindenkit érintő javulása. Így azután semmi csodáltnivaló nincs abban, hogy a társadalom nagyobbik része nem érezte elviselhetetlennek a viszonyokat, amelyek között élt. Miért lázadt volna az ellen a rendszer ellen, amely jobb életet tett lehetővé számára?

Mindezzel együtt és mindenek ellenére a jóléti kapitalizmus térfoglalása számtalan konfliktussal is járt. Ezek azonban némileg paradox módon leginkább a változások legnagyobb haszonélvezői: a fiatalok, a diákság, tehát azok esetében sűrűsödtek össze és váltottak ki tiltakozást, akik beleszülettek ebbe a korábban nem ismert helyzetbe, a gyors gazdasági növekedés és a fogyasztás mámorának világába. Nekik nem a világháborúk és a gazdasági világváltság miliője jelentette a meghatározó életélményt, az összehasonlítási alapot. A diákok nem a múlt, hanem az elnyeléssel fenyegető jelen és a bizonytalan jövő miatt adtak rossz köz- és előérzetüknek kulturális és politikai formát, ezért léptek színre új közéleti szereplőként mozgalmaikkal.

Mondhatni persze mindig a fiatalok a legelégedetlenebbek, mindig ők kezdik a változásokat, ők haladnak a felkelések, forradalmak első soraiban. Mégsem értelem nélküli három kérdést e tárgyban feltenni.

Időben miért ilyen koncentráltan zajlottak a diákmegmozdulások?

Térben miért ilyen kiterjedten?

Miért éppen Párizsban sikerült, ha csak egy történelmi pillanatra is, megrendíteni a hatalmat önbizalmában, működésében?

⁸ ERIC HOBSBAWM: *A szélsőségek kora: a rövid 20. század története, 1914–1989*. Budapest, Pannonica, 1998, 285.

Az első kérdésre többféle válasz adható. Bizonyos, hogy a rock-mozgalom, az ellenkultúra, az elfordulás a polgári-fogyasztói értékrendtől ekkor talált közös mezőt azzal az új baloldallal, amely egyszerre táplálkozott a marxizmus reneszánszából, a strukturalista és „frankfurti” társadalomkritikából, illetőleg a harmadik világ sztálinista örökségtől mentesnek látszó forradalmi szocializmusából. A vezető rock-együttesek (Beatles, Rolling Stones), Jimi Hendrix, Cream, Doors mellett Bob Dylan és más protest-énekesek, Marx, Marcuse, Mao, Castro, Che Guevara, Ho Si Minh neve, gondolatvilága kínált azonosulási lehetőséget a helyét kereső új nemzedéknek. A vietnami háború elutasítása, a békemozgalom aktivizálta a jövőjük miatt aggódó, a világgal amúgy is elégedetlen fiatal értelmiséget. A rock-kultúra az 1960-as évek közepétől vált a másságot, a szabadságot spontánul kifejező szórakoztató műfajból egyre intellektuálisabb és a világ ügyeiről véleményt mondogó, ezekben az ügyekben állást foglaló, tömeghatású művészetté. A vietnami háború, az amerikai emberi jogi mozgalom intenzitása, az egyetemek belső szerkezeti-működési problémái és konzervativizmusa mint „munkahelyi gond” együtthatalmú lendítették előre a diákmozgalmat.

Ez a helyzet azonban nem volt sokáig tartható. Utánpótlás hiányában, pótlólagos energiák nélkül a feszültségnek szükségszerűen oldódnia kellett. A progresszív rock legjelentősebb képviselői óvakodtak attól, hogy túlságosan közel kerüljenek a politikához, egyetértettek a békemozgalommal, a szabadságkövetelésekkel, az emberi jogok kiterjesztésével, de nem akartak semmilyen zászló alá beállni. Elég, ha a Beatles *Revolution* (Forradalom) vagy a Rolling Stones *Street Fighting Man* (Utcai harcos) című, a diáklázadás csúcspontja idején, 1968-ban született számaira gondolunk, amelyekben a rokonszenv mellett ott a távolságtartás is.⁹ Magyarazat a diákmozgalom kifáradására az is, hogy közvetlen követelése,

⁹ Ezt a számot a Beatles 1968 májusának utolsó, és júniusának első napjaiban vette fel. John Lennon azt éneklte: „amikor pusztítást emlegetsz, ne számíts rám – számíthatok rád”, majd a dal egy másik, nagylemezen megjelenő verziójában már csak azt: „amikor pusztítást emlegetsz, ne számíts rám.” Mindkét változat felháborodást váltott ki az Új Baloldal köreiben. A nagylemezre került a dalnak egy harmadik változata is. Ez azonban a káoszt idézte a forradalomban: a teremtpusztító kavargást. Ian MacDonald: *A Beatles dalai és a hatvanas évek*. Budapest, Park, 1999, 282–292. Jon Wiener: *Come together. John Lennon In His Time*. Faber and Faber, London–Boston, 1995, 58–72.

az egyetemi oktatás korszerűsítése, demokratizálása sok esetben teljesültek. Végül pedig, a diáklét ideiglenes létállapot: amennyire összehozza az embereket, annyira távolra, más körülmények közé löki többségüket tanulmányaik befejezte után.

Arra a kérdésre, hogy miért érintett olyan sok nemzetet, nagyvárost a diáklázadás, részben a közös léthelyzet, a perspektíva-vesztés, az elektronikus média révén közössé váló politikai tér adja meg a választ. Egymást erősítették az egyes országok mozgalmi. Az általuk produkált látvány összképpé alakult bennük és a szemlélőkben egyaránt, amihez nagy segítséget adott a rádió és a televízió, a hírverseny.¹⁰

A diákság politikai szerepvállalása nem előzmény nélküli. Természetesen az egyes helyszíneken más és más konkrét okok találhatók a tiltakozás terjedésében. Ezek a „helyi”, nemzeti sajátosságok szint adtak az egyes diákmozgalmaknak, de nem szorították háttérbe a közös indítékokat, a közös ideológiát. Az USA-ban a diákmozgalmak Kaliforniától New Yorkig terjedtek, behálózták a nagyobb egyetemeket, campusokat. Ott a sajtóságok a faji megkülönböztetés elleni fellépés és a háborúellenesség volt, de nem elhanyagolható a „kivonulás”, a rock, a hippy ellenkultúra hatása sem.¹¹ A német diákmozgalom fellendülésében jelentős szerepet játszott az elhallgatott, letagadott náci múlt és a jólét miatt érzett lelkifurdalás. Komoly összeütközésekre került sor Nyugat-Németországban, Nyugat-Berlinben. A tiltakozási hullám elérte Mexikót, Brazíliát, Japánt. Két szocialista országban, Lengyelországban és Jugoszláviában ugyancsak jelentős méretű diákzavargásokra került sor.¹²

¹⁰ A hatvannyolccal foglalkozó gazdag történeti irodalom rámutat arra a tényre, hogy milyen szerepet játszott a tömegmédia a diákmozgalmak közötti kapcsolatokban, hatásuk fokozásában. Vezetőik maguk is igyekeztek használni a nyilvánosságban rejlő esélyeket. A 30. évforduló alkalmával megjelent kiváló tanulmánykötet annyira fontosnak ítéli ezt a mozzanatot, hogy már a bevezető tanulmányban felhívja rá a figyelmet. Vö. 1968 – *The World Transformed*. Ed. Carole Frink–Philip Gassert–Detlef Junker. Cambridge–Washington, 1998, 2–3.

¹¹ Anthony Giddens, a neves szociológus, a harmadik utas szociáldemokrácia egyik meghatározó ideológusának emlékeztetében 1968-ról ez ragadt meg: a kábítószerező, elkülönülő, kommunákban élő fiatalok ezoterikus világa. Lásd: 1968: *Liberty or it's Illusion*. (Körkérdésre adott válaszok.) *Prospect*, 2008. május.

¹² Az 1968-as diákmozgalmakról, előzményeiről részletes és jó áttekintést ad Mark Kulansky: 1968. *Egy év, amely felrúta a világot*. Budapest, HVG, 2006 vagy Norbert Frei: 1968 – *Diáklázadások és globális tiltakozás*. Budapest, Corvina, 2008.

Párizsban ezek a konkrét körülmények nagyobb súllyal estek latba. Ami itt történt, egyfajta betetőzése, összefoglalása annak az eszmei tartalomnak, társadalmi feszültségnek, amely diáklázadásokban nyert kifejezést. A párizsi diáklázadás esetében a történelem, a francia politikai és szellemi örökség nem pusztá háttérként, díszletként szolgált, hanem valóságos erőteret alkotott. Három mozzanatot érdemes külön is hangsúlyozni. Az első a gazdag hagyományú francia szellemi élet, kultúra és az amerikanizmus közötti ellentét, az amerikai hegemoniával szembeni politikai fenntartások. Ez utóbbiak Charles de Gaulle külpolitikájában egyértelműen kifejezésre jutottak. A második: ebben az országban végig szokták harcolni a harcokat, ahogy azt még Marx megállapította. Az ellenérdekű társadalmi osztályok, csoportok, szellemi-politikai áramlatok következetesen, széles fronton, ideológiailag is megalapozva konfrontálódtak egymással. A harmadik: a francia kommunista párt, erős szakszervezeti háttérrel a háta mögött évtizedek óta nem elhanyagolható fenyegetést jelentett a domináns jobboldallal szemben. Ezzel szemben ez a párt nem bízott saját erejében, nem ítélte alkalmasnak a nemzetközi viszonyokat a forradalom szempontjából. Nem csoda hát, ha a kommunista pártvezetés nem mert kockázatot vállalni, hiszen tudatában volt annak, hogy egy esetleges vereség végzetesen meggyengítheti, semmissé teheti nehezen szerzett befolyását.¹³

A francia diákmozgalom nem tekintette szövetségesének a kommunista pártot. Ezért próbáltak a diákok közvetlenül a munkásokhoz fordulni – nem sok sikerrel.¹⁴ Így azután két malomban őrlött a hirtelen erőre kapott, lelkesedéstől, indulattól fűtött diákmozgalom és az erős szervezettel rendelkező, a higgadtságot ma-

¹³ Más kérdés, hogy egy esetleges vesztes és polgárháborúba torkolló forradalom elkerülésével sikerült megakadályozni az erő és a befolyás gyors fogyását, ezt a munkát a következő évtizedek társadalmi-gazdasági, politikai-szellemi változásai végezték el. A kommunista párt előbb elveszítette a baloldal vezető erejének szerepét, majd, miután képtelen volt válaszolni az új kihívásokra, politikaformáló képességét is.

¹⁴ Ezt a helyzetet tükrözi az *avantgárd*, az ellenkultúra, a rock hatása alatt álló diák és a „mában élő”, esetleg a mozgalomban is részt vevő munkás találkozásának, összefogásának kulturális lehetetlenségéről szól *TOLNAI OTTÓ*: A hippy a május elsejei felvonuláson című prózaverse (kisprózaja? novellája?). *Új Symposion*, 1968, 37–38. szám.

gára erőltető kommunista párt.¹⁵ Bár bizonyos, hogy a kommunisták jelenléte, tömegbefolyása akarva-akaratlanul növelte a bizonytalanságot és ezzel a diáklázadás jelentőségét. Nem lehetett biztosra venni, miként fog viselkedni a munkásosztály, nem alakul-e át az általános sztrájk felkeléssé. Majd, amikor mindenki számára egyértelművé vált, hogy a kommunisták nem akarnak forradalmat, akkor ez a tény, illetve felismerés rövid idő alatt legyengítette a diákság erejét. Amilyen gyorsan jött, olyan gyorsan el is múlt a forradalmi érzület.¹⁶

Hobsbawm azt mondja a májusi Párizsról: nem forradalom, de több mint pszichodráma. A diáklázadók maguk egy ideig forradalmároknak gondolták magukat. Utóbb azonban fel kellett tenni a kérdést: kik is voltak, mi is történt, mi volt a tartalma, értelme azoknak az eksztatikus napoknak, heteknek? Philip Béneton és Jean Touchard két évvel később több értelmezési lehetőséget kínált a Párizsban, 1968 májusában lezajlott eseményekről: egyszerű felforratás; egyetemi válság; nemzedéki lázadás a paternalizmussal szemben; civilizációs válság; az osztályharc új területre történő kiterjedése; a munkanélküliséggel összefüggő hagyományos társadalmi konfliktus; az (állami, oktatási, gazdasági) intézmények rugalmatlan működése nyomán előállt politikai válság; véletlen egybeesésekből kialakult spontán eseménysorozat.¹⁷

Akármi is volt a diákmozgalom és a diáklázadás, a kor jelentős ideológusai mind állást foglaltak ügyében. Jean Paul Sartre aktív résztvevője volt a párizsi felkelésnek. Herbert Marcuse, akinek gondolatvilága talán a leginkább befolyásolta a diákmozgalmat, nem tekintette magát a szóvivőjének. Azt viszont nem utasította vissza, hogy annak teoretikusa. Marcuse természetesen az alkotmányokban rögzítettnél magasabb rendű jognak tartotta az elnyomással szembeni lázadást, nem tartotta elfogadhatatlannak az erőszakot, mert azt nem azonosította a gyilkolással. Rokonszenve a diákok irányában alapvetően abból fakadt, hogy azok szakítani akarnak, a munkásosztályt is fogságba ejtő elnyomó kultúrával, és

¹⁵ Erről részletesen ír a Cohn-Bendit testvérpár idézett könyvében. A témáról lásd még FERWAGNER Péter Ákos: *De Gaulle májusa. Múltunk*, 2008, 4. sz.

¹⁶ HOBSBAWM, i. m. 285.

¹⁷ Idézi Keith A. READER: *Intellectuals and The Left in France since 1968*. London, 1987, 16–17.

a képzelet pártján állnak a kor nyomasztó valóságával szemben.¹⁸ Raymond Aron egyetértett az egyetemi reformok követelésével, de elutasította a törekvést a hatalom erőszakos megdöntésére. Az állam, a rend melletti kiállásra szólította fel a népet.¹⁹ Ernst Bloch jogos kísérletezésnek tekintette a diákmegmozdulásokat, de azért arról is beszélt: a forradalom érettséget, kiérleltséget feltételez. Szerinte az unalom ellen is van miért lázadni, a fogyasztástól is meg lehet csömörleni. Az ifjúság emberi életet akar élni.²⁰ Jürgen Habermas egy később maga által sem szerencsésnek tartott megfogalmazással baloldali fasizmusról beszélt, elítélte a diákmozgalom erőszakosságát, és ez elhomályosította azt a tényt, hogy egyetértett az emancipációs törekvésekkel, a történelmi tisztánlátás, tisztázás igényével.²¹

A diáklázadás társadalom- és eszmetörténeti háttere

Hatvannyolc megfejtséhez természetesen segítséget ad a szereplők önmeghatározása, a tanúk, a jelentős gondolkodók állásfoglalása, az események akkori minősítése. A tudományos értékelés mégsem szorítkozhat ezek ismertetésére vagy a történések pusztá összefoglalására. Ezt már elvégezte az irodalom. 1968 újraértelmezése azonban nem végezhető el sem az előzmények, sem a következmények elemzése nélkül.

A hivatkozott irodalom többsége szól a diáklázadások társadalomtörténeti hátteréről, a jóléti társadalom kialakulásáról, a termelési folyamat átalakulásáról. Már régóta rendelkezésünkre állnak kiváló gazdaságtörténeti összefoglalók a fellendülés 1945

utáni, majd három évtizedes korszakáról.²² Témánk szempontjából kiemelést érdemel a munkatermelékenység folyamatos javulása, a mezőgazdasági termelés „iparosodása”, a szolgáltatói szféra bővülése, a bürokrácia erősödése, a vegyes gazdaság működése. Hatvannyolc szemszögéből az ipari munkásság integrációjának, polgárosodásának a legfejlettebb országokban zajló folyamata külön is megemlítendő. Ez persze nem ment magától, kellett hozzá az állami beavatkozás, a munkaerő-kereslet folyamatos bővülése, a teljes foglalkoztatottságra törekvés, a szakszervezeti jogok kiterjesztése, a munkásság küzdelme. Nem mellesleg a munkásszavazatok elnyeréséért a liberálisoknak, konzervatívoknak is tenniük kellett valamit. Mindez együtt 1945 után alaposan megnövelte a munkaerő értékét a munkaerőpiacon, és megnövelte a munkásember fontosságát állampolgári, szavazói minőségében.

Az, hogy az ipari munkásság beemelődött a polgári társadalomba, létbiztonsághoz jutott, kielégíthette alapszükségleteit, nem maradt hatás nélkül. Más ugyanis a helyzet, ha mindehhez – a bővülő fogyasztás lehetőségéhez, az állampolgári lét alkotóelemeihez az adott viszonyok között – forradalom nélkül is hozzá lehet jutni. Más lesz a társadalmi közérzet, ha évtizedeken át nincs olyan gazdasági válság, amely tömegessé tenné a társadalmi elégedetlenséget. Ekkor azoknak is le kell vonniuk a politikai következtetéseket, vagyis változtatniuk kell stratégiájukon, taktikájukon, akik a bajok igazi okát magában a rendszerben látják, amennyiben nem akarnak teljesen elszigetelődni a társadalomtól vagy a politikai élet szélére sodródva marginális tényezővé válni. Az 1945 utáni kapitalizmus a jólét, az általános választójog, a nagy társadalmi osztályok, rétegek, csoportok politikai érdekképviseletének megoldásával, integrálásával erős legitimitásra tett szert. E problémakör legelőször, érthetően, az amerikai szociológiát kezdte el foglalkoztatni. David Riesman kísérlete meg talán először az integrálás, a fogyasztói lét sajátosságait a tudomány eszközeivel leírni (*A magányos tömeg*). Az USA-ban az életszínvonal javulását, az évszázados demokratikus hagyomány normáját még kiegészítette a közvetlen elnökválasztás, az elnöki kormányzás, amely karizmát követel, illetőleg azzal ru-

X ¹⁸ Marcuse erről több alkalommal beszélt 1968 folyamán. A leginkább lényegre törően talán a *L'Express* c. párizsi lapnak adott interjújában, amely a *New York Times*-ban is megjelent október 27-én. In: Herbert MARCUSE: *The New Left and the 1960's*. Ed. Douglas Kellner. London–New York, 2005, 100–102. és 113–115.

¹⁹ Lásd visszaemlékezéseit: Raymond ARON: *Az elkötelezett szemlélő*. Budapest, Európa, 2005, 324–342.

²⁰ Erről beszélgetett 1968 februárjában német diákokkal. Vö. *Új Symposion*, 1968, 37–38. szám.

²¹ Jürgen HABERMAS: *Autonomy and solidarity. Interviews with Jürgen Habermas*. Ed. Peter Dews. London–New York, Verso, 1992, 233–236.

²² Az egyik ilyen Herman van der WEE: *A lefékezett jólét: újjáépítés, növekedés és struktúraváltás a világ gazdaságában, 1945–1980* c. könyve, amely 1983-ban jelent meg eredetileg, magyarul pedig 1986-ban (Budapest, KJK).

házza fel a végrehajtó hatalom fejét.²³ Más alakzatban, alacsonyabb gazdasági színvonalon, de hasonlóan erős volt a hatalom legitimitása Angliában, Franciaországban és Skandináviában.

Éppen ebből az erős legitimitásból fakadt a rendszerkritika és a baloldal problémája. Mit kezdhet elemzéseinek igazságaival, az igazságos társadalom megteremtésének ígéretével, humanista céljaival egy olyan helyzetben, amelyben a vesztesek inkább nyerteseknek tekintik magukat, vagy legalábbis úgy ítélik meg, hogy nagyon sok a veszténivalójuk? A kritikai elmélet oldaláról az egyik legjelentősebb elemzési kísérlet Marcuse nevéhez fűződik. Erről szól *Az egydimenziós ember*. A másik jelentős kísérlet az 1967-ben megjelent Guy Debord *A spektákulum társadalmá* c. műve. Mindkét könyv azt a kérdést boncolgatja, miként kerekedik a látszat a valóság elé és fölé, miként kerül a társadalom, az ember a termelt, a rákényszerített szükségletek fogságába.²⁴ Nem lényegtelen, hogy sem Marcuse, sem Debord nem kímélte a bolsevizmust, a sztálinizmust, a szocializmus nevében megvalósított diktatórikus-bürokratikus hatalomgyakorlást, amelyben ugyancsak létkérdés a látszat.

Nem kisebb jelentőségű az a másik társadalomtörténeti fordulat, amely az 1945 utáni gazdasági-tudományos fejlődés részeként és azzal párhuzamosan ment végbe, és az értelmiségi szerep átalakulásához, szűküléséhez, illetve a szellemi szakmunka kitágulásához, további osztódáshoz vezetett. A klasszikus értékteremtő-értékközvetítő értelmiségi tevékenység és a kvalifikált szellemi munka szétvált egymástól. Nem csak arról van szó, hogy a szellemi munka közvetlen értékteremtő tevékenységgé, termeléssé vált, hogy 1950 és 1970 között megsokszorozódott a főiskolát, egyetemet végzetek száma. Lassan már ott tartott a dolog, hogy a fehérgallérosok száma elérte a közvetlen anyagi termelésben dolgozókéét. Számos új, az innovációhoz, a technológiához, a pénzügyi-gazdasági ad-

²³ Ily módon jelen volt a legitim uralmak összes kelléke. Vö. Max WEBER: *Gazdaság és társadalom*. Budapest, KJK, 1967, 69–96. A legitimitás elméletéről lásd BAYER József: *Politikai legitimitás. Elméletek a legitimitásról és a legitimációs válságról*. Budapest, Napvilág Kiadó, 1997. Különösen a 67–93, ahol Webert, és a 153–157, ahol Claus Offe, a jóléti legitimitás kritikusának felfogását elemzi a szerző.

²⁴ *A magányos tömeg* 1973-ban jelent meg magyarul (Budapest, KJK); Marcuse műve 1990-ben vált hozzáférhetővé (Budapest, Kossuth); Debord gondolatait először magyarul Konok Péter tette hozzáférhetővé az *Eszmélet* 37. és 50. számában, az 1967-ben publikált mű egészében csak 2006-ban jelent meg Erhardt Miklós fordításában (Budapest, Balassi).

minisztrációhoz kapcsolódó szakma született. A megváltozott igényekhez a főiskolai-egyetemi oktatás igyekezett alkalmazkodni. Új arculatú, professzionális értelmiség formálódott.²⁵ Az „értelmiség” és a „szellemi” elkülönülésére az is kihatott, hogy a politizálás professzióvá vált, amelyben egyre nagyobb helyet foglalt el a médiahasználat és a szakpolitika. A politika, az állam működése egyre inkább a tagoltabb közpolitika és az egyre nagyobb méretű bürokratikus szakigazgatási szervezet révén valósult meg.

Nyilvánvaló, hogy a diákok jelentős része nem tartotta vonzó perspektívának, ha a szellemi munkát korábban jellemző szuverenitásról, a velejáró létformáról, a viszonylagos szabadságról lemondva be kell tagozódnia a termelési, kutatói és szakigazgatási intézményekbe, apparátusokba. Sokuk egyfajta senki földjén érezte magát a merev, autoriter, nehezen változó, régi értékrendű egyetemi világ és a rá váró gazdasági, állami apparátusok között. Még értelmiségiek voltak, lehettek, de már látszott, hogy nem maradhatnak azok. Ez önmagában is elég ok volt az elégedetlenségre, magyarázat az agresszivitásra. A lázadáshoz azonban több kellett: a kor levegője, a tekintélyellenesség, az Amerika képében megszemélyesíthető ellenségkép, az elidegenedés érzése, a cselekvés iránti vágy.

Azok az elméletek, amelyek a jóléti társadalmat elemezték, bírálták ideológiává, vezéreszmékké a hatvanas évek második felére sűrűsödtek össze. Ekkor találkozott össze egymással egy a múlt terheitől, bűneitől mentes, de a jövője miatt aggódó diákság egy megújulni törekvő kritikai társadalomelmélettel, egy politikai alanyt, partnert, forradalmi energiával rendelkező „társadalmi szubjektumot” kereső kritikai értelmiséggel. 1968 ebben az értelemben nem más, mint e találkozás terméke.

Attól azonban, hogy ez a találkozás hasonlított arra, ahogyan a munkásmozgalom és a szocialista ideológia, az ezt valló értelmiség és a munkásosztály egy évszázaddal korábban egymásra talált, még nem jött létre minőségi változás, még kevésbé forradalmi helyzet – ehhez még sok más feltételnek is teljesülnie kellett volna. Amennyire különbözött a 19. század második fele a 20. század második felétől, amennyire más volt az ipari, kizsákmányolásra épí-

²⁵ Ezt a jelenséget az 1968-at 1989-cel összekötő Arrighi–Hopkins–Wallerstein-tanulmány is érinti, és a prágai illetve párizsi tavasz mozgató erejének ezt a csoportot tartja. L. i. m. 38–39.

tett kapitalizmus és a jóléti, annyira más volt ez a politika színterére lépett új szereplő, a diákság is. Miután ilyen erejű, sodró lendületű érkezésére senki nem számított igazán, Párizsban a lázadás talán még győzhetett is volna, egy pillanatra talán a hatalmat is megragadhatta volna. Erre csak akkor kerülhetett volna sor, ha a kormányzat az első sokk, a bizonytalankodás után nem tér magához.²⁶ Nem így történt. S persze csak akkor vihették volna a lázadást a forradalomig a diákok, ha legalább hitték volna, érdemes megszerzeni a hatalmat, ha teljes egészében irányítani akarták volna az államot. Nem ez volt a helyzet, hiszen, ha nem is beszéltek róla, tudniuk kellett, hogy nincsenek felkészülve a hatalom megragadására, az állam működtetésére.²⁷ A diáklázadások a többi helyszínen nem jutottak el a kérdés felvetéséig sem.

Az igazság az, hogy nem csak a diákok nem voltak felkészültek, nem rendelkeztek valóságos stratégiával, szervezeti erővel, szövetségességekkel, de „a kritikai” elmélet sem adott világos útmutatást, programot mozgalmuk számára. Ez a megállapítás annak ellenére igaz, hogy a szocialista teória, a marxizmus és a társadalomkritikai gondolkodás az ötvenes évek második fele és hatvanhatsz között jelentősen megújult. Ehhez előbb a sztálinizmusnak kellett lelepleződni, az elméletnek vissza kellett találnia eredeti forrásaihoz, mert csak így szabadíthatta ki magát a hivatalos marxizmus-leninizmus fogságából, hogy ne annak szemüvegén, illetve szűrőjén keresztül kelljen szemlélnie az új korszak valóságát. Marcuse ezt a feladatot a szovjet ideológiáról írott művében igyekezett elvégezni.²⁸

Az elmélet reneszánsza a fiatal és a filozófus Marx felfedezésével kezdődött. Az osztályharcos marxizmus kiegészült eredendő, a proletárdiktatúrák által elhomályosított humanista gondolatrendszerrel. Ez a művelet egyúttal annak bizonyítására is szolgált, hogy Marxból nem következik egyenesen a harmincas-ötvenes évek

szovjet gyakorlata. Természetesen ez a fordulat nem ment konfliktusok nélkül. Közülük az egyik legfontosabb a *Nyersfogalmazvány* feldolgozását követő vita az ázsiai termelési módról, amely segítette a központi újraelosztásra épülő szovjet rendszer kritikai elemzését.²⁹

Kiderült, többféle olvasata lehetséges a marxizmusnak. Nem beszélve e tan egyes tételeiről, amelyek igazságtartalmát, ha valaki vitatja, azzal még nem kérdőjelezi meg magát az eszmét. Jelentős irodalom született, amely az elidegenedés fogalmát, illetve annak segítségével a modern, ártermelő társadalmak viszonyait elemezte. Nem kellett sokáig várni a marxizmus strukturalista olvasatára sem, amely nem volt kevésbé forradalmi a másik irányzatnál.³⁰ A szellemi erjedés, a megújuló gondolkodás, az államszocializmus-sal szembeni kritika, az újkapitalizmus, a fogyasztói társadalom működésének elemzése és bírálata ismét meghatározó befolyáshoz juttatta az ideológiák világában a marxizmust. Akik nem fogadták el, azoknak is vitatkozniuk kellett vele.

Ebben a szellemi közegben jelent meg a jóléti kapitalizmus legitimációját vizsgáló és bíráló Marcuse műve, *Az egydimenziós ember*. Kiemelkedő jelentősége abban volt, hogy teoretikusan megalapozott választ adott arra a kérdésre, miként sikerült a tőkés rendszernek integrálnia, bizonyos értelemben a maga képére formálnia a kizsákmányoltakat, miképpen sikerült megszelídítenie az ipari munkásságot. Az igaz és a hamis, illetve represszív szükségletek megkülönböztetésével lehetséges felelet született arra, mi is történik, ha a fogyasztói magatartás eluralkodik. Azáltal, hogy a munkások (emberek, állampolgárok) bizonyos szükségleteket valóságosnak fogadnak el, és mint ilyeneket igyekeznek kielégíteni, mintegy magukat zárják be helyzetükbe, ezért nem szabadulhatnak meg a tőke

²⁶ A francia kommunista párt vezetése nem törekedett arra, hogy ezt az érzést fokozza. Lásd erről FERWAGNER, i. m.

²⁷ Ezért sem értek egyet a *hatvanhatsz kísértése*. Írások az ellenkultúráról és örökségéről című könyv (szerk. Barcsi Tamás–Szabó Gábor, Budapest, Józsefveg Műhely, 2008.) egyik szerzőjével, Balázs Gáborral, aki mint forradalmat idézi meg a párizsi eseményeket. Sem a jelszavak, sem a politizálási mód nem tükrözött olyan szándékot, hogy a lázadók maguknak akarnák a hatalmat. Még kevésbé volt így a világ többi részén.

²⁸ Herbert MARCUSE: *Soviet Marxism*. New York, Routledge and Kegan Paul, 1958.

²⁹ Ennek a vitának egyik fontos résztvevője volt a magyar sinológus, Tőkei Ferenc, aki arról írt, hogy tudományos értelemben gyermekes az ázsiai termelési mód és a mai szocializmus közötti analógia, de a marxistáknak nincs mit félniük tőle. Jean CHESNAUX idézi őt az ázsiai termelési mód kutatási problémáiról írt tanulmányában. In: *Sur le „mode de production asiatique”*. Paris, Éditions sociales, 1969, 16. Roger Garaudy a kötethez írt bevezetőjében nemcsak a hasonlóságokat, hanem a különbségeket is hangsúlyozza az egykori ázsiai és a modern kori feltételek, társadalmak és államok között, uo. 10. Tőkei Ferenc tanulmányai könyvformában először 1965-ben jelentek meg *Az ázsiai termelési mód kérdéséhez* címmel (Budapest, Kossuth, 1965).

³⁰ Pl. Louis ALTHUSSER: *Marx – az elmélet forradalma*. Budapest, Kossuth, 1968.

uralmától. Az eredmény: „eufória a boldogtalanságban”. Marcuse szerint mindez azért lehetséges, mert nehéz megkülönböztetni a tájékoztatást és szórakoztatást a manipulációtól, a beprogramozástól. Ez az új szabályozási mechanizmus olyan hatékonyan működik, hogy „eltűntek azok az erők, amelyek az ipari társadalom előző fokán új létezési formák lehetőségét látszottak képviselni”.³¹ Az eltűnt forradalmi osztályt egy új történelmi szubjektumnak kell felváltania, amely az önrendelkezésre képes individuumok szerveződése révén jön létre. Kölcsönös, egymást feltételező a viszony a személy, az egyén önrendelkezése és a társadalom szabadsága között.³²

Guy Debord is a látszat valóságosságából indult ki. Szerinte a „spektákulum permanens ópiumháború, amelynek célja, hogy lehetetlen legyen megkülönböztetni a javakat az árutól, illetve a kielégülést a saját törvényei szerint növekvő túléléstől”.³³ Szemben Marcuséval, Debord nem adja fel hitét annak az osztálynak a történelmi küldetésében, amely magába olvasztja az összes többi osztályt, és az önfelszabadítás aktusát az öngazgatás révén valósítja meg.³⁴

Végül érdemes megemlíteni hatvannyolc eszmetörténeti előzményei között a harmadik világ emancipációs küzdelmét. Mégpedig nem pusztán azért, mert a felszabadító harcok fontos témával szolgáltak az első és második világ ideológusainak, politikusainak, mert lehetőséget adtak az imperializmus ismételt leleplezésére. Ezek a témák segítették a helyzetükkel elégedetlen diákokat politikai platformjuk kialakításában. Nem is csak azért kell a fejlődő világ szerepére utalni, mert az 1960-as években a függetlenségüket frissen kivívott vagy azért harcoló népek, illetve a modernizálódni akaró államok új színekkel gazdagították a világpolitikát. Mindez igaz, de arról is szó volt, hogy útkeresésük során a gyarmati sorból felszabadult országok sok új vezetője a szocialista eszmék irányában tájékozódott, és kereste a szocialista országok támogatását. Ehhez járult Kína példája, ahol Mao előbb a parasztságot, majd a diákságot is a munkásság mellé emelte, és a permanens forradalom alanyává tette. Történt ez a puritanizmus, az anyagi-fogyasztói igények

tagadásának jegyében. Sokan gondolták akkor, hogy a proletariátus mellé vagy helyébe új „történelmi szubjektumok”, új szereplők lépnek színre, a harmadik világ népei, a diákok, akik felveszik a földről a veszni látszó, a sztálinizmus, a diktatúra és a bürokrácia által besározott zászlót. Sartre világosan érzékelte a harmadik világ emancipálódását, amikor Frantz Fanon: *A föld rabjai* c. könyvéhez írt előszavát azzal indította: nemrég két milliárdan éltek a Földön: ötszáz millió ember és másfél milliárd bennszülött.³⁵

A hatvanas évek új csoportokat emeltek föl „az emberek közé”, emeltek állampolgári rangra: a volt gyarmatok népeit, a kisebbségeket, nőket, akik nem engedték már másoknak át érdekeik képviselését – saját hangjukon kívántak szólni és saját jogukon akartak cselekedni.³⁶ A diákok érzékelték és közvetítették ezt az igényt, azonosították magukat a perifériára, félperifériára szorultakkal, az onnan szabadulni akaró népekkel, társadalmakkal, kisebbségekkel. Joggal állapítja meg Norbert Frei: 1968-ban a Nyugat tágasabbnak tűnt valóságos politikai és földrajzi határainál, mert a szabadság eszméi átlépték azokat.³⁷ Persze ez a tétel azzal a kiegészítéssel igaz, miszerint a szabadság igénye azért lehetett átütő, mert nem korlátozódott a politikára, mert elementáris erővel fejeződött ki benne a társadalmi felszabadulás, az emancipáció és az önrendelkezés vágya.

Az egyetemesség érzése erősítette a diákság öntudatát, gazdagabbá tette fellépésének morális tartalmát, de nem juttatta őt igazi szövetségesekhez. A hagyományos polgári társadalom és az ennek értékrendjén álló liberális és konzervatív politikusok és a „történelmi” baloldal – az anarchisták kivételével – ellenségesen, vagy legalábbis fenntartásokkal fogadta a hirtelen közéjük ékelődő, a világ rendjét megzavarni igyekvő diákmozgalmat.

³⁵ Idézi Fredric JAMESON: *The Ideologies of Theory. Essays 1971–1986. Volume 2: The Syntax of History*. Minneapolis, University of Minnesota, 1986, 181. FANON műve Sartre előszavával magyarul 1985-ben jelent meg (Budapest, Gondolat) 7.

³⁶ Jameson szerint ez a folyamat többféle történelmi vízió alapján is leírható Hegeltől az új baloldalig, de a lényeg mégis az önrendelkezés iránti igény volt, és az, hogy jelentkezett az új történelmi szubjektum mint közös identitást vállaló emberek közössége, uo.

³⁷ FREI, i. m. 145.

³¹ MARCUSE, i. m. 34. és 37–38.

³² Uo. 243.

³³ DEBORD, i. m. 27.

³⁴ Uo. 139.

1968 következménye és hatása

Eric Hobsbawm szerint a diáklázadás kívül esett a gazdaság és a politika szféráján, inkább kulturális jelleget öltött – ez magyarázza a mozgalom tünékenységét, ezért sem nem vég, sem nem kezdet.³⁸ Sok az igazság ebben az értékelésben, de kicsit szűkmarokkal mér. Egyrészt, mert nem magyarázza meg, miért is világít hatvannyolc fénye el a máig. Másrészt, mert mintha figyelmen kívül hagyná, milyen korformáló folyamatokkal szállt szembe, milyen hatalmas erőket hívott ki maga ellen a hatvanas évek diáksága.

A diákmozgalom akkor maradhatott volna tartós politikai tényező, ha példája, eszméi semmilyen hatást nem gyakorolnak a hagyományos baloldarra, illetve ha beleragad bizonytalan helyzetébe. Ez utóbbira akkor került volna sor, ha jogosnak ítélt követelése is teljesületlenek maradnak, vagy mert elakad a társadalmi integráció, a befogadás folyamata, a hatvanas évek diáksága a senki földjére vetődik. Egyik sem következett be. 1968 után a Nyugat, a kapitalizmus, a polgári demokrácia, a harmincas–negyvenes évek után ismét megmutatta: képes válaszolni a kihívásokra.³⁹ Egyetemi reformok következtek, megváltozott a tanár–diák viszony. A kommunista és a szociáldemokrata pártok, ha nem is vették át az ő szemükben anarchista jellegű ideológiát és szerveződési módot, de mégis elkezdtek új utakat keresni. A jóléti kapitalizmus, a fogyasztói társadalom nem rendült meg, sőt még nagyobb lendülettel folytatta, újabb területekre igyekezett kiterjeszteni befolyását. Az ellenkultúra egy lett a kultúrák közül. Bevett műfajjá, a szórakoztató ipar egyik ágává vált a rock. Az Amerikai Egyesült Államok kihátrált Vietnamból. A maoizmus veszített vonzerejéből. Röviden: az új diáknemzedék más körülmények között szocializálódott, meg tanulta becsülni azt, ami van, a még mindig jobb gazdasági helyzetét, célja a megfelelő társadalmi státusz megszerzése lett. A következő évtizedek diákjai már nem hordoztak magukban annyi indulatot, ezért sem kerültek radikális ideológiák hatása alá. Ezek a fiatalok a politikában, kultúrában már nem a felszabadulást látták, nem az önmegvalósítás, az önrendelkezés lehetőségét keresték.

³⁸ Hobsbawm, i. m. 273–274.

³⁹ 1968 – *The World Transformed*, i. m. 27.

A hetvenes években a rendszervita – egyebek között a csehszlovákiai szocialista kísérlet leverése következtében – lassan kiszorult a nyugati politikai és szellemi életből. Eközben „az értelmiséginek lenni vagy a nagy termelő, igazgatási gépezetek alkalmazottjának” vitája a tudományos-technikai fejlődés új hullámával, elektronikai és informatikai forradalommal, a globalizációval eldőlt, illetőleg egyéni életstratégia kérdésévé szűkült.⁴⁰

A hatvannyolccal foglalkozó irodalom és a visszatekintő emlékezés nem annyira a következő nemzedékek problematikájával – vagyis a korábbi problematika napirendről történő lekerülésével –, inkább a lázadó nemzedék utóéletével foglalkozik. Persze ez is sokatmondó. Lehet szörnyülködni azon az elenyésző kisebbségen, amelyik a terrorizmusba menekült előre. Lehet ironizálni a milliomossá vált egykori radikális baloldaliakon. Nem kihagyhatók a sorból a „megzöldült” vörösök sem. Az igazi példát azonban az 1968-as nemzedék később befutott politikusai kínálják annak bemutatására, hogy mily mulandó az idő, és milyen esendő az ember. Ők lennének a megtért tékozló fiúk (lányok).

A dolog nem ilyen egyszerű. Nem 1968 szülte a diákmozgalmat, hanem a hatvanas évek diákjai tették történelmivé ezt az évet, vették be ezt az évszámot a történelmi emlékezetbe. Az egykori diákok felnőttek, mássá lettek, de művük túlélte, túléli őket. Nemcsak ők változtak, hanem megváltozott a világ is. Átalakult a politizálás, az osztályharc háttérbe szorult, átalakult a gazdaság, a társadalom és velük a társadalmi viszonyok. Kitágult, új összetételű lett a középosztály, ezért előbb-utóbb az erőviszonyoknak is módosulniuk kellett. Nem úgy állt a dolog, hogy ebben a többek között a hatvanas évek és bennük hatvannyolc hatására is átalakuló-táguló világban az útkeresőknek múltjuk miatt Canossát kellett volna járniuk. Gazdaságban, kultúrában és politikában szükség lett azokra a készségekre, amelyekre ők szert tettek. Egyebek között ekkor szélesedett ki a participáció a munkahelyeken, az újfajta kapcsolat a menedzsment és a dolgozók között. A szexuális forradalom és a teljes foglalkoztatottságra törekvés, a nemek közötti gazdasági

⁴⁰ Lásd például a új technológia jelentőségéről az egykori hatvannyolcas Manuel CASTELL: *A hálózati társadalom kialakulása* című művét. Budapest, Gondolat, 2005. Életpályájáról beszél Martin Ince-szel: *A tudás világa* című könyvben. Budapest, Napvilág Kiadó, 2006.

erőviszonyok változása megalapozta a női emancipációt. Nagyobb figyelmet kaptak a kisebbségek, végképp elfogadhatatlanná vált a faji megkülönböztetés minden formája.⁴¹ Kötelezővé vált a mások kultúrájának tisztelete. Egyre nagyobb teret kapott a környezetvédelem. Minden nagy politikai irányzat igyekezett tanulni hibáiból és mindegyik kereste azokat, akiktől új energiákat nyerhet. Nem önfeladás az egyik oldalon, nem önigazulás a másikon. Még ha győzött is a rend, a hatalom birtokosainak volt okuk az önvizsgálatra, gondolkodni azon, mit kell tenniük, ha nem akarják, hogy állandósuljon a társadalmi feszültség.

1968 rámutatott a nyugati világ sok problémájára, a jóléti kapitalizmus ellentmondásaira, arra, hogy a fogyasztói kultúra kiszolgáltatottá teszi és lefegyverzi az embert. Ugyanakkor a lázadás leverése, a lázadók megszelídítése, bizonyította: a Nyugat képes válaszolni a kihívásokra, de nem akar radikális változást.⁴² Majd a hetvenes évek elején kitört olaj- és energiaválság utáni strukturális váltás bizonyította a Nyugat képességét a megújulásra.

Az 1968-as diáklázadások tehát működésbe hozták a polgári társadalom védekező reflexét. A francia jobboldal győzelmet aratott a választásokon. Az USA-ban hatalomra jutottak a republikánusok, akik a következő közel negyedszázadban csak négy évre engedték ki a kezükből az ország vezetését. Ez nem sikerülhetett volna nekik a konzervatív ideológia megújítása nélkül. Ennek lényege a személyes önkifejezés szabadságának elismerése, a hagyományos értékekkel, a kapitalista értékrenddel és termelési móddal történő összeegyeztetése volt.⁴³ Igazi újításnak a konzervatív ideológiában az államellenesség tekinthető, amely lehetővé tette összefonódását a neoliberalizmussal. Akár úgy is tűnhetett, mintha hatvanharc adta volna az ötletet a maga tekintély- és államellenességével az állam visszaszorítására. Az állam megszabályozásának elméletét a társadalomfilozófiában Robert Nozick elevenítette fel és dolgozta ki, aki szerint az állami beavatkozás és gondoskodás rendszerint több kárral, mint haszonnal jár. Többet ér az állampolgári öngyógyítás, a piaci önkorrekció, mint az állami jelenlét, a felelősség

⁴¹ „Az 1960-as évek társadalmi mozgalmainak erejével teremtett leglényegesebb változást talán a polgári jogok utolsó nagy kinyújtózkodásának vélhetjük.” L. DAHRENDORF, i. m. 187.

⁴² Ezt a problémát a *The World Transformed* bevezető tanulmánya is érinti. (27.)

⁴³ Anthony DWORKIN válasza a *Prospect* magazin 2008. májusi körkérdésére.

kiterjesztése. Szerinte a minimális államnál több nem igazolható erkölcsileg.⁴⁴

Természetesen nem maradt el a tanulságok levonása a baloldalon sem. Jürgen Habermas a demokrácia valóságossá tétele mellett érvelt. Véleménye szerint Marx mindig is úgy gondolta, hogy a szocialista emancipációnak a polgári szabadságok tiszteletben tartásával kell megvalósulnia.⁴⁵ Kétségtelen, hogy 1968 után megváltoztak a polgári államról alkotott elképzelések. Megerősödött az a nézet, mely szerint az államnak szolgáltatónia kell, gondoskodnia arról, hogy a közjavak az állampolgárok rendelkezésére álljanak. Már nem lehetett a polgári államot, demokráciát olyan intézményként meghatározni, amely fölötté áll a polgári társadalomnak. Ettől kezdve az emberi, polgári és szociális jogokat és kötelezettségeket kiegyensúlyozva, egymást kiegészítve értelmezték a baloldali politikusok.

Ezt a felfogást vallotta Willy Brandt, az 1969-es választásokon győztes német szociáldemokrata párt vezetője is. 1969 októberében programbeszédében arról beszélt, hogy a szociáldemokraták hatalomra kerülése nem a befejezése, hanem a kezdete a demokratizálásnak.⁴⁶ Ebben az időszakban a szociáldemokrata mozgalomban és ideológiában még fel sem merült, hogy korlátozni kellene az állam gazdasági és újraelosztó szerepét. Az sem volt vita tárgya, hogy bővíteni szükséges az állam szociális kötelezettségvállalásait. Számukra ez 1968 egyik tanulsága volt. Más kérdés, hogy e többletterhekkel járó elköteleződésre éppen akkor került sor, amikor csökkent a gazdasági növekedés üteme és hatékonysága. Előbb, 1971-ben a nemzetközi valutarendszer omlott össze, kicsivel később, 1973-ban pedig kitört a gazdasági válság.⁴⁷

⁴⁴ Robert Nozick: *Anarchy, State and Utopia* című műve 1974-ben jelent meg Oxfordban, és leginkább John Rawls: *Az igazságosság elmélete* (Budapest, Osiris, 1997) c. művével vitatkozva fejtette ki álláspontját. Az állampolgári Friedrich August von Hayek több műben is elmondta a maga kritikáját. Az igazságosságról szóló elméletekről lásd még TANYI Attila: *Piac és igazságosság. A piaci társadalom erkölcsi követelményei*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2000.

⁴⁵ HABERMAS: *Autonomy and Solidarity*, i. m. 233.

⁴⁶ Heinrich POTTHOF–Susanne MILLER: *The Social Democratic Party of Germany 1848–2005*. Bonn, 2006. 213–216. – Jürgen Kocka és Thomas Meyer, a két kiváló német történész is azt vallja, hogy a német szociáldemokraták nem győztek volna 1968 nélkül. L. *Frankfurter Hefte – Neue Gesellschaft*, 2008. 3. szám.

⁴⁷ Dahrendorf azt írja erről: az új kötelezettségvállalásokat olyan államok tették, amelyek akkor már ezt nem engedhették meg maguknak, i. m. 188. Lásd erről még Van Der WEE, i. m. 72–74., 427.

A nyugat-európai kommunisták is elemezték az új helyzetet.⁴⁸ Már az is jelzésértékű volt, hogy több pártjuk elítélte a Csehszlovákia elleni katonai fellépést. 1969-ben megjelent Roger Garaudy: *A szocializmus nagy fordulópontja* című munkája. Ő a diákmozgalmakból, a technika és a tudomány fejlődéséből azt a következtetést vonta le, hogy óriási átalakulás van folyamatban. Tovább nő a szellemi munka szerepe. Nincs reális esély a forradalomra. A következő időszak fő kérdése az lesz, hogy a technika a bőség és az emberi kiteljesedés forrása lesz-e vagy anarchia előidézője, veszélyforrás.⁴⁹ Ahhoz, hogy az előbbi alternatíva valósuljon meg, szükséges a szocializmus, de nem az, amelyik Kelet-Európában létezik. A technikai fejlődés, a számítógép segíthet az öngazgatáson alapuló szocializmus megteremtésében. Az állam feladata a magántulajdon megszüntetése, semmi más.⁵⁰ Garaudy felszólította a francia kommunista pártot, tegye világossá: nem a szovjetunióbeli rendszert akarja megvalósítani. Az új stratégia lényege az új értelmiséggel kötendő szövetség, formája pedig nem polgári demokrácia tagadása, hanem meghaladása.⁵¹ Ez akkor még túl sok volt az FKP-nak, hogy megeméssze. Néhány év múlva azonban már közös programon dolgozott a szocialista párttal. Majd sok teoretikusa bábkodott az eurokommunizmus megszületésénél.

1968 nem csak a szocializmus vonzerejét oltotta ki. Csapást mért a két rendszer fokozatos konvergenciájáról szóló, a hatvanas években bizonyos népszerűsége szert tett elméletre is.

Újat hozott ez az esztendő a két rendszer vezető nagyhatalmának ideológiai küzdelmében is. 1968-ig a liberalizmus igazolva láthatta magát a jóléti berendezkedés sikerei által, és több-kevesebb sikerrel leleplezhette a kommunista ideológiát, rámutatva a szovjet

⁴⁸ Nem így a szovjet kommunista párt, amelyet 1968-ból csak az érdekelt, ami alátámasztani látszott irányvonalát, a válság. Ezen túl nem mutatott semmilyen rokonszenvet a diákmozgalom iránt, abban inkább fenyegetést látott, mint lehetőséget. Erről tanúskodik például Borisz Ponomarjovnak, a nemzetközi munkásmozgalom ügyeiben illetékes KB-titkárnak az Olasz Kommunista Párt 1969. februári kongresszusán elmondott beszéde. Ebben a proletariátusról mint forradalmi erőről szolt, amelynek harcába a többi társadalmi réteg, így a fiatalok is bekapcsolódik. L. B. N. PONOMARJOV: *Izbrannoje-recsi i sztatyi*. Moszkva, 1977, 338–339.

⁴⁹ GARAUDY, i. m. 23–24.

⁵⁰ Uo. 143.

⁵¹ Uo. 208–227.

rendszer hiányosságaira, a diktatúrára. A marxizmus-leninizmus igazolva látta magát a katonai erőegyensúly megteremtésével, tudományos sikereivel, a harmadik világban észlelt szocialista orientációval. 1968 a maga teljességével csorbát ejtett az egymást feltételező-igazoló ellentétpár nemzetközi politikát meghatározó mivoltán, amely addig minden megalkuvást igazolt, és megkerülhetetlen realitást jelentett a többi ország politikusai számára. Az emberi emancipációs törekvés, a gazdaság humanizálásának igyekezete, a részvételen alapuló demokratizálás iránti igény egyszerre támadta a jóléti államot és a diktatórikus, bürokratikus szocializmust.

Persze azt is mondhatnánk: 1968 csak egy üstökös volt a nagyhatalmak közötti térben, amely nagy fénnel ragyogott, de aztán amilyen gyorsan jött, úgy el is tűnt. S tényleg, eltűnésével akár a dolgok vissza is állhattak volna eredeti rendjükbe. Az USA igazolva láthatta magát a Csehszlovákia elleni szovjet katonai fellépésben, a Holdra lépésben stb. A Szovjetunió rámutathatott Vietnamra. 1968 után azonban mégsem lehetett ugyanúgy irányítani a világpolitikát, ahogy addig. Vietnamból ki kellett vonulnia az Amerikai Egyesült Államoknak. Igaz, a Brezsnyev-doktrína egyértelművé tette: a Szovjetunió nem enged 1945-ből, nem mond le befolyási övezetéről. Mégis, mint az 1969–1975 közötti évek megmutatták, a status quo megőrzése érdekében áldozatot kellett hoznia, mert az enyhülési folyamat keretében el kellett fogadnia: az emberi jogok túlnyúlnak a rendszerek, a birodalmak, az államok határain.

Látszólagos kitérő: röviden a magyar 1968-ról⁵²

Sem a témával foglalkozó nemzetközi történetírás, sem a nemzetközi baloldali hagyomány nem tartja számon a magyar 1968-at. A diáklázadások és a prágai tavasz, majd annak drámai eltiprása elterelte a figyelmet Magyarországról, az itt ebben az évben elkezdett gazdasági reformról. Azóta is csak a korszakkal foglalkozó magyar gazdaság- és rock-történeti irodalom, illetve az összehasonlító

⁵² Ezt a témát már tárgyaltam a *Hatalom és mozgalom 1956–1989* c. munkámban is (Budapest, Kossuth, 1989), de nem egyetemes összefüggésben. A most kifejtett reformot tárgyaló része a *Magyarország és 1968* című rövid tanulmányon alapul. In: 1968. *Kelet-Európa és a világ*. Szerk. Bartha Eszter–Krausz Tamás. Budapest, L'Harmattan, 2009.

gazdaságtörténet foglalkozik bővebben ez év magyar történéseivel. Megítélésem szerint azonban e tanulmány célja és szemléleti kiinduló pontja, ti. az, hogy nem a formára, hanem a tartalomra összpontosít, egyenesen megköveteli, hogy szót ejtsünk arról, miként is reagáltak Magyarországon a diákmozgalomra. Még ennél fontosabb, hogy szó essék arról, mi is volt a magyar gazdasági reform társadalmi és politikai filozófiája, tartalma.

1968 első hónapjai izgalmat vittek a korábbi évek visszafogott, látvány- és akciómentes magyar politikai életébe. Január 1-jén bevezetésre került a gazdasági reform, elkezdődött a szocialista piacgazdaság megteremtésének kísérlete. Ebben a hónapban nagy fordulatot vett a csehszlovákiai politika. Vietnamban támadásba lendült a partizánhadserég. Márciusban a varsói diáklázadás borzolta fel a magyar pártvezetők kedélyeit. Majd következett Párizs. Az események forgataga egyszerre segítette a magyar kommunista párt vezetőit, mert nagyobbbrészt igazolta eszméiket, a változtatás melletti elkötelezettségüket. Ugyanakkor nőtt bennük az aggodalom, mi lesz, ha kicsúszik az irányítás csehszlovák párt kezéből? Mi történik, ha Magyarországon is megmozdulnak a diákok?

Jól mutatja, mekkora figyelem összpontosult ezekre a kérdésekre, hogy a párt elméleti folyóiratának júliusi számában egy sor cikk foglalkozott a nyugati diákmozgalmakkal, illetőleg azokkal a témákkal, amelyet ezek az előtérbe állítottak.⁵³ Közülük a legfontosabb Fehér Ferenc írása; aki az amerikai politikusok, a Robert Kennedy és a Martin Luther King elleni gyilkosság-merényletek kapcsán *Formális demokrácia és terror* címet adta cikkének. Valójában azonban Fehér arról próbálta meggyőzni a párt vezetőit és a pártértelmiséget: ne függesszék fel a demokratizálással kapcsolatos politikájukat. Érvei szerint a terror megmutatja a formális demokrácia korlátait, kijózanítja azokat, akik illúziókat táplálnak irányában, ezért még szélesebb bázisról lehet folytatni a szocializmus demokratizálását.⁵⁴

⁵³ *Társadalmi Szemle*, 1968, 7. sz. Ugyanekkor Köpeczi Béla az egyetemi élet néhány kérdéséről, Kovács István az V. Köztársaság válságáról, Nagy László – Dr. Szűrös Mátyás a nyugatnémet parlamenten kívüli demokratikus ellenzékéről, Schmidt Péter a szakszerűségről és a laikus demokráciáról írt.

⁵⁴ Alig két hónap múlva Csehszlovákia megszállása öt „jozanította” ki, és a korcsulai nyilatkozat aláírásával fejezte ki felháborodását.

Egy hónap múlva – szokatlan gyorsasággal – már napvilágot látott egy kis könyvecske, amely a nyugat-európai diáklázadások fő helyszíneivel és történéseivel foglalkozott. A szerkesztői előszó nem tagadta, hogy a diákok a szocialista országokban is kifejezték elégedetlenségüket, de ezek – szemben a nyugati megmozdulásokkal – nem rendszerellenesek, csak azoknak a hibáknak és mulasztásoknak a kijavítására irányulnak, amelyek szülték azokat.⁵⁵ Októberben már kapható volt a francia májusról szóló könyv. Ebben már – a francia választások után – a francia kommunisták véleménye tükröződik, amikor a választási vereséget az a következtetés magyarázza, miszerint a radikális baloldaliság a jobboldal malmára hajtotta a vizet.⁵⁶

Az 1970-es években a diákmozgalom elveszítette ideológiai aktualitását, helyette egyre inkább a baloldali radikalizmus szocializmuskritikájának visszautasítása lett a fő téma. Jól mutatja ezt az elmozdulást Köpeczi Béla munkássága.⁵⁷ Műveiben részben elismerte a radikális nyugati baloldalt, amiért szemben állt a kapitalizmussal, részben bírálta, amiért nem méltányolta kellőképp a „létező szocializmust”, de ezt nem a megsemmisítés, hanem inkább az önigazolás, az önvédelem szándékával tette. Ez utóbbi a magyar reform felől és nem a reform 1972 utáni megtorpanásának szémszögéből nézve, az akkori légkörben indokolható volt.

A magyar reform a maga „csendes” módján beleillett 1968 fő vonalába. Bár a radikális nyugati baloldal nem így látta. Sőt inkább ellenszenvvel figyelte az áruterelés hatókörének kiterjesztését, a piaci törvények szabadon engedését, az anyagi érdekelttség erősítését. Mindebben a radikális baloldali teoretikusok nem annyira a szocializmus megújítását, mint a kapitalizmus felé történő konvergálást látták. Mégis, a törekvés a gazdaság kivonására a közvetlen politikai ellenőrzés alól, a tervek parancsjellegének megszüntetése,

⁵⁵ *Lázadó diákok. Párizsban, Rómában, Nyugat-Berlinben.* Buzási János, Pálffy József, Vámos Imre írásai. Szerk. Bognár Károly. Budapest, Kossuth, 1968, 5–6.

⁵⁶ Kovács István: *Májusi vihar Párizsban.* Budapest, Kossuth, 1968, 62. Lényegében hasonló logikát követett a *Diákmozgalmak Nyugaton. Cikk, beszéd, dokumentumok* (Bev. Gombár József, Budapest, Kossuth, 1969.) c. kötet is.

⁵⁷ Köpeczi Béla 1970-ben *Reform vagy forradalom. Diákság, egyetem, társadalom Nyugat-Európában* (Budapest, Kozmosz kv.) címmel írt könyvet. Ebben számos figyelemre méltó dokumentumot is hozzáférhetővé tett a magyar olvasóközönség számára. Az „új baloldal” ideológiája címmel aztán 1974-ben publikált könyvet. (Budapest, Kossuth)

a piaci viszonyok felé történő elmozdulás, a gazdasági élet szereplői közötti közvetlen kapcsolatok szabaddá tétele, a vállalati önállóság ebben a rendszerben más jelentést hordozott. A gazdaság emancipálása a politika alól azt jelentette, hogy nőtt az egyéni kezdeményezés, a részvétel lehetősége. Javultak az egyes emberek és társadalmi csoportok érdekérvényesítési lehetőségei. A csoportérdek életre keltése az általános és az egyéni érdek pólusai között nemcsak a gazdaságon változtatott, hanem a politikán, valamint a politikai rendszer működésén is. Nem a keretek változtak, hanem a szereplők közötti viszonyok.

A hatvanynolcas magyar reform úgy is értelmezhető, mint a desztalinizációs folyamat betetőzése és lezárása. Hiszen a Hruscsov nevéhez kötődő olvadás valóságos politikai megújuláshoz, szellemi, tudományos-kulturális erjedéshez vezetett, amelyet 1956 drámája sem tudott visszavetni. Lukács György és a tanítványaiból verbuválódott „budapesti iskola” jelentős teljesítménnyel járult hozzá a marxizmus reneszánszához.⁵⁸ A hatvanas években rohamos fejlődésnek indult a közgazdaság, a jog és a szociológia, a történettudomány. Részleges, de nem lényegtelen lépések voltak ezek a demokratizálás irányában. Ez még akkor is így van, ha az emberi jogok teljessége, az akaratok különbözőségének elismerése, a pluralizmus, a szabadság és igazságosság együttes megvalósítása nem szerepelt a reform céljai között.

1968 negyven év távlatából

Kezdjük azzal a feltételezéssel, hogy 1968 egy „atipikus” felkelés, amelyet nem a legelnyomottabbak, legmegalázottabbak, legkizsákmányoltabbak, tehát nem azok hajtottak végre, akiknek igazán okuk és talán eszközük, erejük is lett volna hozzá. Olyan lázadás volt, amely inkább dühkitörésre, mint tudatos, jól meghatározott célú akciósorozatra emlékeztet. Nem történt tehát egyéb, mint a gazdasági és politikai hatalom képviselőinek ráébresztése arra, hogy a látszat csal, nincs minden rendben, megoldást kell találni az eddig elhanyagolt, mert privilegizáltnak tekintett diákság problémáira. Ebben az értelemben a lázadás elérte a célját: egyetemi reformok

⁵⁸ Elég itt Heller Ágnes és Márkus György munkásságára utalni.

következtek, a szellemi termelők társadalmi státusa megerősödött, mert folyamatosan bővült a technokrácia, a szakigazgatás, a képzés. A szakemberek egyre jelentősebb szerepet játszottak a gazdasági és társadalmi életben, a politikában. Csakhogy az új középosztály kialakulásának folyamata, bár politikailag is motivált volt, de elsősorban a technológiai forradalomból, a szolgáltatási szektor bővüléséből, a tudomány termelési folyamatokban történő egyre áthatóbb behatolásából következett. Ez a folyamat jelentős változást gerjesztett a szellemi tevékenységet végzők helyzetében. Egyfelől leértékelte a klasszikus értelmiség ideológiateremtő, értékközvetítő szerepét, és a szellemi tudás birtokosait szakemberré, technológussá, tisztviselővé, szellemi szakmunkássá tette. Másfelől ez az új értelmiség, bekerülve a termelési folyamatba és ott meghatározó szerepet betöltve – mint bürokrácia, technokrácia és menedzsment – megnövelte és egyúttal átalakította magát a középosztályt is. Ez az alakulat, az alulról, illetve a szellemi szférából érkezőkkel kibővülő új társadalmi közép az 1970-es évek végétől folyamatosan növelni tudta erejét, politikai befolyását, jelenléte kihatott a neokonzervatív, neoliberális filozófiára és közgazdaságtanra.

Egyértelmű, hogy a szociáldemokrácia harmadikutas megújulása annak a felismerésnek is köszönhető, miszerint ha a baloldal nem képes megjeleníteni ennek az új, széles társadalmi csoportnak az érdekeit, akkor nincs esélye a hatalom megszerzésére. Persze ebben a fordulatban kölcsönösség is érvényesült, mert ennek az igen heterogén új középosztálynak egyes csoportjai is igyekeztek többfelé tájékozódni, illetve magukhoz szelídíteni a baloldalt. Ettől kezdve az új középosztály nemcsak a politikai küzdőtér egyik felét tartja ellenőrzés alatt, hanem mindkettőt. Így nagyobb biztonságban érezheti magát, és egyes, középső pozíciójukat őrző csoportjai könnyen helyezhetik át opcióikat a jobbközépről a balközépre és fordítva. A középosztály egyes szegmensei között, amíg a rendszer működik, a gazdaság növekszik, a meglévő kisebb érdekeltek, eltérő beállítódások nem szorítják háttérbe az alapvető érdekazonosságot. Bár egyes csoportok, éppen eltérő szocializációjuk, beállítódásuk okán érzik és ellenzik a társadalmi kizárást, vagyis nem fogadják el, hogy bárkit is megfosszanak a felemelkedés esélyének lehetőségétől, a szociális biztonságtól. Egészében azonban az 1970-es évek vége óta az átalakult középosztály különböző csoportjai – talán Skandinávia kivételével – egymással

erősebben szolidárisak, mint a hátrányosabb helyzetű társadalmi rétegekkel. Ettől kezdve bal és a jobbközép közötti választóvonal elsősorban az állam szerepének értelmezése, az újraelosztás, a jóléti vívmányok megőrzése körüli érdekek és az ezt tükröző vita alapján alakult ki.

1968 kultúrájának befogadása a magas kultúrába, az ellenkultúra integrálása és konformmá tétele egyszerre kísérőjelensége és kifejezője annak, hogy született újjá, miként alakult át, szélesedett és formálódott a középosztály a globalizációs kapitalizmusban.

Fredric Jameson szerint a posztmodernizmus bár offenzív jelleű, de már nem ellenkultúra, hanem a fogyasztói társadalom meghatározó, hegemon esztétikája, s mint ilyen, az új formák, divatok kialakításának laboratóriumaként szolgál. Ebben a folyamatban a kultúra elveszíti különállását, mintegy beolvad a társadalmi életbe, amelyben minden kulturálissá lesz; látvány, látszat.⁵⁹ Érdekes, hogy más megfontolás alapján, de Vajda Mihály is a modernitás végét és a posztmodern kezdetét jelző szimbolikus évszámnak tekint 1968-at.⁶⁰

Történelmi távlatból az 1960-as évtized és benne 1968 tényleg határvonalnak látszik a modern és posztmodern között. Jameson úgy véli, ebben az időszakban a kapitalizmus felszámolta az utolsó még nem érintett, még nem tőle meghatározott területek elkülönülését, nevezetesen „kívül” a harmadik világét, „belül” a tudattalanságét.⁶¹ Még általánosabban fogalmazva: a hatvanas évek végére lezárult a tőke extenzív térhódítása, a modernitás időszaka. Legalábbis abban az értelemben, hogy nem maradt olyan érintetlen terület a Földön és az emberi-társadalmi világban, amelyet nem érintene a verseny, a változás kényszere.⁶²

⁵⁹ JAMESON, i. m. 196. és 201. A szerző itt Marcuse és Debord fogalmait használja. Nem vagyok felkészült arra, hogy a posztmodernnel kapcsolatosan állást foglaljak, hatvannyolc azonban megkerülhetetlenné teszi a téma tárgyalását. Ezt Jameson bizonyítja.

⁶⁰ Tanulmányát lásd VAJDA Mihály: 1968: vég és kezdet, in: *68 kísértése*, id. köt. 17.

⁶¹ JAMESON, i. m. 207.

⁶² Abban már nem vagyok biztos, hogy ezzel az aktussal a modernizáció fogalma kiürült volna. Ezért a posztmodern inkább a fejlett társadalmon belüli helyzetet, ideológiát jelöl, az alternatívanélküliség és az állandó változás furcsa, de hatékony kettőseit.

Magam részéről egy dolgot tennék még hozzá. Ilyen megközelítésben bizonyos hasonlóság figyelhető meg 1848 és 1968 között.⁶³ Amennyiben a kapitalizmus terjedési folyamatát nézzük, akkor az 1848-as forradalmak az általa még meg nem hódított, a még csak megérintett feudalizmusok felbomlasztásáról, területeinek, társadalmainak integrálásáról tanúskodtak. Az akkori forradalmakat Marx és Engels legalább annyira a tőkés termelés, mint a feudalizmus válságának tartották. Ebből következően komoly reményeket fűztek ezekhez. Az események nem igazolták a várakozásokat, ha tetszik, Marxék „elméletileg” hibáztak; a szándék vezérelte gondolkodásukat, amikor egy expanziós megtorpanásban, egy „szülési fájdalomban” meglátták a kapitalizmus végének lehetőségét.

A globalizáció felől nézve szinte kínálja magát a párhuzam. Az 1960-as évek változásai, ideológiai küzdelmei, amelyek 1968-ban csúcson sodtak ki, ugyanennek a történelmi folyamatnak a velejárói. A munkásosztály beemelése a polgári társadalomba, a harmadik világ agrárforradalma, az új értelmiség helyfoglalása és a nemek közötti viszony megváltozása, a szexuális szabadság megteremtése a globalizációs folyamat része és eredménye. E szerint a logika szerint a következő állomás 1989.⁶⁴ Bár ez az évszám jelentős tartalmi többlettel rendelkezik 1968-hoz képest. Ugyanis a kelet-európai államszocializmusok bukása nemcsak a globalizáció megállíthatatlan előretörésének egyik újabb állomása, hanem egyúttal a kapitalizmus meghaladási kísérletének, alternatívájának a veresége is.⁶⁵

A kudarc már 1968-ban előrevetítette árnyékát. Ennek az évnek a történései után, a demokratikus, az emberarcú szocializmus kísérletének elfojtása következtében az állami, diktatórikus, bürokratikus, szovjet szocializmus végképp elveszítette vonzerejét. Jogos kétségek merültek fel aziránt egyáltalán megreformálható-e, demokratizálható-e a szocialista rendszer. Szerintem 1968 éppen azt

⁶³ Hannah Arendt 1968 jelentőségét 1848-éhoz hasonlította, mint ezt Karl és Gertrud Jaspersnek írt 1968. június 24-ei levele tanúsítja. Idézi FREI, i. m. 197. Erre vélhetően a demokratikus teljesítmény készítette. A hatvanas évek mozgalmával kapcsolatos nézeteit EMÖDY Zsolt elemzi a Hannah Arendt és az ellenkultúra című tanulmányában, in: *68 kísértése*.

⁶⁴ Így, ha 1968 nem is volt forradalom, de Wallersteinék a világrendszer-elmélet alapján mégis joggal kapcsolják össze 1968-at és 1989-et.

⁶⁵ Francis FUKUYAMA e fölötti örömeiben írta-mondta, amit azóta már vélhetően maga is megbánt: a történelem véget ért. Vö. *A történelem vége és az utolsó ember*. Budapest, Európa, 1994.

mutatta: reformálható a szocialista gazdaság, a politikai berendezkedés. Nem ezzel volt a baj, hanem azzal, hogy a szovjet vezetés hatalmi, ideológiai és külpolitikai megfontolások alapján nem engedte a reformokat kibontakozni. Pedig a szocializmus jövőjének záloga a reform és a demokratizálás volt. Ez a felismerés kényszerítette még 1968-ban Lukács Györgyöt *A demokratizálás jelene és jövője* megírására.⁶⁶

Roger Garaudy az első a nyugati kommunisták sorában, akik észrevették, hogy a szovjet példa már nem képes mozgósítani a tömegeket, akik megpróbáltak új utat keresni, új stratégiát kidolgozni. Alekszandr Szolzsenyicin *Gulág szigetcsoportja* volt az utolsó csepp a pohárban. Ezután és persze 1968 után már nem lehetett a modernizálás, felzárkózás célját és az egyenlőség, igazságosság eszméjét, értékvilágát az emberi jogokkal, a demokratikus normákkal szembeállítva hitelesen képviselni és elfogadtatni. Következett Jorge Semprun, Santiago Carrillo, Enrico Berlinguer. Az eurokommunizmus nem volt más, mint válaszcsoport erre a kihívásra, amely nem lett igazán sikeres. A kommunista mozgalom előbb Franciaországban, majd Spanyolországban és Olaszországban is elveszítette meghatározó befolyását a baloldalon. E szerepet a közép-republikánusok, a kapitalizmus realitását elfogadó szociáldemokrata, szocialista pártok vették át, többségük előbb-utóbb kormánypártokká került. Így betetőzhette azt a harcot, amelyet évtizedeken át vívott Nyugat-Európában a demokráciáért, az emberi jogokért, a jóléti államért. Ezért mondhatta Ralph Dahrendorf, hogy a huszadik század a szociáldemokrácia évszázada. A beteljesülésre azonban éppen akkor került sor, amikor a globalizáció, a világ gazdaságát átalakító, az ehhez kapcsolódó verseny kikezdte a jóléti államot, a szociális piacgazdaságot.⁶⁸

Mindenesetre 1968 után a baloldal és a jobboldal közötti küzdelem egyrészt a baloldalon belüli átrendeződés, másrészt a világban lezajló neoliborális, neokonzervatív fordulat következtében

⁶⁶ E mű csak 1985-ben jelent meg német nyelven: *Demokratisierung heute und morgen* (Budapest, Akadémiai, 1985), majd éppen húsz év múltán, 1988-ban magyarul is (Budapest, Magvető, 1988).

⁶⁷ Más kérdés, hogy például Franciaországban a hatvannyolcas baloldali értelmiség hamar kiábrándult az 1981-es választásokon győztes szocialista-kommunista baloldali koalícióból. Lásd erről Keith A. Reader, i. m.

⁶⁸ DAHRENDORF, i. m. 189–190.

már nem rendszervita formájában folyik. 1968 után szocialistának lenni már nem feltétlenül jelenti a szocializmus akarását, a politikai és morális elköteleződést a szocialista elveken alapuló társadalmi rendszer megvalósítására. Ma a baloldal nem támadja, hanem védi a jóléti államot.

Végül még egy sokatmondó tény, amely szoros összefüggésben áll a baloldal 1968 utáni átalakulásával. A diáklázadás óta – előtte sem sokszor, az USA-ban és az Egyesült Királyságban pedig soha – nem került sor a centrumból a centrumba történő támadásra. Másképp fogalmazva: azóta egyetlen jelentős társadalmi vagy politikai erő sem próbálta kérdésessé tenni a tőkés berendezkedést. A rendszervitát pedig 1989 után a civilizációkról szóló diskurzus váltotta fel.⁶⁹ Nem csoda tehát, hogy az utóbbi két évtizedben a kapitalizmuskritika elsősorban a fundamentalizmus-hoz kapcsolódik, és a hozzá kötődő terrorizmus miatt erre esik a legnagyobb figyelem. Akkor is igaz ez, ha eközben erősödnek a globalizációellenes mozgalmak is.⁷⁰

Mindez nem jelenti azt, hogy ez a helyzet örökre így maradjon. Elég a dél-amerikai szocialista baloldal megerősödésére vagy a 2008-as pénzügyi válságra és lehetséges következményeire gondolni.

A ma – 1968 felől nézve

Nem magától értetődő dolog azt állítani, hogy a mostani világhelyzet, világkapitalizmus és társadalma oly mértékben hasonlítana az 1960-as évtized, illetve 1968 világához, hogy az akkori elemzés, jellemzés, kritika kisebb-nagyobb módosításokkal, de alkalmazható, időtálló és igaz lenne a mai viszonyokra is. Aki ezt teszi, azt feltételezi: a lényeg nem változott, a globalizáció fejleményei, a diktatórikus szocializmus összeomlása, a környezeti-ökológiai fenyegetés és fenyegetettség igazolják a hatvanas évek eszméit, felértékelik 1968-at. Különösen azok számára vonzó ez a lehetőség, akik a most uralkodó rendszerben, annak működési logikájában látják a mai

⁶⁹ Ezzel a kérdéskörrel már egy korábbi írásomban röviden foglalkoztam. L. Vita a civilizációról – vita a rendszerről. In: *Civilizáció az ezredfordulón*. Szerk. Dalos Rimma–Kiss Endre. Budapest, Friedrich-Ebert-Stiftung, 1997, 91–95.

⁷⁰ A zöldek bírálatát alapvetően emberjogi és technológiai vonatkozású. Mindkettő érinti persze a termelési módot, de nem ezt állítja a középpontba.

problémák okát és a legnagyobb fenyegetést. Mindazok, akik a mai kapitalizmusban rejlő válságpotencia láttán halaszthatatlan cselekvést hirdetnek, az egyik módot arra, hogy mozgósítsák a társadalmat az, ha 1968-ra hivatkoznak, ha megidézik eszméit. Jól ismert módszer a régi dicsőség, az egyszer volt hősök emlékének felelevenítése. Nem véletlen, hogy a mai jobboldal a válságjelek szaporodtat látva 1968-at mint a nyugati civilizáció, a nemzeti kultúra elleni támadást emlegeti.⁷¹ Ezzel nyilván az a célja, hogy megakadályozza a sokasodó problémákkal szembesülő új nemzedéket, a helyét kereső mai értelmiséget abban, hogy rátaláljanak a hatvanas évek eszméire és bal felé tájékozódjanak. Nem kevésbé fontos a mai establishment számára, hogy meggyőzze a kisebbségek mozgalmait: ne tekintsek az utcai tiltakozást ma is alkalmazható fegyvernek.

Mindezzel együtt tévedés lenne csak az azonosságokról, az akkori eszmék időszerűségéről beszélni. Ennél viszont már csak az lenne nagyobb hiba, ha lemondanánk a hatvanas évek, 1968 elemzéséről, eszmei örökségének újragondolásáról, és legfőként a mai helyzet kritikai elemzéséről. Ez pedig nem megy a történelmi látásmód nélkül. A mai világban, amikor a mértékadó vélemény valahol a tőkés termelési mód apológiája és szükséges rosszként való elismerése között szerveződik ideológiává, a baloldali rendszerkritika segíti az útkeresést.

1998-ban Jürgen Habermas cikket írt Herbert Marcuse születésének 100. évfordulója alkalmából. Ez az időszak, a huszadik század legvége a globalizáció totális győzelmének időszaka volt, amikor a legfejlettebb országok töretlenül fejlődtek, mindenki más pedig az alkalmazkodással, a felzárkózással volt elfoglalva. Ezek azok az évek, amikor a harmadik útra lépett brit és német szociáldemokrácia képessé vált a kormányzásra. Habermas arról szólt, hogy Marcuse meglátta a gazdasági fejlődés negatív társadalmi következményeit, a benne rejlő romboló, az embereket rabul ejtő erőt. Még ha az általa használt fogalmak idegennek is tűnnek, ahhoz, hogy a fejlődést és hátrányos következményeit „együtt lássuk” nincs szükség új nyelvre.⁷² Nyelvújításra talán igen, mert a „posztmodernizmus lefegyverezte a modernitás önértelmezését. Többé

nem vagyunk biztosak abban, hogy a társadalom demokratikus koncepciója, miszerint egyesített polgárai akarata és tudata által a társadalom önmagát irányítja politikailag, egy szeretetreméltóan régimódi vagy inkább veszedelmes utópia vonásait öltötte-e magára. Ráadásul a neoliberalizmus egyfajta pesszimista antropológiával karöltve napról napra jobban hozzászoktat minket a világ új állapotához, melyben a társadalmi egyenlőtlenség és az exklúzió ismét természeti ténynek számítanak.”⁷³

Ma ez a megközelítés aktuálisabb, mint 1998-ban volt. Ma nem kisebb a társadalmi egyenlőtlenség, mint tíz éve, nem szűkült, hanem tovább tágult az egyes országok fejlettség szintje közötti olló. Nem kevesebb, de mind arányaiban, mind számában több a társadalmi életből kizártak, a létbiztonság szélén egyensúlyozók, a fejlődési, felemelkedési esélyekkel nem rendelkezők száma. Eközben tovább nőttek biztonsági és ökológiai kockázatok.

Ezért jár el helyesen Slavoj Žižek, amikor eltér az évfordulók alkalmából szokásos eljárástól. Ne csak azt vizsgáljuk, mi is volt 1968 – írja –, hanem azt is, milyen a jelen hatvannyolc szemével. Elveti azt a realizmust, miszerint a radikális baloldali stratégia lemond az államhatalom megszerzéséről és e helyett új – a hagyományos politikán, gazdaságon túli – terek kialakítására összpontosít. Szerinte 1968 a rendszert a maga egészében tagadta. A fenyegető ökológiai katasztrófa, a szellemi termékek magántulajdonlásának nehézségei, a tudomány fejlődésével összefüggő etikai dilemmák és az apartheid új formái nem a részek gyengeségeire, hanem a rendszer egészének problémáira vezethetők vissza. Ezek a témák, a közjavak fölötti rendelkezés sorsa és a társadalmi kizárás olyan ügyek, amelyek felvetik: szabad-e kapitalizmust továbbra is a maga logikájára hagyni? Ma már nem úgy áll a helyzet, mint a régebben, amikor a proletárok csak a láncukat veszthették, ma mindent elveszthetünk. Ezért van szükség arra, hogy ne mondjunk le a kapitalizmus meghaladásáról, hogy megelőzhessük azt a helyzetet, amelyben mindannyian kizártakká, páriákká válhatunk. Nem véletlen, hogy Žižek az egykori hatvannyolcas jelszavak közül a „Legyünk realisták, követeljük a lehetetlent!” emeli ki.⁷⁴ Persze erre majd válaszul

⁷¹ Elég a francia Nicolas Sarkozy vagy a magyar Orbán Viktor ezzel kapcsolatos nyilatkozataira utalnunk.

⁷² Ez a dialektikus szemléletmód eredetileg a marxizmus sajátja volt.

⁷³ Lásd Jürgen HABERMAS: *A posztmodernizmus állapota. Politikai esszék*. Budapest, L'Harmattan, 2006, 143–144.

⁷⁴ Slavoj ŽIŽEK: *1968-ban a struktúrák kimentek az utcára – vajon megint megteszik-e* című tanulmányában. *Eszmélet*, 80. szám. (2008), különösen 201. és 205–207.

a liberális és konzervatív gondolkodók, felvethetik: mindez istenkísértés. A kapitalizmuson túl csak a káosz vagy a totalitarizmus világa lehet. A történelem ebben a kérdésben már kimondta visszavonhatatlan ítéletét.

Ebbe a vitába bevonható 1968 is. Egyik oldalról úgy, hogy még jobbik formájában is volt elég ok lázadni ellene. Másik oldalról pedig annak bizonyítékaként, hogy a kapitalizmus és a polgári társadalom a demokratikus játékszabályok megőrzése mellett képes volt válságai leküzdésére, a megújulásra. Miért lenne ez ma és a közeljövőben másként?

Nos, a magam részéről nem vitatnám az utóbbi álláspont igazát, jogosságát. Korai még vészharangot kongatni. Kétségtelen: a versenyfutást az idővel a tőkés berendezkedés, ha nem is könnyen, ha nem is áldozatok nélkül, de eddig mindig megnyerte. Nagyon erős nemcsak gazdaságilag, de katonailag és ideológiai értelemben is. Esméi az uralkodó eszmék, működése áthatja a kultúrát és az emberek mindennapi életét is. Most, amikor már csak egyedül van a pályán, kell kiderülnie, mihez tud kezdeni egyeduralmával.

A legkevesebb, hogy az érintettek többsége ne a nézőtérrel figyelje, mi lesz majd. Nem nézhetjük ölbe tett kézzel, mi is történik, sikerül-e leküzdni a válságokat, kezelni a népesedési kérdést, elkerülni az ökológiai katasztrófát.

Nem vitatható az sem, hogy nagy felelősséggel kell eljárnia annak, aki elkerülhetetlennek tartja a változtatást. Az elmúlt évtizedekben még bonyolultabbá vált a világot működtető gépezet, a munkamegosztás. Egyre átfogóbb a kölcsönös függőség, nyomasztóbbak milliók gondjai. A kérdés az, melyik gondolkodásmód a helyesebb? Az, amelyik a mai világrend, világrendszer és működési mód megőrzését állítja az első helyre, vagy az, amelyik a megoldásra váró problémákra összpontosít, és azt vizsgálja, hogy melyik megoldás ígér jobb, biztonságosabb jövőt, fenntartható fejlődést a többség számára. Úgy vélem, és ebben a történelem megerősít, hogy az alternatívakeresés nem ártott, hanem használt a kapitalizmusnak, hiszen nem tökéletesen önszabályozó rendszer. Ezt mutatták-mutatják válságai. Éppen azért is lehetett olyan sikeres, mert, ha nem is önként, ha nem is konfliktusok nélkül, de a polgárság képes volt beépíteni rendszerébe új szabályozó elemeket, előbb őrt állított a piac mellé, majd ha kellett, be is avatkozott annak életébe. Nem tette volna a szocialista kihívás nélkül. Ma látjuk

csak igazán, milyen fenyegetéssel terhes az a típusú legitimáció, amelyre a jóléti kapitalizmus épített, de milyen, az előbbinél is nagyobb veszélyekkel jár, ha azt bírálva a neoliberalizmus hátrább kényszeríti a gazdasági és társadalmi szerepvállalástól az államot.

Mindebből következően a baloldali rendszerkritika nem árt, hanem használ, még ha alapállását nem is fogadja el a globalizációs elit, még ha nem is képes elég politikai erőt állítani eszméi mögé, akkor is segít a problémák megértésében és a megoldások kidolgozásában. Ki vitatná, hogy az 1962-es Port Huron-i nyilatkozatban, például a környezettel kapcsolatban megfogalmazott félelem ma nem aktuális? Ugyanígy fontos az elementáris szabadságvágy, az önrendelkezés és igazságosság iránti igény, amelyek az 1968-as diákmozgalmakban és diáklázadásokban jutottak kifejezésre. Ezeknek az igényeknek ütköztetése a mai realitásokkal nem a múltba visz vissza, hanem segít az önvizsgálatban és az útkeresésben.

Nem a múlt iránti tudásvágyból, még kevésbé nosztalgiából ered tehát az érdeklődés 1968 iránt, hanem a mai világ rendezetlen ügyeiből, súlyos feszültségeiből, abból, hogy sok negyven évvel ezelőtt megfogalmazott kérdés ma is aktuális. Az emberi(es) társadalmi viszonyok igénye vezeti és készíti az útkeresőt a történelem, a hagyományok kritikai vizsgálatára: hatvannyolc megértése nem nehezíti, hanem segíti az önmeghatározást. Nemcsak akkor teszünk jót, ha nem engedjük feledésbe merülni a progresszív kulturális és politikai hagyományokat, ha az eltelt 40 év alapján újraértékeljük 1968-at. Nem hibázunk akkor sem, ha a hatvanas évek, 1968 fényét, tapasztalatait felhasználjuk a mai világ elemzésében.⁷⁵

⁷⁵ Ezt teszi Fredric Jameson is a modern és posztmodern kultúrával kapcsolatos írásaiban, i. m. és erre vállalkozik Slavoj Žižek is idézett tanulmányában.

Az értelmiségi szerepminta és funkció átértelmezése Franciaországban 1960 és 1975 között

SARTRE-TÓL FOUCAULT-IG

A francia értelmiségiokről a szakirodalomban azt olvashatjuk, hogy a nyolcvanas években fokozatosan hallgatásba burkolóztak; sokan már-már úgy vélték: „az értelmiségieknek vége”. Ennek egyik lehetséges magyarázata, hogy a világban sok helyütt a többi társadalmi csoport vette át az értelmiségi szerep- és magatartásmintát, és ez idézte elő a hagyományos értelmiségi szerep és magatartás kiüresedését.¹ De ha így volt, mi vezetett a minta átruházásához vagy legalábbis megosztásához? Tanulmányomban elsősorban ez utóbbi kérdésre keresem a választ. Ennek kapcsán azt vizsgálom, mi történt a közéleti kérdésekkel foglalkozó értelmiség fő terepén, Franciaországban az 1960–1965-ös periódus és 1975 között. 1968 után az „új társadalom”, „új kultúra” fogalmai mellett az „új értelmiségi” fogalma is megjelent, jelezve hogy alapvető változások történtek a társadalom életében, és ebből a társadalom olyan alcsoportjai sem maradtak ki, mint az értelmiség.

A francia értelmiségiak tanulmányozása azért is fontos, mert maga az egész 1968-as eseménysorozat is jórészt szövegek, szimbó-

¹ Lásd Michel WINOCK: A quoi servent (encore) les intellectuels? *Le Débat*, 2000, május–június 110. sz. 42–43.; Michel WINOCK–Jacques JULLIARD: La fin des intellectuels? és Olivier MONCIN: Fin de partie? *Esprit*, 2000, március–április 3–4. sz.; Michel WINOCK: Épilogue-la fin des intellectuels? *Le siècle des intellectuels*. Paris, Seuil, 1997, 606–621. A kiüresedéshez vezető folyamatról lásd Kiss Endre: 1968–1989–2000. Az értelmiség az új baloldal és a neoliberalizmus között. In: DALOS Rimma–Kiss Endre (szerk.): *Értelmiség – társadalom – politika: 1968–2000*. Budapest, Friedrich Ebert Alapítvány, 2002, 53–62.

lumok, fogalmak segítségével értelmezhető.² Ez azt is jelenti, hogy 1968-ban mindenekelőtt „kulturális forradalom” zajlott.³ Az értelmiség 1968-ban Franciaországban olyan szerepet vállalt, amely a Dreyfus-per során forrott ki,⁴ majd a II. világháború után – Jean-Paul Sartre nyomán – az „elköteleződésben”⁵ öltött formát; tehát a 20. század nagy részében meghatározónak mondható szerepminta és funkció megkérdőjelezéséhez vezetett. Pascal Ory történész szerint mindez azért figyelemreméltó, mert a megkérdőjeleződést nem háború, vagy polgárháború váltotta ki, hanem – éppen értelmiségi válság jellege miatt, amely csak a Dreyfus-perhez hasonlítható – sajátosan a franciaországi fejlődés termékének tekinthető, noha nem elhanyagolható külföldi visszhangja is volt.⁶

Franciaországban a hatvanas évekről szóló történeti munkák számos ponton az értelmiség szerepét és tevékenységét is érintik, és jó pár mű foglalkozik az értelmiség 1968 utáni helyzetével is.⁷ Kifejezetten az értelmiség korábbi szerepének és funkciójának a megkérdőjeleződése csak kevés történeti munkának a tárgya;⁸ Bernard Brillant azonban rámutat: az értelmiség szerepét és működését vizsgáló számos esszé, cikk és interjú látott napvilágot

² A korabeli fogalmak kialakulását és használatát – *Grammaire de la contestation* (A kontesztáció nyelvtana) címmel – Bernard Brillant külön fejezetben tárgyalja könyvében. Bernard BRILLANT: *Les clercs de 68*. Paris, PUF, 2003, 505–536.

³ Bernard BRILLANT, i. m. Introduction. 3.

⁴ Christophe CHARLE: *La naissance des intellectuels, 1880–1890*. Paris, Minuit, 1990.

⁵ Jean-François SIRINELLI: *Deux intellectuels dans le siècle: Sartre et Aron*. Paris, Fayard, 1995.

⁶ Pascal ORY: *Le grand printemps 1968–1975*. In: Jean-François SIRINELLI – Pascal ORY: *Les intellectuels en France. De l'affaire Dreyfus à nos jours*. Paris, Armand Colin. 3. kiadás, U-Histoire, 2002, 215.

⁷ Lásd pl. Rémy RIEFFEL: *La tribu des clercs. Les intellectuels sous la Ve République*. Paris, Calmann-Lévy, 1993; Jean-Pierre Rioux–Jean-François SIRINELLI: *La guerre d'Algérie et les intellectuels français*. Bruxelles, Complexe, 1991; Jeannine VERDÈS-LEROUX: *Le réveil des somnambules. Le Parti communiste, les intellectuels et la culture (1956–1985)*. Paris, Fayard–Minuit, 1983; Jean-François SIRINELLI: *Intellectuels et passions françaises. Manifestes et pétitions au XXe siècle*. Paris, Fayard, 1990; Keith A. READER: *Intellectuals and the Left in France since 1968*. Basingstoke, Macmillan, 1987; Pascal ORY: *L'Entre-Deux Mai: histoire culturelle de la France (mai 1968 – mai 1981)*. Paris, Seuil, 1983; Jean-François HOURMANT: *Le désenchantement des clercs. Figures de l'intellectuel dans l'après-Mai 68*. Rennes, PUR, 1997.

⁸ Bernard BRILLANT, i. m.; Patrick COMBES: *La littérature et le mouvement de Mai 68*. Paris, Seghers, 1984.

közvetlenül az 1968-as események után, jelezve hogy fontos változások mentek végbe a közélettel foglalkozó értelmiség köreiben is.⁹ Tanulmányomban mindhárom problémát – a hatvanas évek szellemi erjedését, a '68-as forrongást, majd a '68 után kialakult helyzetet – igyekszem bemutatni az értelmiség perspektívájából.

A hatvanas évek: szellemi erjedés Franciaországban

A strukturalizmus

A hatvanas évek közepén Franciaországban újult erővel jelentkezett a kritikai gondolat. Megnőtt a strukturalizmus szellemi presztízse, s ez a korszak intellektuális paradigmáinak újjászervezésére, valamint általában a dolgok vélt „természetes rendjének” megkérdőjelezésére ösztönzött. A filozófia más humán tudományok javára vesztett jelentőségéből (ez az egzisztencializmus és a marxizmus leértékelését, illetve zárójelbe vételét is maga után vonta), és a történelem iránya, valamint az ember felelőssége helyett a társadalom – a rendszerek, a struktúrák – működése vált központi kérdéssé. Mindez általában erősítette a kritikai szemléletet. Egyetlen példát kiragadva a sok közül: Michel Foucault 1961-ben megvédett disszertációjában – *A bolondság története a klasszicizmus korában* – például a tudományos diskurzus érvényességét állította vizsgálódása centrumába, s ezzel egyszerre szakított az alanyt középpontba helyező nyugati filozófiával és mutatott rá a felvilágosodástól örökölt racionalizmus árnyoldalaira. Foucault 1966-ban publikált műve – *A szavak és a dolgok. A humántudományok archeológiája* – pedig már bombaként robbant, a média egyenesen „strukturalista jelenségről” beszélt, Sartre és számos kommunista értelmiségi pedig ellen-támadásba lendült.¹⁰

⁹ Lásd pl. Jean-Paul SARTRE: *L'ami du peuple. L'Idiot international*, 1970, szeptember 10. sz.; Bernard PIGNAUD: *Faut-il rééduquer l'intellectuel?* *La Quinzaine littéraire*, 1970, október, 16–31. 104. sz.; Dionys MASCOLO: *Contre les idéologies de la mauvaise conscience. La Quinzaine littéraire*, 1970, december 1–15. 107. sz.; Gilles DELEUZE–Michel FOUCAULT: *Les intellectuels et le pouvoir. L'Arc*, 1972, 49. sz. (Idézi Bernard BRILLANT, i. m. Introduction. 1.)

¹⁰ Bernard BRILLANT, i. m. 22–24.

A desztalinizáció 1956. februári meghirdetését követően a hivatalos marxizmus védekezésbe szorult, s ezzel utat engedett a heterodox, különböző szemléletű olvasatok, majd ezek nyomán a Francia Kommunista Párttal (PCF) és annak szellemi körével szembehelezkedő radikál- és szélsőbaloldali irányzatok megjelenésének.¹¹

Louis Althusser a hatvanas években megjelenő munkáiban – *Lire le Capital* (A tőkét olvasni) és a *Pour Marx* (Marxhoz) – a marxizmust újszerűen, a hivatalos értelmezéstől eltérően közelítette meg; Althusser a tudományos igényű olvasat mellett az „elidegenedés” problematikáját hangsúlyozta.

A heterodoxia a PCF körüli szellemi erők újrarendeződéséhez is utat nyitott, és megteremtette a szellemi „új baloldalt”.¹² Az 1949-ben alakult *Socialisme ou barbarie* csoport révén (melynek orgánuma az azonos nevű folyóirat volt) a „liberális kommunisták” is megszólaltak. Ők a másfél évtizeddel korábban tevékenykedő alapítókhoz képest már nem törekedtek forradalmi párt megalakítására; fő harci eszközük a társadalomkritika volt, de már nem marxista alapokon, mivel úgy vélték, valós társadalomkritika nem épülhet a dogmatizmussal jellemezhető marxizmusra. Az ekkor színre lépő fiatalabb nemzedék a kultúra radikális kritikájától eljutott a politikai radikalizmusig. Tagjai szituacionistáknak nevezték magukat, és azt vallották, hogy a passzivitás és az elidegenedés ellen az egyén csakis szituációkban találhat magára.¹³

A hatvanas évek közepén jelentkező „szellemi új baloldal” más csoportjai (az *Autogestion*, a *L'Homme et la Société* folyóiratok köré tömörülő csoportok) a forradalmi szindikalizmus tradíciójának meg-

¹¹ Az ötvenes évek első feléig, minthogy a második világháború idején a jobboldali eszmék hitelüket veszítették, a kommunista értelmiségiek uralták a párizsi szellemi centrumokat. Lásd Pokol Béla: A francia politikai értelmiség szerveződése. *Nagyvilág*, 1999, 3–4. 314.

¹² A szellemi „új baloldal”, ahogy erre Ingrid Gilscher-Holtey is rámutatott tanulmányában, nemzetközi jelenség volt. Lásd Ingrid GILSCHER-HOLTEY: La contribution des intellectuels de la nouvelle gauche à la définition du sens de mai 68. In: Geneviève DREYFUS-ARMAND–Robert FRANK et al. (red.): *Les Années 68. Le temps de la contestation*. Bruxelles–Paris, Complexe–IHTP–CNRS, 2000, 31–47.

¹³ A szituacionisták emblematisztikus figurája Guy Debord volt, akinek 1967-ben megjelent alapműve ma már magyarul is olvasható: *A spektákulum társadalmá*. Balassi Kiadó – BAE Tartóshullám, Budapest, 2006. Lásd még a *L'Internationale situationniste* 1958–1969. évi számait.

újításával az öngazgatásban vélték megtalálni a szocializmus megvalósításához vezető új utat. A proletariátus társadalmi felszabadítása helyett az egyes ember mint totalitás felszabadítására került a hangsúly: ezzel megszületett a „humanista marxizmus” eszméje. A „humanista marxizmus” pártértelmezése – a Francia Kommunista Párt ugyanis szintén önálló olvasatot alakított ki – szembekerült az althusser-i áramlattal, amely így szembefordult a PCI-vel. A két áramlat a korszak legnagyobb marxista vitájában, Louis Althusser és Roger Garaudy vitájában csapott össze.¹⁴ Pártberkekben a vita Althusser sajátos Marx-értelmezésének elítélésével végződött.

A kommunista pártot a fiatal baloldaliak csoportjai¹⁵ is bírálták, különösen mert a párt az antikolonialista tradícióval szembe- szegülve nem ítélte el egyértelműen a francia kormány elnyomó törekvéseit az algériai kérdésben. Emiatt kezdte bírálni az egyetemista ifjúsági szervezet, az *Union des étudiants communistes* (UEC) a Maurice Thorez főtitkár képviselte irányvonalat; az UEC lapja volt a *Clarté*, amely távolságot tartott a PCF vezetőitől. Csakhamar újabb és újabb kommunista ifjúsági szervezetek jöttek létre. Az 1966-ban megalakult *Jeunesse communiste révolutionnaire* (JCR) már egyenesen politikai avantgárdnak tekintette magát. 1967 márciusában tartott első kongresszusán Marx, Engels és Lenin képei mellett Rosa Luxemburg és Trockij képmásával is tüntetett. A fiatalok antiimperializmusa és internacionalizmusa a Che Guevara iránti lelkesedésben és a vietnami háború elutasításában öltött testet. Szimbolikus volt – ráadásul a párizsi és nyugat-berlini diákmozgalom közötti párhuzamosságokra irányítja a figyelmet –, hogy a német városban rendezett nagy tüntetésen Alain Krivine, a JCR egyik frontembe-

¹⁴ Garaudy könyve magyarul is megjelent, l. Roger GARAUDY: *A gondolat forradalma. Karl Marx*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1965. Garaudy a pártvonalhoz hű értelmiségiek fórumában, a *La Nouvelle Critique*-ben a hatvanas években meghirdette a kommunista értelmiségiek és a keresztény értelmiségiek közeledésének gondolatát. Garaudy 1969-ben a prágai szovjet bevonulás nyilvános elítélése miatt kizárták a pártból. A hetvenes években – az arab világ bizonyos szempontjait magáévá téve – Izrael és a zsidó diaszpóra kritikusává vált.

¹⁵ Bernard Brillant szerint egy növekvő számú és növekvő képzettségű nemzedéki csoportról van szó (ide számítjuk az 1930 és 1945 között született fiatalokat), mely az algériai konfliktus idején lépett a politikai küzdőterre. Fontos megkülönböztető jegyük, hogy körükben terjedt el az avantgardista modell, a politika és a kultúra közötti határok lebontása. A kultúrában olyan „totális forradalmat” hirdettek meg, ahol többé nem a konszenzusosság, hanem a kontesztáció dominál. (Bernard BRILLANT, i. m. 85–86.)

re és Rudi Dutschke együtt menetelt. Az *École Normale Supérieure* elitképző intézmény¹⁶ kommunista ifjúsági szervezete, az *Union des jeunes communistes marxistes-leninistes* (UJC m-l) pedig az alt-husser-i irányt követve elutasította a „humanista marxizmus” eszméjét, ami szintén szakítást jelentett a PCF akkori fősodrával. Az elutasítás negatív élményét a lelkesedés pozitív élménye egészítette ki: az elitképző újdonsült maoistái az 1966–1967-ben zajló kínai kulturális forradalomra tekintettek, melyet permanens és tekintélyellenes forradalomként ünnepeleltek.

A művészeti avantgárd

Ugyancsak az 1960-as évtized fejleménye, hogy a fiatal avantgárd művészeti mozgalmak szembefordultak a háború utáni „harminc dicsőséges év” alatt kifejlődött tömegkultúra új formájával, a fogyasztói kultúrával. Kritikájukat a fogyasztói kultúrát megteremtő polgári társadalomra is kiterjesztették. Az élet és művészet, kultúra és politika egységes szemléletét hirdető század eleji avantgárd nyomába lépve, valamint megtermékenyülve az amerikai ellenkultúráról, az alkotó és a néző közötti távolság lebontását (pl. happeningekkel),¹⁷ a szubjektum eltörlését és a művészet politizálásának lehetőségét követelték. A *Salon de Mai* 1967-ben Kubában rendezett képzőművészeti kiállítása nyíltan politizált és internacionalista együttműködésre biztatta a látogatókat, a Párizsban megrendezett 19. *Salon de la Jeune peinture* pedig a Vietnammal való szolidaritás jegyében nyílt meg.

¹⁶ Az 1789-es forradalom után több évtizedes munkával újjászervezték a felsőoktatást. A központosított államigazgatás a lassan elkülönülő szellemi területek utánpótlását speciális főiskolák létesítésével oldotta meg, kis hallgatósnak. Az elmaradt létszámbővítés miatt a „grande école”-ok idővel a kiválasztott hallgatók képzési helyei lettek. Ilyen egységes grande école-t jelentett a párizsi École Normale Supérieure; a második világháború után innen került ki a később elismertté vált filozófusok, bölcsezők és társadalomtudósok nagy része. Az egyetemek (pl. a Sorbonne) a felsőoktatás második vonalát jelentették. A különbséget csak tovább növelte, hogy a hatvanas évek elejétől jelentősen megnövekedt a diákság létszámát a Sorbonne-on, ami lefokozta az ott szerzett diplomák értékét. (Lásd Pokor Béla: *A francia politikai értelmiség szerveződése*. 316–317.)

¹⁷ Lásd pl. Jean-Jacques Lebel happeningjeit (*Festival de la libre expression*. American center, Paris).

Kuba, Kína és Vietnam

Azután, hogy 1965-ben az Amerikai Egyesült Államok háborút indított Vietnam ellen, megjelent az antiimperializmus kritikai gondolata is, amely Franciaországban az antikolonialista hagyományokhoz kapcsolódott (még élénken élt az 1961-ben lezárult algériai háború emléke).¹⁸ A háború a politikai színtérre lépő fiatalok számára „a lázadás katalizátorát”¹⁹ és a militantizmus iskoláját jelentette. A francia baloldali fiatalok pedig a Szovjetunió helyett már Kubától és Kínától reméltek forradalmi mintát.²⁰ Fidel Castro, Ho Si Minh, Mao Ce-tung és Che Guevara világszerte egyszerre szimbolizálta az amerikai szuperhatalommal szembeni ellenállást és a társadalom forradalmi megváltozásának a vágyát, ráadásul nemzeti és nemzetközi téren egyaránt. A kínai vezető és Che Guevara pedig még a brezsnyevi Szovjetunió ideológiai hegemoniáját is kikezdte. Guevara az internacionalizmus megújulását és egyben a bürokratikusá vált forradalom antitézisét szimbolizálta a francia baloldali egyetemi ifjúság szemében (UEC). A fiatal hallgatók közül 1964-től egyre többen látogattak el Kubába és Dél-Amerikába, köztük a később értelmiségyszociológiai munkáiról is ismert Régis Debray, aki tanulmányaival felhagyva Dél-Amerikába utazott, hogy filmre vegye a fegyveres harcot.²¹ Bár 1965-ben Castro népszerűsítőjeként tért haza és élményeiről könyve is megjelent *Révolution dans la révolution* címmel,²² 1967-ben mint Che csapatának tagját letartóztatták a bolíviai gerilla-zónában. Ezután a francia értelmiség színe-java aláírásgyűjtő-akcióba kezdett kiszabadítására; majd alakult egy nyomozati és egy védelmi bizottság – ez utóbbiban olyan nagyságok is részt vettek, mint Sartre vagy François Mauriac. A Bolíviában

¹⁸ Lásd Jean-Pierre Rioux–Jean-François SIRINELLI: *La guerre d'Algérie et les intellectuels français*.

¹⁹ George PALOCZI-HORVATH: *Le soulèvement mondial de la jeunesse. Naissance d'un pouvoir, 1955–1970*. Paris, Laffont, 1972, 367. Idézi: Bernard BRILLANT, i. m. 86.

²⁰ A francia értelmiség körében a Kuba-rajongás 1960-ban Sartre és Simone de Beauvoir szigetországbeli látogatásával vette kezdetét. A „Kuba-zarándoklatok” kb. 1967–1968-ig tartottak. Lásd ehhez Jeaninne VERDÈS-LEROUX: *La Lune et le Caudillo. Le rêve des intellectuels et le régime cubain (1959–1971)*. Paris, Gallimard, Coll. L'Arpenteur, 1989.

²¹ Lásd pl. Régis DEBRAY: *Le pouvoir intellectuel en France*. Paris, Ramsey, 1979.

²² Debray művét a korabeli magyar kiadás már a címében is megkérdőjelezte: Régis DEBRAY: *Forradalom a forradalomban?* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1967.

harminc évre elítélt Debray azonban hazaküldött és a *Le Nouvel Observateur* lapjain megjelent üzenetében elutasította, hogy pusztán az ő neve kerüljön az akció zászlajára: követelte a közös ügynek – „az amerikai forradalom” ügyének – a felkarolását.

A *Salon de mai*, az *Organisation latino-américaine de solidarité* (OLAS) megalakulása, majd az 1968. januári havannai kulturális kongresszus, mely hetven ország küldöttein fogadta, és ahol Kuba az USA „kulturális bojkottjára” szólított fel, szintén a francia és általában a nyugati értelmiségnek a harmadik világgal szembeni szolidaritását fejezte ki. Sokak szemében úgy tűnt, új Internacionálé van születőben. Az atipikus szocializmus képviselőjében tetszelgő Kuba „képes volt reaktiválni a forradalmi reményt”, és a nyugati értelmiség számára „olyan szocialista ígéret földjét jelentette, ahol politika és kultúra összeegyeztethető”.²³ Che 1967 októberében bekövetkezett halálával pedig kezdetét vette mítosszá formálása: a *Le Nouvel Observateur*-ben Michel Bosquet – az újság havannai tudósítója – egyenesen Krisztushoz hasonlította őt.²⁴ Che rövidesen Franciaországban és a nyugati világban egyaránt „a szolidaritás és a nagylelkűség, a bátorság és az érdeknélküliség, az internacionalizmus és a forradalmi ethoszhoz való hűség szimbólumává” vált, sőt – ez még a havannai kongresszuson hangzott el – Che „a forradalmár értelmiségi” emblemikus alakjaként ünnepelték.²⁵

Kuba mellett a kínai kulturális forradalom is táplálta a nyugati forradalmi ideált. Kína ismeretlensége és titokzatossága 1950 óta jó táptalajnak bizonyult „a szegény, puritán de igazságos világ utópiájához” – ahogy ezt François Furet megfogalmazta²⁶ –, de az egyértelmű lelkesedést és nyomában a mítoszképzést a kulturális forradalom váltotta ki. Mao szövezei két, egymás utáni kiadásban is megjelentek francia nyelven. Emellett – bár a dogmatikus francia maoisták szerint szatírává sikeredett – Godard *Kínai lány* című filmje is, melyben a rendező francia „vörös gárdistákat” ábrázolt,

²³ Bernard BRILLANT, i. m. 94.

²⁴ Uo. 92. – A Krisztus-analógia a művészettörténész John Bergertől származik. Lásd John BERGER: *Che Guevara mort. Écrivains de Cuba*. Paris, Denoël, 1968.

²⁵ A politikaiszimbólum-használathoz l. még Robert Frank tanulmányát: *Imaginerie politique et figures symboliques internationales: Castro, Ho, Mao et le „Che”*. In: Geneviève DREYFUS-ARMAND–Robert FRANK et al.: *Les Années 68. Le temps de la contestation*. 31–47.

²⁶ Bernard Brillant François Furet-t idézi: i. m. 95.

a kulturális forradalom iránti lelkesedés jegyében született. Az „új forradalmi minták” terjesztését a François Maspero által alapított és saját nevét viselő kiadó, valamint a Seuil kiadó *Combats* sorozata biztosította. Az új minták az erőszak jelentését is átformálták: az osztályharc „a proletár nemzetek” és „a gyarmatosító metropoliszok” közötti világleptékű küzdelemmé vált. Ez számos nyugati értelmiségi szemében – akik egy része a világháború alatti ellenállásban maga is megtapasztalhatta az erőszak „felszabadító érényét”, és akik közül sokan az algériai háborúban is szembesültek az agresszivitás tényével – az erőszakot is legitimálta. Mindenesetre – hangsúlyozza Bernard Brillant – Franciaországban a hatvanas évek második felében az erőszak a politikai gyakorlatok reprezentációin, diskurzusain és magatartásformáin hosszú időre rajta hagyta a nyomát.²⁷

Franciaországban megmozdultak a vietnami háborút ellenző baloldali értelmiségiek: aláírásokat gyűjtöttek, „nemzetközi egyetemi hetet” szerveztek, bizottságokat alakítottak a vietnami nép megsegítésére stb.; ennek legfontosabb fóruma a *Nemzeti Vietnam Bizottság* volt. A bizottság másfél év leforgása alatt az internacionalizmus jelszava mögé felsorakoztatta mind a neves értelmiségieket, mind pedig az egyre határozottabban fellépő szélsőbalt. A vietnami háború – elsőként a történelemben – „globalizálta a lázadást”.²⁸ A franciák is figyelemmel kísérték az 1965 tavaszától Amerikában egyre szaporodó háborúellenes tüntetéseket,²⁹ sőt 1966-ban közös – francia, amerikai, brit – összefogással a Nürnbergi Bíróság mintájára felállították a brit matematikus-filozófus és pacifista, Bertrand Russell nevét viselő „Russell-bíróságot”, hogy kivizsgálja a vietnami háborúban elkövetett háborús bűnöket. Vietnam a nyugati világban – szögezi le könyvében Bernard Brillant – a kritikai gondolat és a lázadás „szinergiáját” jelentette.

²⁷ Uo. 100–101.

²⁸ Robert FRANK: Introduction. In: Geneviève DREYFUS-ARMAND–Robert FRANK et al.: *Les Années 68. Le temps de la contestation*. 16.

²⁹ A háborúellenes amerikai mozgalmakról lásd pl. David CAUTE: *1968 dans le monde*. Paris, Laffont, 1988, 27–36.; André KASPI: *États-Unis 68. l'année de la contestation*. Bruxelles, Complexe, 1986.

Az értelmiségi szerep és funkció újraértelmezési kísérletei 1968 előtt

A hatvanas évek során nemcsak az egzisztencializmust váltotta fel a strukturalizmus mint újfajta „világmagyarázó elv”, de az algériai konfliktus befejeztével az egzisztencializmus emblematisztikus figurája, a Jean-Paul Sartre által képviselt értelmiségi elköteleződés (*engagement*) érvényessége is megkérdőjeleződött.³⁰ Erre példa az 1960-ban alapított *Tel Quel* című folyóirat munkatársainak magatartása, akik a maguk idejében nem voltak hajlandók elfogadni az algériai háborús sorozás tényét – sem elfogadni, sem elutasítani nem akarták (ebben hozzájuk csatlakozott Barthes, Derrida, Genette és Foucault is); mindez szakítást jelentett az elköteleződés sartre-i modelljével. Nem sokkal később a kínai kulturális forradalom híre – és annak kritikai mozgalomként és lázadásként való értelmezése – újból felértékelte a *Tel Quel* és köre számára az elköteleződés eszményét és gyakorlatát, amit végül a PCF-hez való közeledés is aláátmasztott. Nem véletlen, hogy a folyóirat neves munkatársa, Philippe Sollers 1968 áprilisában már azt nyilatkozta: „Az írás a politika folytatása más eszközökkel.”

1968 előtt a legsajátosabb értelmiségi ideál megformálása az *École Normale Supérieure* elitképző intézmény kommunista ifjúsági szervezetéhez, az UJC m-l-hez köthető. Az elitképző diákjai a kínai kulturális forradalom ígézetében és a korai bolsevik kultúra-felfogás alapján alakították ki értelmiségképüket, ami a PCF-fel (is) szembefordította őket. Az orosz *narodnyikok* mintájára a néppel való egyesülést tűzték ki célul, és egyúttal a francia szindikaliszta hagyományokra is támaszkodva, üzemi munkára mentek vagy küldték tagjaikat. A Mao által meghirdetett „reedukáció”³¹ újraértelmezésével – el kell vegyülni a tömegekben és tanulni tőlük – úgy vélték, az értelmiség ezen az úton lehet politikai és kulturális

³⁰ Ez ugyanakkor nem jelentette azt, hogy Sartre eszméi ne hatottak volna az 1968. május–júniusi kontesztációs hullámban részt vevő fiatal értelmiség nem elhanyagolható részére. Bernard Brillant szerint a legidősebb értelmiségi nemzedék például sokkal jobban ismerte Sartre-ot, mint Marcusét. (Lásd Bernard BRILLANT, i. m. 27.) Különösen a *Critique de la raison dialectique* (1960) hatott rájuk, melyet sokan 1968-ban visszamenőlegesen profécianak tartottak.

³¹ Kínában a polgári vagy kispolgári származásúaknak átnevelést és nem büntetést helyeztek kilátásba, ami a korban újabb, a Szovjetuniótól megkülönböztető elemnek számított.

értelmeben egyaránt képes arra, hogy „a munkásosztály alapjaira” helyezkedjen. Az 1967-ben elindult *Servir le peuple* (A népet szolgálni) című újság már címében is ezt az újfajta áldozatvállalási eszmét tükrözte. Ahogy Bernard Brillant kihangsúlyozta: 1968 előtt a fiatal maoisták programjában jelentkezett először központi kérdésként az értelmiség szerepének és feladatkörének újradefiniálása. A csoport egyik fontos megkülönböztető jegye volt, hogy tagjai az osztályszármazásuk miatt érzett lelkiismeret-furdalás és a rájuk jellemző avantgárdtudat/elitizmus között ingadoztak. Ebből pedig állandó ingamozgás következett; az ifjú maoisták nem tudták eldönteni, mi az értelmiség feladata: az, hogy teóriát szolgáltatson a tömegeknek, vagy éppen fordítva, az értelmiségnek kell kijárnia a tömegek iskoláját. Ugyanakkor a sartre-i *engagement*-hoz képest az ifjú maoisták már kevésbé politikai, inkább morális elköteleződést hirdettek. Teóriájukat követve 1967 és 1977 között sok értelmiségi állt be üzemi munkásnak.³²

Az egyetemek

Az 1960-as évtizedben válságba került az egyetemi képzés. 1960 és 1967 között megduplázódott a hallgatók száma és egyúttal kezdett kitolódni a tanulmányok befejezésének ideje; a tömegek oktatásának, művelésének problémája megoldatlan maradt; az egyetemi képzés továbbra is a kultúra érdek nélküli fogalmához kötődő „magas értelmiség” kinevelését tartotta szem előtt. A problémákat a korabeli szociológusok is érzékelték: Pierre Bourdieu és Jean-Claude Passeron *Les héritiers* (Az örökösök) című munkájukban (1964) az egyetemi hallgatók kontraszelekciójáról rántották le a leplet, és az intellektuális termelés reformja mellett a szellemi elit reformjának szükségességére is rámutattak. A szellemi innovációt képviselők – mint például Bourdieu, Foucault, Lacan, Lévi-Strauss, Barthes, Althusser – kimaradtak az oktatói karból.

Először a történelemben a fiatalság is megjelent mint önálló társadalmi csoport, és egyre komolyabb tényezővé vált társadalmi, politikai és ideológiai téren egyaránt. A 20. század eleje óta egyre

³² Virginie LINHART: *Volontaires pour l'usine. Vie d'établis – 1967–1977*. Paris, Seuil, 1994.

markánsabb „generációs konfliktusok” mellett, illetve azok helyett mint csoportképző erő – tipikusan 1968-as terminológiával szólva – a „kontesztáció”³³ jelent meg. Kontesztáción elsősorban a fennálló rend radikális kritikája értendő, mely adott esetben forradalmi perspektívát is kaphat. Inkább szubverzív, mintsem protestáló; fő jellemzői: a szakítás a régivel, marginalitás, avantgardizmus és utópia.

A növekvő létszámú diákság egyre inkább elutasította az autoritarizmust, esetenként az elutasítás és a közömbösség között ingadozott. 1967-től Nanterre vált az egyetemi kontesztáció kísérleti laboratóriumává. 1968. januárban itt alakult meg a szituacionistákhoz közel álló *Veszettek* csoportja, akik radikális fellépést sürgettek nemcsak az intézményi anomáliák, hanem általában a bevett tanár–diák viszony ellen is. A militáns egyetemisták a leendő értelmiségről is véleményt alkottak, kijelentve, hogy az nem válhat „a kapitalista burzsoázia örkutyájává”. Az egyetem néhány hónap leforgása alatt valóságos politikai fórummá vált. A tantestületet is megosztotta a kontesztáció: míg a filozófusok és a szociológusok jelentős része a diákok pártját fogta, a történészek, irodalmárok és földrajztanárok többsége arra hajlott, hogy a diákok ellen be kell vetni a rendfenntartó erőket.

1968: a forrongás éve

A májusi diáktüntetések és az értelmiség

Az egyetemisták körében eluralkodott kontesztáció a tudás átadásának formáit, olykor magát a tudás átadását is megkérdőjelezte, ellehetetlenüléssel fenyegetve az oktatást. Május 2-án a fegyelmi tanács elé idéztek nyolc kontesztálót, köztük Cohn-Benditet, s velük szolidaritást vállalva összegyűlt több száz, nagyrészt nanterre-i diák. A rendőrség május 3-án behatolt a Sorbonne épületének területére, s ezzel megsértette az egyetem autonómiáját. A diákokkal szembeni erőszak és az egyetemi autonómia megsértése ellen a nanterre-i egyetem számos tanára (pl. Alain Touraine, Henri

³³ A kontesztációról lásd Bernard BRILLANT, i.m. Introduction. 12–14. – Az egyik legnevesebb kontesztáló, Daniel Cohn-Bendit (1945–) Németországból Franciaországba menekült család fia. Kiutasítása óta Németországban él, a „zöldek” képviselője az Európa Parlamentben.

Lefebvre, Guy Michaud, Paul Ricoeur), valamint a szürrealisták csoportja (*L'Archibras* folyóirat) után ismert értelmiségiek is felemeltek szavukat a *Le Monde*-ban közzétett tiltakozásukban, sőt tanár-csoportok is csatlakoztak a diákok felvonulásához.³⁴ Ekkor már kirajzolódott az egyetemi tanárságon belüli főbb törésvonal, amely a mozgalom kiszélesítését szorgalmazók és azok között húzódott, akik jöllehet támogatták a diákok mozgalmát, de a kedélyek csillapítására, illetve a közvetítésre törekedtek. Őt francia Nobel-díjas (François Jacob biológus, Alfred Kastler fizikus, André Lwoff mikrobiológus, François Mauriac író és Jacques Monod biokémikus) pedig a *Le Monde* hasábjain az őrizetbe vett diákok szabadon bocsátását és az egyetemek megnyitását követelte a kormánytól.³⁵ A kormány azonban továbbra is kitartott a rend helyreállításának szükségessége mellett, s ezzel kiváltotta a tanárok további tiltakozását. A megegyezés megghiúsulása végül a május 10–11-i éjszakai összecsapásokhoz vezetett – ez volt „a barikádok első éjszakája” –; ezek során háromszázhatvanheten megsérültek, és számos diákot őrizetbe vettek (őket másnap elengedték). A rendőri erőszakot most már a tüntetésekkel nem szimpatizáló Raymond Aron, illetve a baloldali gaulle-ista körök is egyértelműen visszautasították. Többen szóvá tették a rendőri brutalitás eseteit, így Marcel-Francis Kahn, a Russell-féle ítélőszék egykori tagja is. Nem sokkal később ezek kivizsgálására felállítottak egy újságíró-bizottságot, amelyben számos lap munkatársa képviseltette magát.

A diákok, a tanárok és a munkások szolidaritását hangsúlyozó május 13-i tüntetés után új szakaszhoz ért a kontesztáció: a két nappal korábban egynapos általános sztrájkot hirdető szakszervezetek is megjelentek a színen, és megkezdődött az üzemek és az egyetemi épületek elfoglalása. A Sorbonne aznapi elfoglalása lépés volt a hatalom megragadásának gyakorlati megvalósulása és a „kritikai egyetem” ideáltípusának megteremtése felé. Az állandósuló gyűléseken és vitákon az volt a legfőbb kérdés: lerombolni, vagy inkább újraépíteni kell-e az egyetemet?

Május 12-én a Radio-Luxembourgban Jean-Paul Sartre is támogatásáról biztosította az egyre terjedő kontesztációs hullámot, beleértve a radikális követeléseket hangoztató csoportokat is. Sartre

³⁴ *Le Monde*, 1968. május 7. Idézi Bernard BRILLANT, i. m. 180.

³⁵ *Le Monde*, 1968. május 9. Idézi Bernard BRILLANT, i. m. 184.

beszédében – amelyet aztán a diákok röpcédulára nyomtatva a Quartier Latin-ben is terjesztettek – különös hangsúlyt kapott mes-ter és tanítvány szerepcseréje, ahol a fiatalság a munkásosztály és a „harmadik világ” forradalmi küldetésének beteljesítőjeként mu-tathat utat a már kompromittálódott „felnötteknek”. Május 20-án Sartre az egyetemi nagy amfiteátrumban – pattanásig feszült lég-körben – szokatlan módon, előadás helyett, kérdésekre válaszolt. Egyrészt azt hangsúlyozta, értelmiségiként és nem politikusként van jelen, másrészt pedig a hagyományos baloldalt kritizálta. Ezt követően arra biztatta hallgatóságát, hogy „a polgárság gyermekei forradalmi szellemben egyesüljenek a munkásokkal”, sőt az elavult egyetemi struktúra „lerombolására” biztatott. Sartre fellépésének sikere – az író nem az egyetem világából érkezett, de művei révén a hallgatók körében népszerű volt – új elemre irányíthatja a figyel-műnk: az értelmiség társadalmi elfogadottságához már megke-rülhetetlennek bizonyult a diákok elismerése. A hallgatókhoz for-duló legtöbb értelmiségi azonban nem élvezhetett hasonló közfi-gyelmet és jóhiszeműséget: ők testesítették meg a diákok szemében az autoritást. A forrongás napjaiban az egyetem így egyszerre vált a mozgalom tribünjévé és a „mandarinok” ellen forduló ítélőszékké.

A május 13-i tüntetés nyomán kiszélesedő kontesztációt a leg-különbözőbb értelmiségi csoportok támogatták. A *L'Humanité*-ban „művészek”, „festők”, „szobrászok”, valamint az írók nemzeti bi-zottságának szolidaritást vállaló kommunikéi jelentek meg, de a pszichoanalízis képviselői és az „orvosok” is tiltakoztak a diákokat ért represszió ellen. Ugyanakkor a korábbi évek meghatározó gon-dolkodói – Raymond Aron, Louis Althusser vagy Michel Foucault – kezdetben inkább hallgatásba burkolóztak. Aron először júniusban szólalt meg a *Figaro*-ban közzétett cikksorozatában, amelyben élesen kritizálta az utcai tüntetéseket. Azt vetette a diákmozgalmak radiká-lisai, a *Vesettes* szemére, hogy a francia szocializmus proudhonista hagyományához kapcsolódnak, miközben a „poujadisme-ust”³⁶ is idézik (tehát a populizmus húrjain játszanak), valamint hogy való-jában nincsenek új gondolataik.³⁷ A kommunista egyetemi tanárok pedig különösen az ultrabaloldali csoportok részvételét nehezmé-nyezték, és felemelték szavukat a „diákhatalom” ellen, mert véle-

³⁶ Pierre Poujade (1920–2003) szakszervezeti vezető, populista politikus; a IV. Köztársaság parlamenti rendszerének komoly kritikus.

³⁷ A hivatkozott cikkeket l. *Le Figaro*, 1968. június 11–19.

ményük szerint eltereli a figyelmet az osztályharcról; közben nem vettek tudomást a kontesztáció kulturális dimenziójáról.

Egy hónap leforgása alatt a Sorbonne a „diákhatalom” szimbó-lumává vált, amelynek legfőbb küldetése a szellemi és fizikai mun-kát végzők közötti falak felszámolása volt. Az egyetemek falain egyúttal feltűntek a francia szellemi-művészeti élet (pl. Godard) és az egyetemi világ tekintélyeit fricskázó jelmondatok és a kínai tacepaók mintájára kézzel írt plakátok. Az egyébként korábban nem összeegyeztethető személyiségek együttes szerepeltetése, így Marx és Freud harmonizálása is új értelmiségi önreprezentációt tükrözött: a „szellemi kreáció emberének” szembeállítás volt ez a „gondolkodó emberrel”. A leggyakrabban használt jelszavak – a „proletariátus”, a „vágy” és a „struktúra” – együttesen pedig a nyu-gati jóléti társadalom szellemi szférájának a lebontására biztattak.

A „magas értelmiség” egyik fellegvárának tekinthető *École Normale Supérieure*-ön is végigsöpört a kontesztációs és önkon-tesztációs hullám. Az elitképző intézmény kommunista ifjúsági szervezete, az UJC m-l, „kispolgárinak” ítélve a diákmegmozdu-lásokat, az üzemek és a szegényebb kerületek felkeresésére szólí-tott fel *És most az üzemekbe!* című, május 7-én kiadott röpiratában. Megalakultak a *Servir le peuple* (A népet szolgálni) elnevezésű körök is. Ugyanezekben a napokban az *Institut des Sciences Politiques*-ban – melyet Lenin Intézetnek kereszteltek át, a nagyelődőjét pedig Che Guevara Amfiteátrumnak – diáktanács alakult, és a tagok a „szocialista forradalom” megvalósítását tűzték ki célul. Egy másik bölcsészettudományi elit intézmény tanára, Roland Barthes – mi-közben egyre közelebb került a *Tel Quel*-csoporthoz – értelmiség- és egyben elméletellenességgel vádolta meg a diákmozgalmakat. Az első utcai tüntetések felszínre hozták tehát az egyetemista hallga-tók kontesztációjával és a kontesztációhoz való joggal kapcsolatos társadalmi elfogadottság kérdését, valamint a tudás és a hatalom összefüggéseinek, a régi egyetemi struktúráknak a problematikus-ságát: megkérdőjeleződött annak hasznossága és hatékonysága, hogy a tudásnak *letéteményesei*, illetve hogy egy-egy tudományos területnek *szakértői* vannak, mert ezzel csak a tudás széttöredezett-ségét erősítik.³⁸ A tudás *közvetítőit* pedig az a bíráló érte, hogy a tudás látszólag semleges természete mögött valójában csak az el-

³⁸ Az összefoglaláshoz lásd Bernard BRILLANT, i. m. 256.

idegenítő és elnyomó tendenciákat erősítik. A megvont mérleg szerint az egyetemek elavultak, mert a társadalmi szegregációt erősítő „polgári kultúra” átadását biztosítják.

A művészeti és kulturális élet reakciója

A művészeti és kulturális élet felbolydulása egyben az André Malraux által képviselt kultúrpolitika³⁹ válságát is jelentette. Az írók és művészek egy önkritikus időszakot követően többnyire sorra elfoglalták tevékenységi területük szimbolikus helyszíneit, ahol az akcióbizottságok mintájára kontesztációs fórumokat hoztak létre. A „minden hatalmat a képzetnek” jelmondatuk – a hagyományos és az utópikus követelések keveredését tükrözve – a kultúra és a kreativitás felszabadítását tűzte ki célul, elutasítva a „látvány társadalmát”. Az egyetemi kontesztációban megjelenő egalitáriánus problematika a kultúra és a művészet területén is hangsúlyossá vált. Az alkotók és a „fogyasztók” közötti falak lebontásának korábban megfogalmazott követelése 1968. május–júniusban úgy artikulálódott, mint a vezetők és a beosztottak közötti különbségek felszámolása. A politikai és művészeti kontesztáció szembehelyezkedett az elnyomást és a társadalmi szegregációt erősítő kulturális gyakorlatokkal, mindenekelőtt André Malraux politikájával, és az állam mecénási szerepét vette célba (jóllehet az a háború után egyre nyitottabbá vált az esztétikai modernizmusok és a művészeti struktúrák demokratizálása felé). A liberális értelmiségihez hasonlóan a művész addigi hagyományos „közvetítő” szerepe és funkciója is megkérdőjeleződött. Az „alkotás” és a szellemi, illetve a művészeti kreáció vált a fő jelszóvá. A művészeti csoportoknak ugyanakkor csak egy része azonosult az egyetemisták mozgalmával, más részük elzárkózott tőlük.

Minden területen akcióbizottságok alakultak. A polgári kultúra szimbólumaként számon tartott Odéon Színházat május 15–16-án éjszaka elfoglalták a diákok és a művészek; az akkor és később tett nyilatkozatok (pl. Jean-Jacques Lebelé és Paul Virilióé) a hagyományos értelemben vett, tekintélynek örvendő „művész” és „értelmi-

ségi”, valamint a hagyományos kulturális intézmények ellen irányultak. A művészet mindenhol jelen van – hirdették. Az elfoglalt Odéon Színház kontesztációs fórummá vált: színház státusát megszüntették, és „a munkások, hallgatók és a művészek találkozóhelyévé, kreatív-forradalmi fórummá” nevezték ki.

Május 18-án az íróknak a hallgatókat szolidaritásukról biztosító nyilatkozatát megjelentette az Írók Nemzeti Bizottsága, majd még aznap megalakult ötven író részvételével egy diák–író akcióbizottság (CAEE) is.⁴⁰ Két célt tűzött ki az akcióbizottság: a munkások és a diákok küzdelmének támogatását, valamint azt, hogy megszüntessék az írók kiadók általi kizsákmányolását. Volt olyan író is – Alain Jouffroy –, aki „kulturális szabadharcos” szükségességét hirdette meg az irodalomban, és „a forradalmár írók közös frontját” szorgalmazta. Ugyanakkor a CAEE-vel szembefordult a *Tel Quel*-csoport, amely a forradalmi gyakorlat alapjának továbbra is a marxizmus–leninizmust tartotta. Az *Union des écrivains* (UE), azaz az Írószövetség is jelentős kontesztációs fórummá vált; 1968 júniusáig százötven író lépett be a szövetségbe. A tanárok és a művészek kritikájához hasonlóan itt is az író demitizálása, valamint a közönség és az író közötti szakadék felszámolása, a „szerepcsere” került terítékre.

A francia mozit már 1968 februárjában forrongás jellemezte. A kulturális minisztérium és a mozi világa közötti – ez utóbbi javára eldőlt – konfliktus során a francia mozi függetlenségéért a nemzetközi filmművészet nagy neveit is sikerült megmozgatni. 1968 májusában itt is a Sorbonne elfoglalása vágta ki a biztosítékot. Egymás után alakultak meg az akcióbizottságok, majd sztrájk kezdődött, a radikális követelések pedig egyenesen a cannes-i filmfesztivált vették célba. Általános volt a követelés, hogy szüntessék meg a szakma zártságát, és decentralizálják a filmgyártást. Mindezek következménye volt például az is, hogy Godard a Rhodiácéta-üzem munkásainak ajándékozott egy kamerát, és filmezésre buzdította őket – fejezhesse ki magát minden ember az audiovizuális kultúra segítségével! Végére a mozi felszabadítása is a társadalom felszabadításáról szólt és azon a megfigyelésen alapult, hogy a kultúra,

³⁹ André Malraux (1901–1976) író, De Gaulle tábornok harcostársa, tájékoztatósi, majd kulturális minisztere.

⁴⁰ Mint előzmény említhető 1960 és 1964 között a franciákat és külföldieket tömöríteni kívánó *Revue internationale*.

a művészet és a tudomány az új felfogás szerint az ezeket kidolgozó, megteremtő és elosztó társadalmi-gazdasági feltételrendszer nélkül nem értelmezhető. A kultúra olyan akcióegyüttesnek tekinthető („permanens kreáció”), amely megváltoztatja az emberek közötti kapcsolatokat. A reform vagy forradalom dilemmája mellett az volt az alapkérdés, hogy a „kulturális forradalom” – melynek megteremtésében az értelmiségieknek kiemelkedő szerepük volt – nyit-e utat a nagyobb társadalmi átalakulások, esetleg a forradalom felé, vagy épp fordítva: a kulturális forradalomnak előfeltétele egy általánosabb társadalmi átalakulás.⁴¹ A kulturális forradalmat meghirdető akcióbizottságok ellentmondásossága abban rejlett, hogy éppen korporatista szervezatként akarták a korábbi kulturális struktúrákat lerombolni. Az összes kulturális terület alkotói közösen követelték a mediáció, a közvetítés eltörlését, „a közös alkotást” és az anonimitást. A kontesztáció képviselőinek szemében már önmagában a „művész”, az „író”, illetve az „értelmiségi” minőség hangsúlyozása is a társadalmi munkamegosztásban rejlő funkciók megkülönböztetésén alapuló hatalom érdekérvényesítésének tűnt.⁴² Az értelmiségi önkritika részévé vált magának az értelmiségi minőségnek a megtagadása – pl. „a forradalmár értelmiségi” alakjának megfogalmazásánál (Alain Jouffroy).

Az ellentmondásosság dacára ekkor jelentek meg azok az elemek is, amelyek a későbbiekben jelentős mértékben befolyásolni tudták mind a kulturális, mind a politikai érdekérvényesítést. Ilyen elemek voltak: az intézmények erős kritikája; a „sztárság” (*vedettaria*) elutasítása; a kulturális javak szétosztási módjának megkérdőjelezése, amely mód még a felvilágosodás korából eredt, illetve annak hangsúlyozása, hogy a technikai jellegű munkamegosztás mindig társadalmi munkamegosztást is takar. Ezzel megjelent a kultúrát és a politikát elegyítő „ellenkultúra” jelensége, amely a forradalmi messianizmus helyett permanens kontesztációt – a „rések” megnyitását – szorgalmazta; ez egyben azt az üzenetet is tartalmazta, hogy „a hatalom megszerzése” csak hosszú távon lehetséges. Már a legelső, 1968 májusa után született elemzések (pl. Edgar Morin, Jean Daniel) rámutattak arra, hogy 1968 májusa, és az ekkor megjelenő kontesztáció nem a forradalmi helyzetek ismét-

lődésének, hanem egy adott korszak merőben új problémájának tekinthető, ahol a proletariátus és a forradalom kettőse helyébe a fiatalság és a kontesztáció kettőse lépett.

Sajtóháború

Május 13. után az egyetemi oktatók tiltakozása nyomán a sajtó is részt vett a küzdelemben. A szerkesztőségekben sorra alakultak a kontesztációs fórumok, de új orgánusok is megjelentek. A különböző újságokban nyilatkozó értelmiségiek a fiatalok lázadását legitimálták, elmélyítve a „kontesztáció–fiatalság–dinamizmus–spontaneitás–újdomság” és a „represszió–felnőttek világa–szklerózis–intézmény–tradíció” ellentét ábrázolásait, beleértve a „civil társadalom” és az „atyáskodó állam/fogyasztói társadalom” ellentétpárját is.

Olyan ismert értelmiségiek is a sajtóban ismertették a véleményüket, mint Raymond Aron, aki később „az antikontesztációs értelmiség szimbólumává” vált. A *Le Figaró*-ban publikált „Egy egyetemi oktató töprengése” című cikksorozatában Aron azzal együtt, hogy az eseményekben játszott felelősség meghatározására törekedett, az „elkötelezett szemlélő” (*observateur engagé*) szerepét és funkcióját is megfogalmazta. Közben elismerte a fiatalok elégedetlenségének jogosságát, erősen kritizálta az erőszakos eszközök használatát és pragmatikus magatartásra szólította fel tanár kollégáit, s ezzel sokkal inkább a reformisták, és nem a rend helyreállítását követelők álláspontjára helyezkedett.⁴³

Jean-Paul Sartre felszólalása a Sorbonne-on, valamint a Daniel Cohn-Bendittel folytatott beszélgetése az Aronétól teljesen eltérő értelmiségi szerep- és funkciófelfogást tükrözött. A beszélgetés során többek közt arra is fény derült, hogy míg Sartre forradalmi hatalomátvételt sürgetett az egyetemen, addig Cohn-Bendit sokkal inkább a kontesztációt képviselte. Sartre azzal, hogy a vele szem-

⁴¹ Bernard BRILLANT, i. m. 285.

⁴² Uo. 304.

⁴³ Paradoxon, de Aron azért hagyta ott a Sorbonne-t 1967 decemberében, mert elégedetlen volt az egyetemi reformok halogatása miatt. Nicolas Bavarez hangsúlyozza, hogy Aront éppen ezért semmi sem predesztinálta arra, hogy a diákok „mandarinok” tekinthetnek. Lásd Nicolas BAVAREZ: *L'effort pour comprendre la passion d'agir: Raymond Aron face à mai 1968*. Catallaxia, www.catallaxia.org/sec_tions.php?artid=37.

ben a kontesztáció gyakorlatát is ismerő egyetemista beszélgetőtársaként mutatkozott az egyetemisták előtt, – hangsúlyozza a könyvében Bernard Brillant –, némileg önmaga értelmiségi mivoltát is hiteltelenítette, miközben persze teljes erejéből a támogatta a fiatalok követeléseit.

Az antikontesztáció és az értelmiségiek

Május 30-án a De Gaulle-t támogató szimpátiatüntetés és erő-demonstráció keretében több százezer ember vonult a Champs-Élysées-re, köztük az antikontesztációs politika olyan értelmiségi támogatói is, mint Raymond Aron. Aron visszaemlékezésében azt írta, hogy a kormányválság idejére a korábban De Gaulle-t bíráló értelmiségiből gaulle-ista értelmiségi lett.⁴⁴ Jó páran, így Aron is, akik a barikádok első éjszakája után tiltakoztak a rendőri brutalitások ellen, miközben nem mutattak túl nagy szimpátiát a diákmozgalom iránt, a barikádok második éjszakája után már inkább a rend helyreállítását akarták, és De Gaulle-lal tartottak. Raymond Aron június 11-én a *Le Figaro*-ban felhívott a sztrájkok beszüntetésére és az oktatás helyreállítására, augusztusban megjelent *Révolution incontournable* (Fellelhetetlen forradalom) című könyvében pedig a forradalom szimulációját tette szóvá, mely szerint nem más, mint egy olyan „pszichodráma”, ahol a különböző diskurzusok helyettesítik a valódi politikai programokat.

A Champs-Élysées-n rendezett erődemónstráció visszavonulásra készítette a mozgalmat. Jóllehet a kontesztációt szorgalmazó értelmiségiek a hatalomra pályáztak, inkább távol maradtak, amikor úgy tűnt, hogy a rendszer tényleg összedől. Helyükbe a profi politikusok, a pártmilitánsok, valamint a szakszervezeti vezetők léptek. A politikai válságokra jellemző villámgyors eseményforgatagban az írók-költők érthető módon nem tudtak olyan rövid idő alatt kiigazodni és akcióba lendülni, mint a politikusi tapasztalattal rendelkezők. A Gilles Tautin gimnazista és szélsőbalos militáns június 10-i tragikus halála miatti újabb párizsi barikádépítést követően már egyre több értelmiségi – főként egyetemi oktatók – in-

⁴⁴ De Gaulle külpolitikáját egyre élesebben bírálta, és az 1967 végén publikált cikke – *De Gaulle, Israël et les Juifs* (De Gaulle, Izrael és a zsidók) – nyílt szakításhoz vezetett köztük.

tettek a nyugalomra. Az egyre inkább rendpárti közvéleményben bekövetkezett változásokat kihasználva a kormány sorra feloszlatta a forradalmi csoportosulásokat, illetve evakuálta a kontesztációs helyszíneket: az Odéont június 13-án, a Sorbonne-t június 16-án. A kormány minden erejével a balos csoportok felszámolására törekedett, sőt néhány külföldi művészt ki is utasítottak az országból.

A kormány határozott fellépésének egyik következménye az volt, hogy az értelmiségiek visszataláltak korábbi szerep- és feladatkörükhöz, a megtorlás elleni tiltakozáshoz.⁴⁵ A letartóztatások ellen például nagyjából száz író és művész tiltakozott a *Le Monde*-ban, a külföldi művészek kiutasítása ellen pedig felállt az egyetemi oktatókból, írókból és művészekből álló *Comité pour la liberté et contre la répression* (Bizottság a szabadságért és a megtorlás ellen); a tagok közt ott találjuk Simone de Beauvoirt, Sartre-ot, Alain Resnais-t, Marguerite Durast. A bizottság tiltakozott a megtorlással fenyegetett tizenegy szélsőbalos mozgalom és csoport feloszlata ellen, és az áldozatokkal való szolidaritásra szólított fel. A rendőri túlkapások ellen tiltakozott egy frissen felállt jogász-akcióbizottság is. A külföldi művészek kiutasítása elleni tiltakozásul az egykor a Dreyfus-ügy nyomán megalakult *Ligue des Droits de l'Homme* (Emberi Jogok Ligája) sajtókonferenciát tartott, ötven művész és író pedig a *Le Monde*-ban újabb tiltakozást jelentetett meg. Hozzájuk csatlakozott a *Salon de mai* is, és a kortárs művészek bojkottálni kezdték a külföldön tervezett franciaországi kiállításokat. A kortárs művészek egy jelentős része fellázadt a kormány és annak kultúrpolitikája ellen.

Ugyanakkor a választások kiírása júniusban újabb dilemma elé állította az értelmiségieket: el kell-e fogadni vagy inkább el kell utasítani a választásokat, illetve a választások jóváhagyása esetén melyik politikai pártot, tömörülést kell vagy érdemes támogatni? A PCF-hez közel álló értelmiségiek például – mintegy ötszázan – a pártra való szavazásra szólítottak fel, ami annak volt köszönhető, hogy a Francia Kommunista Párt, jóllehet a májusi események során több ízben megtépződött a tekintélye, a politikai választásokon sikeresebben tudta mobilizálni az értelmiséget, mint például a kisebb baloldali csoportosulások. A *Le Nouvel Observateur* köre, Jean Daniel vezetésével az utcai tüntetések radikálisainak (a barikádok

⁴⁵ Bernard BRILLANT, i. m. 385–386.

népének) és a parlamenti választásoknak (az urnáknak) a logikáját egyaránt szem előtt tartva a formálódó „második baloldal” és a megújuló szocialista párt egyik fontos találkozási pontjává vált. A szélsőbalos csoportokhoz, illetve a kontesztációs mozgalomhoz húzó értelmiségiek ugyanakkor „a polgári állam diktatúrája és a régi pártok” által állított csapdának tekintették a választásokat. A második fordulóban azonban ezek az értelmiségiek is a baloldali szavazótábor erősítésére szólítottak fel.

Ahogy azt Bernard Brillant hangsúlyozza könyvében, Voltaire óta az értelmiségiek hagyományosan alanyai és nem tárgyai a kontesztációnak. 1968-ban azonban fordult a kocka: hirtelen az addig kritikus szereppel és funkcióval jellemezhető értelmiségiek, jóllehet az események társadalmi elfogadottságának megszerzésében nagy szerepük volt, ezúttal maguk váltak a kritika tárgyává. A 1968-as kontesztációban kulcsszerepet játszó politikai-kulturális avantgárd, melynek célja – a század eleji elődökéhez hasonlóan – élet és művészet, valamint élet és politika harmonizálása volt, nemcsak az értelmiségiek szociális funkcióját (mediátorság), de politikai funkcióját (elköteleződés), valamint a hagyományos munkás-értelmiségi szerepek szembenállását is megkérdőjelezte. Úgy tűnt, az értelmiség egy része a közvetítés helyett új szerepre és funkcióra vágyott: közvetítőtől önálló szereplővé akart válni, és ezért választotta a kontesztációt és az önkontesztációt. A közvetítés mindig is a szakmai (szellemi, művészeti stb.) és a politikai funkció, illetve az ideák világa és a közügyek közötti különbségén alapult, és a közvetítés megkérdőjelezése maga után vonta e különbség felszámolását is: 1968-ban a „szakmai” és a „politikai” funkció sohasem látott fúziójáról beszélhetünk. A felvilágosodástól megörökölt modell válságának okai sokágúak: ilyen a baby-boom generáció tömegessége, az egyre magasabb képzettségi szint, illetve az idősebb generáció monopolhelyzetének megkérdőjelezése. Ugyanakkor az értelmiségieknek az 1968-as eseményekben játszott szerepe hosszú távon komoly töréshez vezetett magán az értelmiségen belül; sokan a kontesztáció „hitelesítőit” demagógiával, sőt árulással vádolták, hiszen nemcsak bizonyos értékeket, eszméket, de a korábbi „közvetítői” értelmiségi szerep és funkció létjogosultságát is megkérdőjelezték.

A viták kiforrása

1968 nyara után megkezdődött a kontesztáció tudományos, publicisztikai és politikai értelmezése és mindennek felhasználása a társadalom szociális és politikai átforgatásában. Az ún. balos csoportok körében is több különböző interpretációt találunk: antiautoriter (André Glucksmann); neobolsevik (Daniel Bensaid – Henri Weber); libertárius önszerveződésre buzdító (Daniel Cohn-Bendit); ellenállásra buzdító (Alain Geismar – Serge July); szituacionista „tanácsforradalmi” (René Viénet). Az említett csoportok – az 1968-as kontesztációs hullám egymástól eltérő megközelítése ellenére – egyaránt a PCF-t és a CGT-t (a kommunista szakszervezetet) tették felelőssé a tüntetéssorozat bukásáért. Az imperializmus, a burzsoázia és a bürokratizmus együttes elutasítása Sartre-nál és a *Temps modernes*-nél is visszhangra talált: a marxista forradalmi ideál és a szabadság fontosságának hangoztatása Sartre-t eltávolította a PCF-től. A párt értelmiségi köre – a politikai avantgárdbeli pozícióját féltve – viszont éppen a „balosok” forradalmi türelmetlenségét és az osztályharcot a kontesztációban feloldó „burzsoá” ideológiáját támadta. A *Tel Quel* folyóirat pedig, amely már 1968 előtt a kommunista párthoz közeledett, az irodalmi avantgárdban betöltött pozíciójának megőrzése érdekében indított harcot, a szürrealisták csoportja és általában a „balosság” ellen. Az elméleti alapú, koherens politika nevében visszautasította az 1968-as kontesztáció olyan meghatározó elemeit, mint pl. a „diák hatalom”, a „munkáshatalom” vagy a „direkt demokrácia”.

Az első „militáns” elemzéseket tudományos elemzések követték. A kontesztációt támogató vagy azzal szimpatizáló értelmiségiek közül Edgar Morin, Claude Lefort és Cornélius Castoriadis *Mai 1968: la Brèche* (Május 1968: a Rés) című munkája „új rendetlenségről”, a baloldali katolikus *Esprit* folyóirat köre „kulturális” és/vagy „spirituális forradalomról”, Michel de Certeau pedig egy új alapokra helyezett „új kultúráról” beszélt. Ez utóbbi se a kontesztációt, se a helyreállított rendet nem tekintette kiindulópontnak. A kontesztációt már májusban bíráló Raymond Aron *Fellelhetetlen forradalom* című, már említett könyve pedig, mely a párizsi 1968-at egyszerűen „pszichodramaként” definiálta, a „forradalom” demitizálását és deszakralizálását kísérelte meg. Aron a diákokkal tartó

tanárokat hibáztatta azért, hogy átpolitizálták és a társadalmi rend felforgatásában trójai falónak használták az egyetemeket.

Megkezdődött az értelmiségiek 1968-as szerepének értékelése is. Főképp a katolikus értelmiségiek közül sokan bírálták az 1968-as szerepvállalást mint „elkötelezettséget”, illetve Sartre-ot, mert a kontesztáció legitimálásával egyben a hagyományos értelmiségi közvetítő funkciót is felszámolta. Raymond Aron a már említett könyvében vont le keserű következtetéseket a baloldali értelmiség felelőtlenségéről, s ezzel a jobboldalon hosszú távra sikerült rögzítenie egy nem túl kedvező képet a baloldali értelmiségiekről.

Az értelmiségi tevékenység alapjaiban ingott meg: megjelentek az „ítélkező” és a „bűnbánó” értelmiségiek. Az egyetemi oktatók egy része a diákokkal való közvetlen vagy közvetlenebb viszony kialakításán fáradozott. A társadalmi élettől elzárt és attól elkülönülő értelmiségi szerep és funkció megkérdőjeleződött. Egyre terjedt az „új értelmiségiek” elnevezés is, mely az értelmiség politikai-kulturális jellemzői helyett a szocioprofesszionális jellemzőkre helyezte a hangsúlyt (kutatók, mérnökök stb.). Veszíteni kezdett korábbi pozícióiból az írott szöveg is, és a tudományos tevékenység, illetve a vizuális kultúra művelése értékelődött fel. A változást jól tükrözi, hogy az ouvrierizmussal felhagyva, a PCF is az értelmiség felé fordult, és ez utóbbi, valamint a munkásosztály között „objektív szövetséget” sürgetett.

Jóllehet 1968 májusában már megkérdőjeleződött a klasszikus elköteleződésű gondolkodás, az értelmiségi legitimitását még ekkor is megőrizni képes Sartre végül csak 1969 februárjában szembesült egy diákfórumon a felvilágosodástól öröklött értelmiségi modell legitimitásának teljes elvesztésével.⁴⁶ Ennek hatására fordult a „forradalmár értelmiségi” szerepmintája felé. 1970. október 21-én a Renault Művek billancourt-i üzeménél, hatalmas tömeg előtt az egyik 68-as diákvezér, Alain Geismar perbe fogása elleni tiltakozásul elmondott beszédében a munkások és az értelmiségiek egyesülésére szólított fel (ez más volt, mint a kommunista szövetség kezdeményezése).⁴⁷ Szintén erről tanúskodik együttműködése

⁴⁶ David DRAKE: *May, Mao and the End of the 'Classic Intellectual'? Intellectuals and Politics in Post-War France*. New York, Palgrave, 2002, 136.

⁴⁷ Uo. 140–141. – Sartre érvelése néhány évig sokaknál visszhangra talált: Maurice Clavelnél (*Qui est aliéné?*). Foucault-nál (*Le Temps qui reste*). A módszerek ugyanakkor radikálisabbak voltak a korábbiakhoz képest: lásd a BVI információs csoportjának patronálását és abban Foucault, Sartre szerepét.

a legradikálisabb poszt-hatvannyolcas csoporttal, a *La Gauche prolétarienne* nevű maoista szervezettel. Az ortodox marxista-leninistákkal és a trockistákkal szemben, akik a májusi események idején egy erős vezető testületet hiányoltak, ez a maoista szervezet úgy vélte, hogy 68-nak köszönhetően kiszabadult a forradalmi szellem a palackból.

A maoizmusnak a francia értelmiségiekre gyakorolt hatása már a hatvanas években is érezhető volt, s a hetvenes évek elején nagyon felerősödött. A Szovjetunió keltette csalódottság (a csehszlovákiai bevonulás) és a kulturális forradalom mint a paraszti sorú fiatalokat tömegesen megmozgatni tudó forradalmi gyakorlat idealizálása miatt ettől fogva Kína vált a forradalom hazáját kereső értelmiségi zarándoklatok célszavává.⁴⁸ A kontesztációban kiforrott új, fiatal értelmiség néhány évre tehát az „elkötelezett értelmiségi” típusát is megújította, és a sartre-i „forradalmár értelmiségi” modelljét helyezte előtérbe. Mint szó esett róla, a kínai kulturális forradalomból importált „reedukáció” nyomán sokan az üzemi munkába való bekapcsolódással próbálták meg felszámolni a munkásokat és értelmiségieket elválasztó szakadékot: Robert Linhart könyvet írt tapasztalatairól (*L'Établi*), Serge July pedig, mielőtt megalapította volna az 1968-asok napilapját, a máig létező *Libération*-t, militánsként egy bányában helyezkedett el. Sartre minden szimpátiája ellenére (beleértve a forradalmi erőszak vagy az önbíráskodás gondolatát is) nem osztotta a francia maoistáknak azokat a leegyszerűsítő társadalmi sémáit, miszerint a főnökök nácik, a kommunista párt kollaboráns, és a maoisták az ellenállók.

A hetvenes években radikális „nyugati utópiák” is érvényesültek a francia értelmiség körében; erről tanúskodnak Edgar Morin *Journal de Californie* (Kaliforniai napló), Jean-François Revel *Ni Marx, ni Jésus* (Se Marx, se Jézus) című írásai. A hedonista és a spiritualista értékeket, valamint a kistársadalmak felértékelését középpontba helyező ún. *underground* kultúra, jóllehet diffúzabb volt, mint az ultramarxista reformeszmék, hosszabb távon mélyebb hatást gyakorolt a franciákra, mint ez utóbbiak; a harmadik világ aszkétizmusa, materializmusa és kollektívizmusa összeüt-

⁴⁸ Lásd pl. az olasz kommunista Maria-Antonietta MACCIOCHI útibeszámolóját (*De la Chine*, 1971); Alain PEYREFITTE *Quand la Chine s'éveilla* (1973) című munkáját. A Philippe Sollers által 1960-ban alapított *Tel Quel* irodalmi folyóirat tagjai (köztük Roland Barthes) csoportosan látogattak el Kinába (1974).

közésbe került az underground kultúra által kínált értékekkel és élményekkel. A már említett nemzetközi kapcsolódások részeként érdemes még megemlíteni a Jean-Édern Hallier által alapított *L'Idiot internationale* provokatív címet viselő balos lapot, melyet angolul is kiadtak.

1968 tavaszán a francia értelmiségiek tehát, a diákokhoz és a sztrájkra lépő munkásokhoz hasonlóan, főleg felhívásaikkal, tiltakozásaikkal nyilvánultak meg. Jóllehet többségük valamilyen módon szimpatizált a kontesztációval, egy egészen kis részük elítélte azt. Az, hogy az értelmiségiek szót emelnek közügyekben, nem újdonság; teljesen új viszont, hogy 1968-ban a francia értelmiségiek hagyományosan jelentős társadalmi elismertsége, elfogadottsága is válságba került. Bernard Brillant szerint, aki Max Webernek a politikusokra alkalmazott hármas felosztását – „tradíció”, „karizma”, „racionalitás” – használja az értelmiségiek elemzésénél is, a felvilágosodástól örökölt „elköteleződés” azért kérdőjeleződött meg, mert 1968-ban a fiatal értelmiség és a diákok úgy látták, hogy az „a polgári értelmiség” kívülállásán alapszik. A kívül állás „tradíciója” mellett a kontesztációt követelő értelmiségiek kétségbe vonták passzívabb társaik értelmiségi, illetve politikai „karizmáját”. Megkérdőjelezték a hagyományos értelmiség szakmai hitelességét is, sőt – némi antiintellektualizmusról árulkodóan – általában támadták az értelmiség társadalmi közvetítő funkcióját. A kontesztációban való szerepvállalás tehát az értelmiség „önmegszüntetését” is jelenthette, hiszen ennek közvetítő szerepe és funkciója a kapitalizmust stabilizáló tényező volt, ezt pedig a kontesztálók elutasították.

Bernard Brillant szerint a kritizált értelmiségiek három védekezési stratégiához folyamodtak. A Raymond Aron mögé felsorakozók egyszerűen „értelmiségi áruelést” emlegettek, és visszaautasították a liberális egyetemre veszélyes kontesztációt. Különbséget tettek a szakértő és a politikus eszközei között, hogy ily módon állítsák helyre az értelmiség társadalmi elismertségét. Ennek az értelmiségi stratégiának a követői lettek a hetvenes évek közepén bekövetkezett antimarxista és szovjetellenes fordulatnak köszönhetően színre lépő francia „új filozófusok”: Bernard Henri-Lévy, Alain Finkelkraut, André Glucksmann; közös ismertetőjegyük, hogy mindannyian az *École Normale Supérieure* elitképzőben végeztek, balos mûltra tekinthettek vissza, és a hetvenes évek közepétől

a tömegmédia használták fel a marxizmus és a totalitarizmusok bírálataira.⁴⁹ Az „új filozófusok” ugyanakkor, az amerikai neokonzervatív filozófusoktól eltérően, baloldalinak vallották magukat és nem vállalták föl a kapitalizmus ideológiájának képviselőletét. A hetvenes évek végén egy jobboldali értelmiségi csoportosulás, a *La Nouvelle Droite* (Új Jobboldal) is megjelent a francia értelmiségi szcénán; célja az autentikus jobboldaliság definiálása volt, s ezt mindenekelőtt az egyenlőség elvének elutasításával tette.⁵⁰ Ahogy azt az „új filozófusok” és a *La Nouvelle Droite* példája is mutatja, az értelmiségi médiumok terén is változás történt: 1968 után az elektronikus média új eszközei (televízió) háttérbe szorították a folyóiratokat, s ezzel hozzájárultak az írott sajtó nyilvánosságát használó, korábban nagy presztízsű értelmiségiek tekintélyének további csökkenéséhez.⁵¹ Megjelent a médiaértelmiségi alakja, aki szellemi tőkéjére hivatkozva egy adott csoportosulás tagjaként jelentkezett a tömegmédiumban.⁵²

1981 májusában François Mitterrand megnyerte az elnökválasztásokat, és ezzel az V. Köztársaság történetében először baloldali elnöke lett az országnak. A baloldali politika akkor aratott győzelmet, amikor a francia értelmiségnek a hetvenes évek közepe óta egyre többek által jelzett válsága bekövetkezett.⁵³ Ahogy arra Bernard Brillant is rámutatott: miután 1968 májusában kinyilatkoztatták az értelmiségi legitimáció válságos helyzetét, nagyjából 12 évvel később ténylegesen is sor került a válságra. A nyolcvanas évektől – mutat rá a szakirodalom – az értelmiségiek hallgatásba burkolóztak, és azóta is napirenden van az értelmiségiek „átalakulása”,⁵⁴

⁴⁹ David DRAKE: May, Mao and the End of the „Classic Intellectual”? *Intellectuals and Politics in Post-War France*. 150–152.

⁵⁰ Uo. 154–155.

⁵¹ Pierre GRÉMON: Modernisation et progressiste. *Fin d'une époque*, 1968–1981.

⁵² POKOL Béla: A francia politikai értelmiség szerveződése. 319. – Itt megemlíthetjük még Régis Debray korszakolását is, aki 1978-as könyvében a „befolyásos értelmiségi” színre lépésében bekövetkezett módosulásokat jelzi, és úgy véli, a 19. század vége óta az egyetemi világból a könyvkiadás világába, 1968 után pedig a média világába vándorolt át a „befolyásos értelmiségi”. (Régis DEBRAY: *Le pouvoir intellectuel en France*, 1979.)

⁵³ David DRAKE: May, Mao and the End of the „Classic Intellectual”? *Intellectuals and Politics in Post-War France*. 158–166.

⁵⁴ Pascal ORY–Jean François SIRINELLI: *Les Intellectuels en France, de l'Affaire Dreyfus à nos jours*. Paris, Le Seuil, 1986.

sőt „az értelmiségiek vége” probléma.⁵⁵ A krízis olyan kérdések felvetésével kezdődött, hogy mi a szerepe az értelmiségnek, illetve ebben milyen hatása van a médiának. A hetvenes években a felvilágosodástól megörökölt „klasszikus” és a „forradalmi” értelmiségi szerep- és feladatkör egyaránt leértékelődött. A hetvenes évek közepétől a baloldali, forradalmi eszmék visszaszorultak, helyüket a liberalizmus kezdte betölteni; ezt mutatja Toqueville, Constant újraértékelése, Hannah Arendt, Isaiah Berlin és Karl Popper felfedezése, Camus elismerése.

A régi legitimáció válságba jutásakor, már a hetvenes években megjelent az önkritikus értelmiségi típusa. Ezt mindenekelőtt a társadalmi kisebbségek, a társadalom peremén élők iránti fokozott érdeklődés jellemezte, s fontos alakjának tekinthető Michel Foucault. A globális elköteleződést felváltotta a kis, konkrét ügyek iránti elköteleződés, és a *hatalom* bírálata helyett a *hatalmak* bírálata került a középpontba. A sartre-i elköteleződés és az útítárs értelmiségi típusát Foucault-nál „a szakértő értelmiségi” váltotta fel, aki egy szűkebb terület hozzáértőjeként a marginalizáltak és a történelem elfeledettjei szószólójaként lép fel, és így gyakorol nyomást a különböző hatalmi intézményekre. Ez a modell, megújított formában, az értelmiségi legitimációhoz való visszatérést jelentette.

Az 1980–1990-es években egyre gyakoribbá váló, az értelmiség „hallgatásával” és „végével” kapcsolatos spekulációk azonban azt mutatják, hogy a megtépázott legitimáció visszaszerzése még ma sem tekinthető problémamentesnek, és ez nemcsak Franciaországra, de számos már országra is igaz.

⁵⁵ Az értelmiség legitimációját megkérdőjelező egykori 68-as diákvezérek – beilleszkedve a polgári életbe – egy sor szellemi területen, pl. a párizsi tömegmédiákban, jelentős befolyásra tettek szert. (Pókó Béla: *A francia politikai értelmiség szerveződése*. 315.) Ezt a paradoxont mutatja az olasz helyzet is: miközben az értelmiségiek egyre több pozícióra tettek szert, ezzel egyenes arányban csökkent politikai és kreatív autonómiájuk. Lásd Carl Boggs: *Intellectuals and the Transformation of Political Culture in Postwar Italy*. In: Alain G. GAGNON (ed.): *Intellectuals in Liberal Democracies. Political Influence and Social Involvement*. New York, Praeger, 1987, 101–121.

Tüntetések Párizsban: 1968. május–június

Franciaországban 1968. május elejétől a júniusi választásokig több mint ezer tüntetés bontakozott ki, amely egy addig nem látott intenzitású és kiterjedésű jelenségegyüttesként fogható fel.¹ Mindezt az alábbiakban két megközelítés szerint kívánjuk elemezni. Az első a reprezentációk történetét veszi alapul, amely reprezentációkról rögtön meg is állapíthatjuk, hogy az emlékezés folyamataiban szünet nélkül mozgósítják őket. A második ezzel szemben a klasszikus politikatörténethez áll közelebb. Azt próbálja röviden felvázolni, mi is volt ennek az akcióformának a sajátos szerepe a válság kezelése során. Emellett megenged néhány általánosabb feltevést azzal kapcsolatban, hogy sokáig szerves része volt a francia politikai rendszernek a politikum szférájának e nem intézményes módozata.

Képek és képzetek

Azokban a bizonyos hónapokban elég volt belépni egy francia könyvesboltba, hogy – amennyire legalábbis erre szükség volt – meggyőződjünk róla: a Quartier Latin barikádjai és macskakövei (valamint azok metonimikus kifejeződése) tulajdonképpen azzá váltak „1968” számára, mint amit az elfoglalt gyárakról készült

¹ Danielle TARTAKOWSKY: *Les manifestations de rues en France. 1918–1968*. Paris, Publications de la Sorbonne, 1998.

képek, vagy éppen a tandemes kirándulások² jelentettek 1936 esetében. Egy olyan esemény lényegét sűrítették magukba – igen hamar és tartósan –, amelynek különös összetettségébe mind a mai napig beleütközünk, amikor megpróbáljuk konceptualizálni, vagy egész egyszerűen megnevezni őket: 1968, 1968. május–június, 1968 májusa, válság, esemény, mozgalom stb.

Az 1950-es évek alatt a barikádok lényegében eltűntek a francia munkásszervezetek szimbolikus eszköztárából. Azok a barikádok, amelyeket Algírban francia Algéria támogatói 1960-ban húztak fel, voltaképpen szintén csak e gyakorlat törvényen kívül helyeződésének folyamatát gyorsították fel, miközben a társadalmi és politikai erők az évtizedek során kiragadták és mozgásba lendítették az emlékezés mozzanatait. Másfelől viszont akkor Algírban e barikádok felváltották a 19. századhoz kapcsolódó, francia Algéria hívei körében konstruálódott mítoszokat. Franciaországba visszatérve néhány aktivista az Algériában már használt eszközökhöz nyúlt (mint amilyen a barikád), és beillesztette ezeket egy-egy adott mozgósítás stratégiájába. Ezzel hozzájárultak többek közt a gazdatüntetések szokatlan erőszakosságához és a barikádok alkalmoszerű használatához, elsősorban Franciaország nyugati részein.³ Nem véletlen, hogy a SAVIEM⁴ szakmunkásai is e gyakorlathoz nyúltak Caenban 1968 januárjában. Sztrájkjuk szakítást jelentett a szakszervezeti mozgalmak hagyományos eszköztárával, s ezt bizonyos szélsőbaloldali szervezetek is átvették és tovább alakították, példaértékűvé téve ezt az akcióformát. E történetileg terhelt gyakorlat tehát szinte titokban keringett a hatvanas években, és a 19. századi képzetek előtérbe helyezésével legitimálta az 1944-es német megszállás ellen és a felszabadulásért vívott harcban emelt barikádokat, végül 1968 elejére lehetővé tette, hogy a barikádok már Párizsban is újra megjelenjenek. Mindez anélkül, hogy bármely szervezet megpróbálta volna indokolni visszatérésüket, illetve használatukat.

² Az 1936-os fotókon gyakran látható tandemesekről vanszó. Franciaországban 1936-ban vezették be a fizetett szabadságot, amelynek hatására beindult a munkások szabadidős és sporttevékenységének a szervezése. – *A ford.*

³ Nathalie Duclos: *Les violences paysannes sous la Ve République*. Paris, Economica, 1998.

⁴ Société Anonyme de Véhicules Industriels et d'Équipements Mécaniques (Ipari járműveket és mechanikai felszerelést gyártó részvénytársaság) – *A ford.*

A diáktüntetések Párizsban május 3-án kezdődtek, és szinte azonnal áttérjedtek lényegében az összes egyetemi városra, a részletes körülményekre azonban itt nem áll módunkban kitérni. A belváros akkoriban tele volt építési területekkel. A tüntetők már az első napokban megtalálták a munkások szerszámaikat, és felszedték az utcaköveket, hogy akadályokat emeljenek többek közt a Sorbonne köré, a Maubert tér 3., a Boulevard Saint Germain, valamint a Boulevard Raspail 6. közelében a 7-éről 8-ára virradó éjjel. Május 10-ig a karhatalmi erők különösebb nehézségek nélkül képesek voltak ezeket hátba támadni, elérve ezzel a „frontok” felszámolását. A 10-éről 11-ére virradó éjszaka bekövetkező stratégia-váltás azonban megnehezítette a feladatukat. Újabb és újabb, már minden irányban védhető barikádok épültek. A Gay Lussac és a Mouffetard utca által határolt területen a tüntetők egy egész sor rejtékhelyből álló barikádrendszert hoztak létre (melyet – talán kis túlzással – néha elsáncolt tábornak neveztek), amelyet éjszaka a diákok, a part menti házakban élők jelentős támogatásával próbáltak megvédeni. Figyelemre méltó technikai felkészültségük erősítette az összeesküvés-elméletéről szóló retorikát, mely szerint a tüntetést „professzionális utcai harcosok”⁵ készítették elő vagy éppen „Berlin”⁶ esetleg a vietnami békét ellenző erők (ekkor folytak béketárgyalások az amerikaiak és észak-vietnamiak között),⁷ de a „gerillaharcok specialistái”⁸ is felbukkantak az érvelésben. Ezeket az elméleteket egyébiránt Maurice Grimaud⁹ rendőrprefektus és a legtöbb érintett rögtön elutasította, és hitelességüket ma már lényegében mindenki megkérdőjelezi.

Ezek a barikádok különböztek azoktól, amelyek csupán epizód-szerűen bukkannak fel újra és újra a 20. században. Mindenekelőtt azért, mert egy politikailag nyugodt időszakban jelentek meg (így lehetne őket akár a feltételezett *unalomra* adott válaszként is értelmezni), és diákok húzták fel őket, akikre a 19. század első felében a nép archetipikus társadalmi aktorként tekintettek,¹⁰ és akik elő-

⁵ Roger Peyrefitte kijelentése. Idézi a *Le Monde* 1968. május 10-i száma.

⁶ *Le Figaro*, 1968. május 13.

⁷ *Parlementi viták hivatalos jegyzőkönyvei. Nemzetgyűlés, első napirendi pont* 1968. május 11-én, a miniszterelnök kijelentése, 1771.

⁸ *Aux Ecoutes du monde*, n° 2287, 1968. május 13–19.

⁹ Maurice GRIMAUD: „En mai fais ce qu'il te plaît.” Stock, 1977.

¹⁰ Ilyen például Victor Hugo *Nyomorultak*ában Enjolras figurája, de gondolhatunk Flaubert *Érzelmei iskolájának* egyes szereplőire is.

ször a jelenség részei voltak, majd marginalizálódva inkább kívülállókká váltak. A barikádok nekik köszönhetően újra visszatértek a városba, ahonnan 1944 után eltűntek. Ezek a barikádok sokszor a legkevésbé sem voltak helyi jellegűek; hála a média példaértékű szerepének, több ízben bukkantak fel újra és újra, miközben áttértek a vidékre is. Végül többé nem lehetett pusztán egyéb politikai akcióformák, legfőképp sztrájkok kiegészítő elemeiként tekinteni rájuk, sokkal inkább értelmet adtak azon eseményeknek, amelyeknek tulajdonképpen emblematisztikus képeivé formálódtak, ahogy ezt – ti. a barikádokat – az e körülmények közt létrejövő, Gimnazisták Akcióbizottsága (*Comités d'action lycéens* – CAL) által kiadott újság címlapján is láthatjuk.

A diákok úgy gondolták, hogy a Sorbonne bezárásával, valamint a környékre érvénybe léptetett gyülekezési tilalommal lényegében megfosztották őket egy területtől, és a május 10-éről 11-ére virradó éjjel épült barikádok e terület védelmének logikájába illeszkedtek.¹¹ E szempontból tehát ezek a barikádok pontosan ugyanarra a funkcióra tartottak igényt, mint amilyet 19. századi változataiknak tulajdonítanak.¹² Ez a funkció mindazonáltal nehezen körvonalazható, és a barikádok újbóli bekerülése a párizsi térbe gazdag képzetársításokra ad lehetőséget. A 19. század első felének forradalmi napjai Párizsban erőteljes képzeteket hoztak létre, mint amilyen a „nép” és Párizs egybemosódásának mítosza¹³ – amint Delacroix és Victor Hugo műveiben is megjelent.

Ezek a mítoszok, amelyek meglehetősen korán az európai, sőt sokszor az azon kívüli képzelet részeivé váltak, minden kétséget kizáróan hozzájárultak a „francia május” hatásának és visszhangjának magyarázatához. Így például az angolszász historiográfia előszeretettel helyezi a hangsúlyt a hasonlóságokra és bizonyos kapcsolódások meglétére az 1848-as „népek tavasza” és 1968 kö-

¹¹ „Egy pillanatra sem jutott eszembe, hogy hagyom megmaradni Párizs közepén ezt a hatalmas *Fort Chabrolt*, ami néhány óra alatt épült fel, és most beborítja az egész Quartier Latint” – írja a rendőrprefektus, Maurice Grimaud már idézett munkájában.

¹² Robert TOMBS: *La guerre contre Paris, 1871*. Paris, Aubier, 1997. Alain CORBIN – Jean-Marie MAYEUR (ed.): *La barricade*. Paris, Publications de la Sorbonne, 1997.

¹³ Jean-Louis ROBERT – Danielle TARTAKOWSKY (ed.): *Paris le peuple (XVIIIe–XXe siècle)*. Paris, Publications de la Sorbonne, 1999.

zött, hisz a maga idejében mindkettő alkalmas volt a szükséges társadalmi mozgósításra.¹⁴

Ezt az erőteljesen romantikus képzetet teljes egészében átvette néhány cselekvő és megfigyelő a „Diákkommün”¹⁵ formájában (amelyet akkor úgy kellett érteni, mint minden 19. századi forradalom megszilárdulását). Ebből eredt a párizsi barikádok szimbolikus terheltsége, hogy magukban foglalták minden egyszer volt és éppen zajló forradalom tér- és időbeliségét. A *Le Monde* hasábjain Edgar Morin szintén olyan képeket idézett fel, mint a „Diákok Kommünje, a Gavroche-gerillák”, továbbá a „hat dicső nap”, „egy óriási felvonulásban kiteljesedő játékos búcsú, gerillajáték, világgraszoló játék, amelyben az események végre lehetővé teszik, hogy komolyan fejezzük ki Franciaország és Che gerillái barikádjainak lényegét”. Ezek mellett természetesen nem feledkezhetünk meg a „Sorbonne-Patyomkinról, vagy az Auróráról”¹⁶ sem. A szituacionista hullám szintén nagymértékben járult hozzá a barikádok hétköznapi jelentésén túlmutató értelmének a megjelenéséhez, bár egészen más módon. André Breton példája nyomán (aki 1927-ben részt vett a Sacco és Vanzetti kivégzése elleni tüntetésen)¹⁷ azt a gondolatot vallotta magáénak, hogy „amikor a különleges dolgok az utcán történnek, forradalomról beszélhetünk”.¹⁸ Aki ez a hullám inspirált, úgy fogták fel a barikádokat, mint az egzisztencialista rend eljöveteletét jelentő szakadás kifejeződését,¹⁹ magának a társadalmi elutasításnak a formáját, a szabadság terének egyfajta definícióját abban az értelemben, amit az egzisztencialisták kínáltak e terminusnak.²⁰

¹⁴ Robert V. DANIELS: *Year of the Heroic Guerrilla: World Revolution and Counter-revolution in 1968*. New York, Basic Books, 1989.

¹⁵ Alain SCHNAPP – Pierre VIDAL-NAQUET (ed.): *Journal de la commune étudiante. Textes et documents, novembre, 1967–juin 1968*. Paris, Le Seuil, 1988.

¹⁶ *Le Monde*, 1968. május 17. és 18. A PCI (*Partie Communiste Internationaliste*) rölapja (dátum nélkül): „A diákok megmutatják az utat [...] Gavroche a forradalmi harcok nélkülözhetetlen résztvevője marad.”

¹⁷ André BRETON: *Nadja*. Folio. (Magyarul lásd André Breton: *Nadja*. Budapest, Maecenas, 1997. Ford. Lackfi János.)

¹⁸ *Comité*, n° 1.

¹⁹ *Le Monde*, 1968. május 18.

²⁰ *Chronologie des événements de mai-juin 1968*, La Documentation française. Notes et études documentaires, n° 3722–3723. 8 mai (p. 8): MM. Jacob, Kastler, Lwoff, Mauriac, Monod azt kérik De Gaulle-től, hogy tegyen egy gesztust a diákok felé, amivel lecsillapítja őket. Jean-Paul Sartre és Henri Lefebvre viszont azt

A „Diák–fró Akcióbizottságok a Mozgalom Szolgálatában” így idézik fel a „példa értékű akciók” (amilyenek Lévi-Strauss is tartja őket) túlkapasait és „szimbolikus hatékonyságát”, mivel „saját magukon is túllépnek, mind nagyon messziről jöttek, pillanatonként felülmúlva egymást, ragyogó hirtelenséggel hágják át a határokat”. Továbbá: „Többé nem tüntetők vagyunk, hanem harcolók. Immár túljutottunk a félelmen.”²¹ E koncepciók összekapcsolódtak az erőszak egyfajta játékos felfogásával is.²² A Franciaország határaitól sugárzó rádiók élő tudósításai komolyan kivették a részüket az események – szó szerinti – dramatizálásából, a fényképészet ezzel ellentétben inkább esztétizált. Egy irányba tartó cselekvéseik olyan összefüggő jelleget, illetve súlyt kölcsönöztek a Barikádnak, amelyre vidéken nagyon ritkán akadt példa, s ezzel olyan hatékonyságot tulajdonítottak neki, amely túlmutatott a fogalom technikai-logisztikai vetületén. Ahogy egy falfelirat frappánsan megfogalmazta: „A barikád lezárja ugyan az utcát, de megnyitja az utat.”

A barikádok betörése a hétköznapiakba olyan szimbolikus hatékonyságot kölcsönzött e barikádoknak, melynek lényegében semmi stratégiai relevanciája nem volt. Lehetővé tette „válságeseeményként” való megnyilvánulását, Pierre Bourdieu szerint beilleszthetővé tette olyan események közé, „mely történelmi események rendszerint szétszórt rendben tárulkoznak fel, és tűnnek el előlünk”, sajátos viszonyukból adódó általános válságba vezetve.²³ Ezek az emblematikussá vált barikádok mégis csupán egy oldalát alkották az 1968. május–júniusi zavargásoknak, és a zavargások szerepének a válságban.

A politikai válságkezelés egyik módja²⁴

1968-ban a polgári normákkal szembeni tüntetések következtében tört ki a válság, mely a 19. század első felének utcai mozgalmaihoz köti őket. Hogy az utca nagyobb volumenű politikai válság egyik legfontosabb kirobbantó eleme lehet, először 1934. február 6-án nyilvánult meg. Akkor teljesen más társadalmi szereplők, parlamenten kívüli jobboldali ligák és szervezetek mozgósítottak Párizsban, a Concorde téren, a fennálló rendszer (illetve egyesek számára a fennálló kormányzat) ellen egy ügyesen kihasznált politikai-pénzügyi botrány ürügyén.²⁵ Február 9-én pedig, válaszként, a kommunisták húztak fel barikádokat. Azt azonban fontos leszögeznünk, hogy azok a barikádok, amelyek február 6-án, majd február 9-én épültek, sem azzal a kiterjedéssel, sem azzal az emlékezeti telítettséggel nem rendelkeztek, amellyel a 68-as barikádok. Ez persze nem jelenti azt, hogy ne lehetnének további hasonlóságok a két válság között.

Ezen a ponton érdemes néhány szót ejteni a barikádokkal szemben álló rendfenntartó erők reakciójáról. Az 1968. május 10-éről 11-ére virradó éjszakán, amelyet a barikádok éjszakájának is neveznek, a karhatalmak a gyújtogatásokra, Molotov-koktélokra és macskaköves támadásokra könnygázzal, nagy hatótávolságú vízágyúkkal válaszoltak, kerülvén ezzel a közvetlen harcot. Ezzel párhuzamosan azonban megkezdődött egyfajta botozásokkal és tömegoszlatással tarkított hajtóvadászat is. Mindennek az ára több mint ezer, köztük néhány nagyon súlyos sebesült volt a tüntetők, és nagyjából 400 sebesült a rendfenntartó erők részéről. Haláleset ellenben egy sem történt. Ez a mérleg akkor válik kifejezővé, ha összehasonlítjuk azzal, ami Párizsban az algériai háború éveiben, 1961. október 17-én, valamint 1962 februárjában, a Charonne metrómegállóban történt,²⁶ de említhetjük akár a diákokkal szembeni, más országokban, például Mexikóban történt halálos kimenetelű intézkedéseket is.

kívánják, hogy „a mozgalom folytassa az ellenállást és tartsa fenn az elutasítás hatalmát”.

²¹ *Sztuacionista röplap*, 1968. május 24. XIX-1: „Ma az utcán fogod bizonyítani, hogy tudsz szabadon cselekedni.”

²² *Combat*. 1968. május 8.: „Nagy ünnep ez, a diákság saját május 1-éje.”

²³ Pierre BOURDIEU: *Homo academicus*. Paris, Les éditions de Minuit, 1984.

²⁴ Danielle TARTAKOWSKY: *Le pouvoir est dans la rue. Crises politiques et manifestations en France*. Paris, Aubier, 1998.

²⁵ Serge BERSTEIN: *Le 6 février 1934*. Collection archives. Paris, Julliard–Gallimard, 1975.

²⁶ Alain DEWERPE: *Charonne, 8 février 1962: anthropologie historique d'un massacre d'Etat*. Paris, Gallimard, 2006. E munkában a korábbi tüntetésekre vonatkozó bibliográfiát is megtaláljuk.

1968-ban Franciaországban azonban már az ilyen szintű erőszak is átlépte a társadalom jelentős részének toleranciaküszöbét. Ez annak volt köszönhető, hogy véget értek a háborúk (melyekbe Franciaország 1940 és 1962 között különböző módon keveredett bele), hogy az 1955 és 1962 közötti időszakban a politikai erőszak számos attitűdjét felerősítő légkör egyszerűen elveszítette létjogosultságát, és hogy az erőszak maga, amely tetőpontját szintén az algériai háború idején érte el, már eltűnni látszott a fővárosból. Ráadásul ez az erőszak egy olyan közeget sújtott, amely koránál és helyzeténél fogva roppant rokonszenvtől kevéssel rendelkezett: a fiatalok osztályát, nem pedig – ahogy néhányszor hallottuk – a „veszélyes osztályokat”. Ez a csoport május első napjaiban a romantikus örökség dicsőségét kölcsönözte a barikádoknak, bár az 1871-es évekétől érezhetően eltérő konnotációkkal. A hangzásbeli hasonlóságra épülő „CRS/SS!” kiáltások,²⁷ a tisztogatásokkal, „ratonnade”-okkal²⁸ való vádaskodások, a könnygáz képzeletbeli azonosítása a napalmmal csak még jobban felerősítették a jelenség érzelmi vetületét. A rendőri erőszakra adott válasz általános sztrájk volt, mely az UNEF, a CDTF és a FEN (valamint ehhez külön, Párizsban csatlakozva az FO és a CGC²⁹) felhívására szerveződő tüntetésekkel járt együtt Franciaország-szerte. A fővárosban a menet, az előzetes megegyezések szerint, a Place de la République-ről indult, mely a munkástüntetések már bevett helyszíne volt, majd a május elejétől a diáktüntetésekre jellemző észak-dél tengelyhez igazodott, és szimbolikusan a Quartier Latin közelében fejeződött be. Ehhez hasonló tüntetések zajlottak egész Franciaországban. Valóságos politikai jelleget mutattak, amit többek között az olyan jelszavak használata is megerősít, mint a „Boldog évfordulót, Tábornokom!”

²⁷ CRS: Compagnies Républicaines de Sécurité (Köztársasági biztonsági testület. Rohamrendőrség) – *A ford.*

²⁸ E szót először az algériai háború során használták az algériaiak elleni üldözés megnevezésére és feljelentésére. (A *ratonnade* szó a franciában azóta is meghatározott etnikai csoportokkal, különösen maghrebiekkel szemben elkövetett erőszakos cselekedetre utal – *A ford.*)

²⁹ UNEF: Union Nationale des étudiants de France (Francia diákok nemzeti uniója); CDTF: Comité de défense des travailleurs frontaliers (Határmenti munkások védőegylete); FEN: Fédération des étudiants nationalistes (Nacionalista diákok föderációja); FO: Force ouvrière (Munkás erő); CGC: Confédération générale des cadres (Felső beosztású állami alkalmazottak általános konföderációja) – *A ford.*

vagy a „10 év elég volt!”.³⁰ E jelszavakat a mozgalom vezetői ugyan nem tervezték megtartani és állandósítani, de fontos tényezőként járultak hozzá további szakszervezeti kezdeményezésekhez (ezekre azonban terjedelmi korlátok miatt itt nem áll módunkban kitérni). Olyan fáziseltolódás ez, amelyre akkor lényegében senki sem figyel fel, de amely nem sokkal később nehézségeket és inherens ellentmondásokat hozott felszínre hozni.

1936-ban, kevéssel a Népfront választási győzelme után, Léon Blum, a kijelölt, ám még be nem iktatott miniszterelnök jelenlétében, a párizsi Kommünnek szentelt szokásos megemlékezés addig sosem látott méretűre nőtt, és ezzel a másnap induló gyárfoglalásos mozgalom egyik kiemelkedő elemévé vált. Az 1968. május 13-i tüntetések ereje és kiterjedése (a szervezők Párizsban egymillióra becsülték a résztvevők számát), valamint az a tény, hogy a társadalom különböző szereplőinek, a diákoknak és a munkavállalóknak közös (bár ellentmondásokkal terhelt) fellépése volt, ugyanezt a funkciót töltötte be. Az éjszaka folyamán az újra megnyitott Sorbonne épületét diákok foglalták el, és ugyanez lett a sorsa 15-én az Odéon színháznak is. Mindeközben egyre általánosabbá váltak a foglalásokkal járó sztrájkok, amelyekre 1936 óta szinte egyáltalán nem került sor. A vállalatok és egyetemek elfoglalása mindazonáltal megfosztotta az utcai tüntetéseket addigi elsődleges szerepüktől. Nem tűntek ugyan el, de a sztrájk járulékos elemeivé fokozódtak le, és többé nem voltak képesek döntő módon befolyásolni a válság alakulását. Mindazonáltal a május 24. és 29. közötti tüntetések némelyike jóval erőszakosabb volt a május eleji tüntetéseknél. Új barikádok emelkedtek a Quartier Latinben, ahol a tüntetők a „Tőzsde, a kapitalizmus temploma” felgyújtására ösztönöztek, és azzal meg is próbálkoztak. Georges Pompidou évekkel később elismerte, hogy szándékosan hagyta őket nyugati irányba nyomulni „mert így kisebb, és kevésbé ütőképes csapatokra szakadnak [...] és félelmet keltenek a lakosságban”.³¹ Pompidou elérte, amit akart: ennek a félelemnek nagy szerepe volt a közhangulat megváltozásában. Az erőszak egyébiránt nem korlátozódott a fővárosra, hanem szinte rögtön megjelent számos vidéki városban

³⁰ Utalás arra, hogy De Gaulle tábornok napra pontosan tíz évvel korábban, az 1958. május 13-i tüntetéseknek köszönhetően került ismét hatalomra.

³¹ Georges Pompidou: *Pour rétablir une vérité*. Paris, Flammarion, 1982, 184.

is (és néhány esetben, különböző körülmények között halálessetekkel is együtt járt). A továbbra is ismétlődő vidéki és fővárosi tüntetések azonban egyre jobban elkülönültek egymástól. Számos vidéki városban a tüntetések továbbra is a szakszervezetek közötti együttműködés fórumát jelentették, akkor is, ha egyébként országos szinten különböző stratégiákat követtek, mint például a CGT és a CFDT.³² Ugyanez igaz volt a munkavállalók és a diákok együttműködésére is, és alkalmanként a gazdák is csatlakoztak. Mindez másképp zajlott a fővárosban, ahol a tüntetéseken megjelentek a stratégiai választóvonalak a szélsőbal, a CGT és a „második bal” között, ahogy ez már, részben hasonló okok miatt, az 1934. február 12-i antifasiszta tüntetés alkalmával is történt.³³

1968. május 30-ig kellett várni ahhoz, hogy egy utcai tüntetés újra meghatározóvá váljon. Ezúttal azonban De Gaulle tábornok híveinek kezdeményezéséről volt szó. De Gaulle, aki először ellenségesen fogadta az utcai tüntetéseket (olyan elvek alapján, melyekhez lényegében mindig is tartotta magát),³⁴ végül maga is elfogadta egy ilyen megmozdulás gondolatát. A tüntetést május 30-ára, a Concorde térre tervezték, oda, ahol semmiféle jelentős politikai akció vagy megmozdulás nem történt az 1934. február 6-i források óta, eltekintve az olyan kevésbé releváns alkalmaktól, mint a függetlenség ünnepe vagy a Felszabadítás évfordulóján tartott ünnepségek. Maurice Grimaud rendőrprefektus, aki azután szerzett tudomást a tervről, hogy az nyilvánossá vált, igyekszik figyelmeztetni a szervezőket, közöttük Pierre Charles Krieket: „Tudja azt, képviselő úr, hogy hány ember lehet majd a Concorde téren... akár háromszázezer?” Még ennél is többen voltak azonban, ráadásul arról is határoztak, hogy miniszterek és parlamenti képviselők vezetésével végigvonulnak a Champs-Élysée-n a Diadalívig, és kitűzik rá a Lotaringia keresztjével díszített francia nemzeti lobogót is. Ez a felvonulás, a nemzetiszínű zászlók erdeje, melyek közül töb-

³² CGT: Confédération générale du travail (A munka általános konföderációja); CFDT: Confédération Française Démocratique du Travail (A munka demokratikus konföderációja) – *A ford.*

³³ Antoine PROST: Les manifestations du 12 février 1934 en province. *Le Mouvement social*, n° 54, 1966, 7–28.

³⁴ Danielle TARTAKOWSKY: Manifestations és manifestation du 30 mai 1968. In: Claire ANDRIEL-Philippe BRAUD-Guillaume PIKETTY (dir.): *Dictionnaire De Gaulle*. Paris, Robert Laffont, Collection Bouquins, 2006.

bet is díszített az említett kereszt, a csikos rabruhába öltözött deportáltak jelenléte, az FFI³⁵ kitüntetéseit, érdemrendjeiket kitűző egykori harcosai, valamint, De Gaulle szavaival élve „a tenger”³⁶ újraélesztette 1944 augusztusának elbeszélését. Mindez azzal a következménnyel járt a párizsi tüntetések geográfiájára nézve, hogy innentől kezdve számos szervezet ebben a hosszú időre szent helylyé nyilvánított térben próbálta felhívni magára a figyelmet.

1934. február 6-án szélsőjobbaldaliak tüntettek Párizsban. Erre válaszul 12-én nemzeti antifasiszta mozgósítás kezdődött, amelynek a tüntetések adtak konkrétabb formát. Ettől kezdve mindenkinek számolnia kellett azzal, és számolt is, hogy az erőviszonyok alakulásában szerepet játszanak a köztereken zajló hatalmi játszmák. A május 30-i tüntetést ehhez hasonló kapcsolat fűzi a május elején történt tüntetésekhöz, a „barikádok éjszakájához” és elsősorban május 13-hoz. Május 30. különbözik mindazonáltal 1934. február 12-től abban, hogy a hatalom kezdeményezésére szerveződött, különös felhangot adva ezzel a májusi mozgalom fő jelszavának, mely szerint „a hatalom az utcán hever”. Ennek dramaturgiája lehetővé tette az utca és korabeli szimbolikája sikeres elvitátását az ellenfelektől, miközben egyszersmind arra is kényszerítette őket, hogy áthelyezzék a harcot arra a területre, amelyet ezzel párhuzamosan De Gaulle tábornok vont be, bejelentve a Nemzetgyűlés feloszlását és az új választások kiírását a törvényben foglalt határidőnek megfelelően. Valmyra³⁷ utalva „tömegtiltakozásoknak” minősítem az ilyen tüntetéseket, amelyek két alkalommal is, 1934-ben csakúgy, mint 1968-ban a rendszer (vagy annak értékei) védelmét szem előtt tartva mentek végbe, és nagymértékben hozzájárultak a

³⁵ FFI: Forces françaises de l'intérieur (Belföldi francia erők. A Pierre Koenig-vezette szervezet a gaulle-isták és a földalatti ellenállás csoportjai közötti koordinációra) – *A ford.*

³⁶ De Gaulle által használt formula, mely a tábornok mellé 1944. augusztus 25-én összegyűlt tömegre utal.

³⁷ Miután 1792. augusztus 10-én a népfelkelés megalakította az új községtagcsoportot (Commune), és a monarchia megbukott, a vezetés Danton kezébe került, aki forradalmi biztosokat és népfelkelőket küldött a hadsereghez, ahol Dumouriez tábornok addig igencsak kerülte a konfrontációt a porosz-osztrák csapatokkal. Az új biztosok vezetésével végül Valmy-nál sikerült kicsikarni a győzelmet, és ez biztosította a forradalom fennmaradásának és radikalizálódásának lehetőségét. – *A ford.*

tulajdonképpen válság kitöréséhez.³⁸ Ez a fajta tüntetés és a válság kitörése együttesen gyorsította a történelmi gaulle-izmus végéhez vezető folyamatot. A későbbi tüntetések vizsgálata tanúsítja, hogy ez a tüntetés milyen mértékben járult hozzá ahhoz, hogy a franciaországi utcai zavargások történetében új fejezet kezdődjön.³⁹

Politikai válságok és tüntetések

Az 1934 és 1968 közti hasonlóságok alapján képet alkothatunk arról a szerepről, amelyet az utcai tüntetések hosszú időn keresztül betöltöttek a francia politikai rendszerben. A nem mindennapi tüntetések meghatározó elemei voltak a válságok kitörésének, és mindig országos méretű zavargáshullám követte őket. Másfelől azonban a válság feloldódásának elősegítőjévé is váltak, mely bizonyos idő elteltével ahhoz vezetett, hogy különböző mértékben újragondolják őket mind jogi értelemben, mind pedig az állammal fenntartott funkcionális kapcsolatukat illetően.

Az 1934-es és 1968-as tüntetések nyomán kialakuló válságok sem nélkülözik a közös vonásokat. Az 1880-ban létrehozott köztársasági rendszerben sajátosan keveredett az 1875-től örökölt intézményrendszer és a republikánus politikai kultúra. 1934 februárjában a radikális párt veresége és tehetetlensége az utcai zavargásokkal szemben, és az, hogy Daladier a tüntetők követelésére annak ellenére lemondott, hogy a képviselők nagy része támogatásáról biztosította, megnehezítette a forradalom utáni Franciaország számára, hogy újra megtalálja a politikai egyensúlyt. A magukat radikálisként (a szó alatt itt a köztársasági értékek és etika erőteljes kifejeződését kell érteni) azonosító erők egyszer csak más célok elérésére is rendelkezésre álltak. Egy részük mozgósította a továbbra is erős republikánus kultúrát, mely határozottan megkülönböztethető volt a válságban lévő intézményektől (és el is különült tőlük). Győzedelmeskedve rögtön meg is mentették az intézményeket, legalábbis rövid távon. Az ellenállás éve, valamint a felszabadítás

³⁸ A 2002. május 1-jei tüntetések például, melyek a Jean-Marie Le Pen második választási fordulóba jutása elleni felháborodásnak adtak hangot, ugyanehhez a kategóriához tartoznak, bár nem vezetnek hasonló szakításhoz.

³⁹ Danielle TARTAKOWSKY: *La manif en éclats*. Paris, La dispute, 2004.

alatt a republikánus kultúrának és az intézményeknek ez az állandó elkülönülése a tüntetések különböző jellegű, néha egymással versengő kisajátítási mechanizmusait tették lehetővé. Túlélte az 1946-os alkotmány létrejöttét, rámutatva így az új Köztársaság törékenységre és egy olyan politikai rendszer hiányára, mely az alapok megszilárdítását szolgálná. Lehetővé tette továbbá a kommunistáknak, valamint a hatalomból hirtelen félreállított gaulle-istáknak, hogy az állami megemlékezéseken felülemelkedve erejüket demonstráló tüntetésekhez folyamodjanak, amelyeket a nemzeti megemlékezések teréhez/idejéhez és néha formájához igazítottak. Mindezt egy olyan legitimitás alapján, melyet a közelmúlt biztosított számukra, és amelyet ők a törvényesség keretei fölött állónak tartottak. A gaulle-izmus és a francia kommunizmus, a republikánus kultúra e két sajátos kifejeződése ettől kezdve egyfajta mozgásba lendítésre alkalmas szabad elektronként lépett működésbe, magukat az intézményeket azonban érintetlenül hagyva – egészen az 1958-as válságig. Ez a válság különbözött 1934-től, amennyiben az intézményeket érintette, nem a rendszer egészét, amely azután sem tudott igazán magához térni. Hasonlít viszont abban, hogy a köztársasági kultúrát, amelyet ezzel párhuzamosan minden jelen lévő szereplő újraéleszt, ismét megkímélte. Mindaddig, amíg a pártok egyikének nem sikerült győznie. Meggyorsítva a De Gaulle-i köztársaság létrejöttét, a köztársasági szintézis eme új modalitása újra kiérdemelte a „politikai rendszer” megnevezést.

Az 1968. május–júniusi válság ráirányította a figyelmet az állam és a civil társadalom közötti (nem sokkal később felbukkanó) feszültségekre, és ennél fogva az akkor alig tízéves rendszer törékenységre is – ilyen tekintetben erősen hasonlított 1934-hez. Elérte a gaulle-izmust és közvetve a kommunista pártot, a Felszabadítás és az ellenállás nyomán született nemzetállam és a civil társadalom kapcsolatának e másik kifejeződését is. Akárcsak 1934-ben, a köztársasági kultúra túlélte a rendszer válságát. Akárcsak 1934-ben, aktívan részt vett a fenyegetettnek feltüntetett intézmények védelmében, ezúttal a május 30-i tüntetés formájában. S bár másképp, ahogy 1934-ben, 1968-ban is igencsak ingatagnak bizonyult ez a védelem. Az V. Köztársaság megmaradt ugyan, de elkötelezte magát egy radikálisabb fejlődési folyamat mellett.

Természetének megfelelően mindkét válságnak mobilizálnia kellett az értelmiségieket, az együttműködés hagyományos szer-

vezőit (ezzel rokonságot mutatva a Dreyfus-üggyel, amelynek elnevezése egyébiránt ugyanolyan nehézkes, mint a tanulmányunk elején felvetett „válság”, illetve „esemény” fogalmak). Jellegükből adódóan, a válságok az adott rendszer keretei közé helyezték a tüntetést mint a válság rendeződésének megegyezéssel valószínűségét, és határozott vonásokkal rajzolták meg az ellenség képét egy erős ideológiai tartalommal rendelkező, polemizáló politikai kultúra mintájára. A válságokat megelőző néhány évet a szimbolikus mozgósítás egyfajta hiánya és a nemzeti ünnep, a republikánus kultúra e bevett kifejeződése iránti elhidegülés jellemezte mind a közvélemény, mind a kormányzat részéről, amely egy modernista fordulat mellett kötelezte el magát, több figyelmet fordítván a szakértőkre, mint a régi értelemben vett ideológusokra és ideológiákra. Ez a váltás, illetve ennek velejárói bátorították fel az akkor felbukkanó, új kihívásokra válaszolni kívánó tüntetések arra, hogy újból felhasználjanak már eltűntnek tartott eszközöket. (Azokat az eszközöket, melyeket a francia forradalomban, a 19. század első felének forradalmaiban a párizsi Kommün idején és 1934-ben alkalmaztak.) Szintén ez tette lehetővé a marginalizálódott etika és értékek nevében mozgósításra képes erők számára, hogy a kitört válságon úgy legyenek úrrá, hogy az utcán és az utca által kifejezve megteremtik a hegemonia egy új formáját. 1935. július 14. sokkal határozottabban és világosabban, mint 1934. február 12. vagy 1968. május 30. az újra megerősített államhatalom paradox kifejeződése volt.

A tüntetés gyakori kiegészítője egyéb akció- és kifejezési formáknak, amelyek szerepét azonban szinte mindig át is veheti. A fő kapocs, ami a válságokhoz fűzi, rávilágít arra, hogy tulajdonképpen nem korlátozódik feltétlenül magára a válságra, és előfordul, hogy speciális funkcióval töltődik fel. Ha egy válság lefolyását a tüntetések szabályozzák, az általában a határok meglétének tünete, melyeket a résztvevők nem szándékoznak átlépni. Sokatmondó az a tény, hogy a játszmák általában nem az erőszak, hanem a hegemonia monopolizálásáért vívott területen játszódnak, a társadalmi normák ki nem mondott tiszteletben tartásával, amely azonban hirtelen némileg új értelmet nyer az utca által. A tüntetés ilyen módon megegyezéssel valószínűként értelmezhető, amire a francia nemzet azért hatalmazta fel magát, hogy képes legyen kezelni történelmét, amelyet 1793 jóvátehetetlenül kettészakított. Így lehetségessé vált, hogy néhány nagyobb válság a fennálló intézményi keretek között

oldódjon meg. Márpedig ez azt is jelenti, hogy fennálló rezsim válságáról tulajdonképpen nem is beszélhetünk. Ez a magyarázata annak, hogy a tüntetés mint jelenség kiérdemelte a nép mítosza kifejezést, illetve François Mauriac szavait, aki 1968. május 30. kapcsán „titokzatos politikai mesterműről”⁴⁰ beszélt.

Fordította
Kovács Ákos András

⁴⁰ François MAURIAU: *Bloc-Notes*. Paris, Le Seuil, 1993, 80.

A reformizmus forró nyara

A SZOCIÁLDEMOKRÁCIA HATVANNYOLCA

Nem egyszerű egyetlen olyan munka elkezdése sem, amely valamiféle általánosítással kényszerül dolgozni. Kiindulópontként sokkal inkább lehetséges egyfajta esszéisztikus, inkább *probléma*-, mint forrásközpontú elemzést adni, hogy a szerző (kutató) saját gondolati kaptafájára szuszakolhassa rá a neki éppen megfelelő (vagyis óhatatlanul prekonceptuális) *tényeket*.¹ Ilyen szempontból az eredmény fontosabb a folyamatnál, a jelen a múltnál, és – „talpára állítva” Eduard Bernsteint – a „végcél” (vagyis a jelenlegi „szilárd pont”, mint mindenkori végállomás) a „mozgalomnál”.² Az eredményekből rekonstruálható, újraértelmezhető mindaz a meghatározás, melyet a korszak szereplői akkor és ott az eseményekre adtak. A fausti módon kimerevített pillanat – jelen esetben 1968 – és a tudományos vizsgálat mikroszkópja alatt elkülönített terület – ebben a tanulmányban a nyugati szociáldemokrácia – óhatatlanul az *átmenetet* illető nézeteket helyezi a figyelem fókú-

¹ A tények (mint *faktumok*) mibenléte, használhatósága körüli vita persze a filozófia létének egyik alapja és záloga. Itt és most némileg vulgárpozitívista értelemben, és valamiféle közmegegyezést feltételezve használom őket, eltekintve a neoplatonista inspirációjú szolipszizmusoktól, a dekonstrukció destruktivitásától, és a legkülönbébb összeesküvés-elméletektől is.

² A szűken vett mozgalmi-politikai kontextustól elvonatkoztatva Bernstein maga módján megelőlegezte az 1960-as évek médiaelméletének kultikus szlógójét: *The medium is the message*. Figyelemre méltó, hogy az általunk vizsgált korban a hagyományos politikai médium által hordozott üzenet mind jobban kifakult, és ahogy McLuhant kritikusai parafrázeálták, egyre inkább a *tedium* lett az „üzenet”.

szába: hiszen 1968-at már akkor is mindenki fordulópontnak, két politikai, gazdasági, de mindenekelőtt kulturális-mentális korszak határának tekintette. A szociáldemokrácia vitái, az eseményekkel kapcsolatos döntések és értékelések mai feldolgozása egy általánosabb problémára tereli figyelmünket: miként viszonyul az *ab ovo* progresszívnek, haladónak és lendületesnek tételezett *politikai baloldal* (amely napjainkban lényegében valóban a szociáldemokráciára szűkül le, miközben maga a szociáldemokrácia kitágította e politikai baloldaliság kereteit) a változáshoz, egyben a progresszióhoz. Amennyiben elfogadjuk tehát – és a feldolgozott események tükrében igenis hajlamosak vagyunk elfogadni –, hogy az 1960-as évek végének mozgalmi valamiféle minőségileg új korszakot jelentettek a politizálás, jelesül a baloldali politizálás, sőt általában véve a baloldaliság területén, akkor ebben az értelemben számunkra a 21. század elején nem elsődlegesen az a fontos, hogy magát a történetet (vagy ha jobban tetszik, a *történeteket*) felidézzük és ábrázoljuk. A fő kérdés így ebben a textusban – a korabeli szociáldemokrata értékelések értékelése, vagyis a bernsteini *mozgalom* feltérképezése után – valamiféle eredményhirdetés. Mi volt a háború utáni modern szociáldemokrácia és a világ (praktikusan a kapitalizmus) viszonya 1968 előtt, és milyen lett ez a viszony utána (akár jóval utána)? És hogyan változott meg az *átmenet* mint olyan felfogása? Hiszen az átmenet, a *tranzit* kutatása és értelmezése mindig is szociáldemokrata tudománynak számított. A 19. század második felének, majd pedig a 20. század elejének legnagyobb vitái, mozgalmi szakadásai éppen e körül a téma körül forogtak. A végcélban többnyire egyetértés uralkodott, de az odavezető útban? Szakszervezetek? Erős parlamenti párt? Üzemi szervezetek, munkáscsoportok, kultúrkörök, dalárdák? Vagy netán a proletariátus diktatúrája?³ Megannyi klasszikus

³ A német szociáldemokrácia – „a szociáldemokrácia nagy laboratóriuma” – korabeli vitáit sokan feldolgozták. A jelen téma szempontjából különleges figyelmet érdemelnek azok a viták, melyek a mainstream mozgalom és az – általában fiatalabb aktivistákból álló – radikálisabb irányzatok között folytak. Bár a „fiatalok” és az „idősek” szembeállítását meglehetősen régi és bevált politikai toposz, világos, hogy mindennek mélyebb – társadalmi, egzisztenciális, pszichológiai stb. – okai vannak. A kérdéshez lásd többek között: Philippe BOURRINET: *The Dutch and German Communist Left (1900–1968)*. „Neither Lenin, nor Trotsky, nor Stalin”. www.left-dis.nl, H. n., 2008; Hans-Manfred Bock: *Syndikalismus und Linkskommunismus von 1918 bis 1923. Ein Beitrag zur Sozial- und Ideengeschichte der frühen Weimarer Republik*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1993;

tranzitológiai probléma. Hiszen mi más lehetne a szociáldemokrácia érdeklődésének homlokterében (mi más lenne érdemes arra, hogy ott legyen?), mint a világ megváltoztatása, ahogyan azt Marx már 1844-ben megfogalmazta. Maga Marx, és nyomában a szociáldemokrácia a kapitalizmust *en bloc* olyan átmeneti társadalomnak tekintette, amely az osztálytársadalmak utolsó fázisaként az emberi történelem valódi kezdetéhez vezet.

Minden átalakulás lényege persze, hogy a régi társadalom méhében embrionális formában már ott fejlődik az új. Ebből a gondolatból kiindulva az úgynevezett tranzitológia feladata viszont magától értetődően adódik: felismerni a terhelességet, diagnosztizálni az embrionális folyamatokat, megállapítani az esetleges fejlődési rendellenességeket, prognosztizálni a szülést és a további fejlődést. A tranzitológia ezen elvárásoknak megfelelően multidiszciplináris alapon fejlődött: a magától értetődően adódó történettudomány, szociológia és közgazdaság mellett jelentősen hatott rá a politológia, a társadalomfilozófia, sőt a futuroológia is. Ráadásul inkább többé, mint kevésbé mindig a politika szolgáltatójaként működött: a sok könyvtárnyi szakirodalom mellett jelentésekben, beszámolókbán és tervezetekben manifesztálódott. Ismét Marxot parafrázálva, a tranzitológia többnyire azon igyekezett, hogy saját, előre elkészített kaptafáira húzza a valóságos folyamatokat, illetve meghatározza, vagy éppen utólag (ki)magyarázza azok alakulását. A nyugati külügyi apparátusok szakértői, a Világbank és egyéb nemzetközi intézmények politikai kockázatfelmérő csapatai jórészt a tranzitológiai irodalom empirikus elemzéseiből merítik sematikus, átmeneti forgatókönyveik cselekvési programját.⁴ Általában véve elmondhatjuk, hogy a tranzitológia sokkal inkább ideológiai kompozíció és aktuálpolitikai vezérfonal, mintsem tudományos módszer, vagy éppen paradigma. Sokkal inkább tárgya, mint eszköze tehát a tudományos vizsgálódásnak.

Giles DAUVÉ-Denis AUTHIER: *La Gauche Communiste en Allemagne (1918–1921)*. Paris, Spartacus, 1976.

⁴ Erre érdekes példákat hoz Tőkés Rudolf: *Tranzitológia – ítélet és előítélet. Beszélő*, 1998. 1. sz. A tranzitológia mint szaktudomány persze mindenekelőtt a „totalitárius” rezsimekből a „demokráciába” való átmenet forgatókönyveit modellezte. Ennek frappáns leírására lásd pl. John GRAY: *From Post-Communism to Civil Society: The Remergence of History and the Decline of the Western Model. Social Philosophy and Policy*, vol. 10. no. 2. (1993).

Az viszont már kívül esik a tranzitológiai sémákat felállítók érdeklődési körén, hogy a reformista (vagyis a végcél az adott kapitalista realitásokhoz igazító, vagyis annak végcél voltát lényegében negligáló) szociáldemokrácia a huszadik század második felének folyamán tulajdonképpen szinte totális és globális *ideológiai-etikai győzelmet aratott*, egyben pedig megszüntette önmagát mint sajátos, elkülönült *osztálypolitikát*.⁵ Egykori identitásképző, legitimatív követelése – a Felvilágosodás örökségei, a szekularizáció, a racionalizmus és a modern demokrácia fundamentumai⁶ – olyan kánonná váltak, amelyeket már csak néhány politikailag szélsőségesnek tekintett, komplementer nézetrendszer nem vállal fel teljes mellszéllességgel. A baloldal egykori nézeteit olyanok is vallják, akik önmagukat messze helyezik bármiféle (politikai) baloldaltól.⁷ Miközben

⁵ Természetesen önmagában a szociáldemokrácia mibenlétének meghatározása sem feltétlenül egyszerű feladat. „A modern tudósok ugyanakkor gyakran félreértik a szociáldemokrácia ideológiai egységét – írja Sheri Berman, a Columbia Egyetem szakértője. – A témával foglalkozó legtöbb munka két irányzat valamelyikét képviseli. Az első, amit a szociáldemokráciával szemben kritikus elmék alkalmaznak inkább, azt állítja, hogy a szociáldemokrácia valamiféle ingatag félúton van a marxizmus és a liberalizmus között, amelyeket feloldhatatlan ellentmondásokkal igyekeznek egybefércelni. Ebben az értelemben a szociáldemokraták olyan szocialisták, akiknek már nincsen semmiféle forradalmi meggyőződésük, olyan szocialisták, akik a fegyverek helyett a szavazóurnákat választották (*ballots over bullets*). A második vélemény szerint, amelyet inkább a szociáldemokrácia támogatói szoktak megfogalmazni, ez az irányzat adott politikai célok elérésére törekszik, miközben szem előtt tart bizonyos értékeket. Ebben a tekintetben a szociáldemokraták a jóléti állam bajnokai, az »egyenlőség« és a »szolidaritás« élharcosai. (...) Ezzel szemben a szociáldemokrácia alapján véve egy teljes értékű alternatíva mind a marxizmussal, mind pedig a liberalizmussal szemben, amelynek alapja a politikában és a közösségiségben való megkülönböztetett hit.” Sheri BERMAN: *Understanding Social Democracy. Georgetown University, Democracy and Governance Studies*. 2007, 3.

⁶ Felmerülhet, hogy ezek az értékek sokkal inkább a klasszikus liberalizmus, mint a szociáldemokrácia sajátjai. Fontos azonban látni, hogy történetileg ezek baloldali követelések, olyan elképzelések, amelyeket a klasszikus, progresszív és humanista baloldal nem adott, és – amennyiben nem akarta megtagadni önmagát – nem is adhatott fel. Míg a klasszikus liberalizmus értékrendszerében a *szabadság* elsősorban afféle absztrakt fogalom – bár kétségkívül a liberalizmus által áhított termelési viszonyokon alapul, azokban konkrét formát ölthet –, addig a szocializmus számára egy általános (ideális humanistának tételezett) rendszer egyik aspektusa.

⁷ „Mindenki a demokrácia és a szabadság pártján áll; mindenki rajong a fejlődésért, a felvilágosodásért és a tudományért; és természetesen a jogegyenlőségért, akár nő és férfi, akár fekete és fehér között. Mindenki a nyomor, az elnyomás, a

az átlagprofitráta csökkenésének szigorú realitásán sorra megtörttek a nagy ívű baloldali gazdaságpolitikai és társadalomszervezési projektek, a keleti tervgazdálkodásos államkapitalizmus csakúgy, mint a nyugati jóléti állam, vagyis a *hagyományos modern baloldal* ezeken a frontokon komoly vereséget szenvedett,⁸ ugyanakkor megragadta az emberek *gondolatait*. A mai kor morális alapértékeit valamikor a politikai baloldal, különösen pedig a posztmarxi modern szociáldemokrácia fogalmazta meg. Az *átalakulásnak*, a győzelem-vereség dialektikájának, és így a hagyományos modern szociáldemokrácia feloldódásának virtuális vízválasztó évét pedig 1968-ban, vagy legalábbis a körül kell keresnünk. Abban a történelmi pillanatban, amikor a modern, Bad Godesberg utáni szociáldemokrácia, amely immár világosan elkülönítette magát marxista gyökereitől, először kapott történelmi lehetőséget arra, hogy elképzeléseit a politikai hatalom szintjéről *megvalósíthassa*, mint az Egyesült Államokban a *Great Society* lényegében szociáldemokrata színezetű programjával, vagy éppen, mint például Svédországban, szembesülnie kellett saját szükségszerű korlátaival. A német szociáldemokraták 1966 óta nagykoalícióban kormányoztak – az első, legalábbis részben szociáldemokrata kormányban 1930 óta, ha Poroszországot nem számítjuk –, a svéd jóléti modellnek pedig az ultrabaloldali diákok által hevesen kritizált Olof Palme (1968-ban oktatási miniszter) adott 1969-től határozott baloldali, szociáldemokrata lendületet. A kérdés mindenképpen az volt: az utópista húrokat pengető, hiperkritikus forradalmi hullám elültével képes-e a szociáldemokrácia adekvát, alapjában véve baloldali, működőképes válaszokat adni a kapitalista társadalom újszerű strukturális válságára? Hogy mi *volt* a

gazdasági kizsákmányolás és a vallási ködösítés ellen van. Ezek a hozzáállások ma már közhelynek számítanak, és mindenki ezek szerint válaszolna, ha egy felmérés kérdőbiztosai efelől érdeklődnének. De mintegy egy évszázaddal ezelőtt (sőt néhány helyen még pár évtizeddel ezelőtt is) mindez a törekvés egyértelműen a baloldal terrénuma volt. 1900-ban egy európai földbirtokosnak meg sem fordult volna a fejében, hogy munkásaival egyenlő jogai vannak, és úgy vélte, szolgáinak nyomorúságos élete Isten kegyelmétől függ. A mai morális standardokat a baloldal határozta meg.” Dirk MAXEINER–Michael MIERSCHE: *Farewell to Liberty, Equality and Fraternity – Is the Left Still on the Left?* Centre for Independent Studies. St Leonards, March 2006, <http://www.cis.org.au/>.

⁸ Tekintetbe kell vennünk ugyanakkor a fenti „kísérletek” szociálisan pozitív maradványait is mind a keleti, mind a nyugati esetben. Jól látható viszont, hogy az új, „posztmodern baloldal” oktrojált neoliberalizmusa miként vesz részt e maradék szociális „csökevények” felszámolásában.

szociáldemokrácia, az meglehetősen világos: de miként vált a klaszszikus, osztálypárt jellegű politikai testből modern társadalmi erővé; a kapitalizmust meghaladni, megszüntetni akaró evolucionista ideológiából a kapitalizmus humanizálására, tulajdonképpen – az ökológiai és humán katasztrófa megakadályozásának igényével – a *fenntartható kapitalizmusra* irányuló *reálpolitikává*? Vagyis olyan politikává, amely nem kérdőjelezi meg e fenntarthatóság realitását?

Bizonyos, addig működőképes történelmi sémák 1968-ban mindörökre megdőltek. A forradalomhoz, vagy akár a forradalmi fellendüléshez immár nem volt szükség gazdasági válságra. A hagyományos baloldal pedig bábeli szemiotikai probléma előtt állt: „Első pillantásra úgy tűnhetett, hogy a hatvannyolcas forradalmárok pontosan azok, akikre a szocialistáknak szükségük van politikai szerencsájük felíveléséhez. Ám jöllehet, a hatvannyolcas nemzedék többsége baloldaliként tekintett magára, nemigen érdekelték őket a bevett szociáldemokrata pártok. A fiatal radikálisok közösségi forradalomról és *grassroot*-demokráciáról beszéltek – csupa olyan dologról, ami akkor nemigen szerepelt még a politikai pártok szótárában. Az ifjú forradalmárok megkérdőjelezték a háború utáni szociáldemokrácia bevett elképzeléseit is: vajon tényleg elkerülhetetlen a hidegháború elnyújtása? Miért ne lehetne elismerni az NDK-t? A NATO-hoz való nyugat-európai hozzáállást nem kellene-e felülvizsgálni az amerikaiak vietnami háborújának fényében? És vajon a gazdasági növekedés folytonossága valóban önmagában kívánatos cél?”⁹

Sokan valóban a politikai hatalom régi problematikáját, az *ideál* és a *reál* elszakadását tekintették a döntő faktornak.¹⁰ Immanuel

⁹ Dietrich ORLOW: *Common Destiny: A Comparative History of the Dutch, French and German Social Democratic Parties, 1945–1969*. Berghahn Books, Oxford, 2000, 224–225.

¹⁰ Természetesen ebben sem volt semmi új. Kádár Endre már 1917-ben így írt a *Nyugatban*: „Hívják szocialista pártnak, e cégér mögött, igazság legyen, nem szocialisták vannak, hanem a burzsoázia. Egész Európában, maguk a nagy szocialista orgánumok voltak azok, amelyek konstataálták, mily gyöngének bizonyult az Internationale a háború alatt, mily gyöngé a háború előtt megmutatott parlamenti jelentőségéhez képest. A magyarázat: a gondolat nincs még mélyen, nincs tradíciója, a gyakorlati szocializmus hamarabb és aránytalan előnnyel hódított, mint a szocialista morál és gondolkodás. Hamarabb megfogta az ésszt, mint a lelket. A szocialisták sehol sem tudtak számarányukhoz méltó jelentőséget elérni, mert azok a szocialisták, akikben nem lett vérré az új hit, neutralizálták az igazakat.” KÁDÁR Endre: *A francia szocialisták*. *Nyugat*, 1917, 3. sz.

Wallerstein például egy esszéjében így érvelt: „De vessünk csak egy pillantást a balközép pártokra, amelyek többsége szociáldemokratának nevezi magát! Ezek a pártok is bajban vannak. A »kommunizmus« összeomlása valójában csak betetőzte az egyre fokozódó kiábrándulást, mely a régi baloldal mindhárom megjelenési formáját érintette: a kiábrándulás egyaránt vonatkozott a »kommunista« pártokra, a szociáldemokrata pártokra és a nemzeti felszabadítási mozgalmakra. A kiábrándulás tragikus kezdetét 1968 világforradalma jelentette. A kiábrándulást nem éppen paradox módon a fentebb említett mozgalmak sikereinek következményei okozták, nevezetesen az, hogy e mozgalmak világszerte megszerezték a kormányzati hatalmat. Mikor ugyanis hatalomra kerültek, cseppet sem mutattak elegendő erőt történelmi ígéreteik beváltására, holott korábban azt állították, ha megszereznék az államhatalmat, akkor új társadalmat építenének, azaz a társadalmat lényegileg egalitáriánusabbá, demokratikusabbá formálnák.”¹¹ Wallerstein azonban valamit egyértelműen figyelmen kívül hagy: a szociáldemokrácia végül 1968-at követően – még ha többé-kevésbé jelentős fáziskéséssel is – képesnek mutatkozott felmérni azokat a problémákat, amelyek 1968 fókuszában álltak, és sikeresen megfogalmazott bizonyos *elméleti* válaszokat. Az ideológia (akár a politikai gondolkodás) szintjén sikeresen megtartotta egyediségét és belső koherenciáját. A gyakorlati megvalósítás lehetősége, illetve lehetetlensége ezzel szemben mindig egyedi és adott – az ideológiai koherencia megtartása együtt járt a forradalmi gyakorlat feladásával. Az *új szociáldemokrata kánon* végső soron nemcsak 1968-tól, hanem, legalább ekkora hangsúllyal, 1945-től és utóhatásaitól eredeztethető. A mai szociáldemokrata ideológia két fundamentális pillére az 1951-ben, a Szocialista Internacionálé frankfurti kongresszusán meghirdetett *demokratikus szocializmus* (és nyomán az SPD még alaposabban kimunkált 1959-es Bad Godesberg-i programja), és – 1968 örökségként is – az 1989-es stockholmi *Elvi nyilatkozat*. Vagyis a mai hatásokat retrospektíve természetesen nem csupán a mitikus 1968-as év alakította, és a szociáldemokrácia metamorfózisának történeti etapjai a 20. században mindig a nagy társadalmi *tranzitperiódusok* idejére estek: 1914–1919-ben a háború és a forradalmak kohójában

¹¹ Immanuel WALLERSTEIN: *A rasszista albatrosz*. *Eszmélet*, 46. sz. Ford. Baráth Katalin.

elégtek az egykori hegemon Európa és a szabadversenyes *ancien régime* (a „régí jó békeidők”) utolsó maradékai, 1945-ben brutális véget ért a multilaterális világ, 1956-ban alapvetően megrendült, majd 1989-ben végső csapást kapott a bilateralitás is. És ha a feldolgozás és a kiértékelés szükséges fáziskésését hozzáadjuk ezekhez a dátumokhoz, megkapjuk a szociáldemokrácia, illetve tágabb értelemben a politikai baloldal tranzitológiai paradigmáinak főbb csomópontjait is – a II. Internacionálé reanimálásától és Bad Godesbergen keresztül a keynesiánus elképzelések válságának 1970-es évekbeli termékein (mint például az *Orientierungshramen* '85 címet viselő, 1975-ben készült program) át egészen az államkapitalista rendszerek 1989-ben kulmináló összeomlására adott válaszokig. Ez utóbbiak kapcsán pedig egyre markánsabban rajzolódik ki a demokratikus szocializmus elképzeléseit az új viszonyokra konvertáló szociáldemokrácia (a klasszikus baloldali tömegpárt, a nagypolitikai aktor) addigi identitásának részleges felbomlása – és egyben a továbblépés, az új szociáldemokrácia alapvonalai (egy problémaorientált, inkább társadalmi jellegű mozgalom és a nagypolitikai professzionális párt kettőssége). A progresszió és a humanizmus egykori baloldali monopóliumának megrendülésével immár egyre kevésbé működnek a korábbi politikai felosztást lehetővé tévő beidegződéssek. A Szocialista Internacionálé 1989-ben elfogadott – és mindmáig hatályos – *Elvi nyilatkozata* az egykori forradalmi aspirációkat végképp felmondva egy olyan demokratikus minimumot fogalmazott meg, amely – bár a mércét igen magasra helyezi – nem mutat túl a kapitalista társadalmon, de mindenképpen túlmutat a hagyományos pártpolitikán. Politikai stratégia helyett (vagy legalábbis amellett) inkább a *szociáldemokrataság* kritériumait fogalmazza meg az új körülmények között. A hatvannyolcas forradalmi fellendülés két mozgalmi-filozófiai kulcsművére kihegyezve: a *látvány társadalmának* keretei között igyekszik meghatározni a *mindennapi lét forradalmiságának* egyfajta koordináta-rendszerét.

„Mi legyen a Mórral?” – a szociáldemokrácia az 1960-as években

Az 1968-ról szóló diskurzusban a szociáldemokráciának nincs kitüntetett szerepe. Nem jelenik meg a legfeltűnőbb eseményekben, a protestálás *látványos* formáiban, nem központi témája vagy célja – szemben például a posztisztálinista „kommunista” pártokkal – a nyugati „lázadók”, az újbaloldal politikai vitáinak és támadásainak. Ugyanakkor látni fogjuk, hogy nem kis részben éppen a szociáldemokrata szervezetek egyfajta evolúciója termeli ki az 1950-es évek végén és a következő évtized elején a „hatvannyolcas” mozgalmak nem kis részét – a legtöbb radikális diákszervezet a különféle szociáldemokrata pártok vagy mozgalmak ifjúsági szervezeteiként alakult.

Ez természetesen nem véletlen. Bár a szociáldemokrácia és az abból kialakuló-kiszakadó „kommunista” mozgalom lényegében e szakadás (praktikusan a 20. század eleje) óta zajló folyamatos ideológiai torzskodásában a *radikalizmus* kérdése gyakran felmerült – pró és kontra érvként egyaránt –, ám ennek tartalma legkésőbb a század második felére alaposan megváltozott. Korábban a köztudat – és mindenekelőtt a baloldali politika, illetve az akkoriban azzal még egyet jelentő *munkásmozgalom* iránt érdeklődő nagyszámú *publikum* – számára meglehetősen egyértelmű volt a forradalmiság/reformizmus fogalompár felosztása a „kommunisták” és a szociáldemokraták között. (Ebben 1939 előtt a nyugat-európai baloldali csúcserőtelmeség manifeszt vakságának, bizonyos hitigazságok kritikátlan elfogadásának is komoly szerepe volt.) 1945 után nem sokkal a hidegháború ugyan elködösítette a viszonyokat, ám az információk egyre nagyobb mértékű áramlása megmerevítette a forradalmiság/reformizmus frontjait, ám egyben alaposan megbolygattá a róluk korábban rögzült sztereotípiákat is. A Szovjetunióról, majd pedig a szocialista országokról ismertté váló egyre több információ fényében legalábbis megrendült a hivatalos „kommunista” mozgalom (és állam) radikalizmusába (és progresszivitásába) vetett hit. Erre a nyugat-európai „kommunista” pártok csak ráerősítettek. A távoli jövőbe kivetített és alaposan miszticizált forradalomtól eltekintve a „kommunista” ideológia és gyakorlat éppen konzervativizmusával, rendpártiságával és avíttóságával tűnt ki.

A „kommunizmus” mítosza (amely különösen Franciaországban a világháborúban, illetőleg az ellenállásban erősödött meg) szembe került az új ismeretekkel és tapasztalatokkal. A háború utáni nemzedék kénytelen volt más utakat keresni radikalizálódásának (már amennyiben a politikai-társadalmi radikalizmusnak valóban generációs, életkori, vagy netán *élettani* okokat tulajdonítunk). Míg korábban a „szocdem” vagy polgári radikális apák fiaiból lettek a „kommunisták”, majd a hivatalos „kommunistaság” fullasztó játéktérét szétfeszítve baloldali radikálisok, addig most a trend megfordult: a „kommunista” apák fiai újra felfedezték a szociáldemokrácia eredeti értékeit, és a szociáldemokrata ifjúsági mozgalmak keretein belül, majd idővel azokat szétfeszítve próbálták érvényre juttatni társadalmi radikalizmusukat. Jóllehet ez sem bizonyult problémamentesnek, de a szociáldemokrácia keretei – mind az ideológia, mind pedig az infrastruktúra terén – sokkal tágabb lehetőségeket biztosítottak számukra, mint a bigott és szigorú „kommunisták”. A világháború után az összes nyugati baloldali szervezet tagsága növekedésnek indult (úgy a „kommunistáké”, mint a szociáldemokratáké és a szakszervezeteké), ám az élesedő hidegháborús hangulatban a szociáldemokrácia a legtöbb fiatal (és idősebb) baloldali számára vonzóbb alternatívának tűnt.¹² (Erről nem csupán a nyugaton mesterségesen keltett antikommunista hisztéria tehetett, amely éppen a lázadásra hangolt fiatalok között akár kontraproduktív is lehetett volna, hanem a keleti blokkról terjedő, már említett információk, valamint a nyugati „kommunista” pártok szektás politikája). A baloldali radikálisok új generációja ebben az értelemben antagonisztikus ellentétbe került a „kommunizmus” (vagy éppen a „létező szocializmus”) ideológiájával és praxisával, és egyfajta reneszánszt hirdetett, a „gyökerek” újralfedezését – vagyis a törté-

¹² Az 1949-es nyugatnémet Reichstag-választásokon az SPD 29,2%-ot ért el, míg a KPD 5,7%-ot kapott. Ez az SPD számára – bár nem került kormányra – jó eredménynek számított (5-10%-kal felülmúlta a párt 1930-as évekbeli eredményeit), ám a KPD-re leadott szavazatok száma az 1932-es választási eredmény egyharmadára esett vissza. 1953-ban a KPD már csupán 2,2%-ot kapott és elvesztette összes mandátumát (majd egyszerűen betiltották...). Az általános trendek ettől csupán ott tértek el valamelyest, ahol a kommunista pártok jelentős szerepet játszottak az antifasiszta ellenállásban: Franciaországban és Olaszországban. Am a koalíciós kényszer és a szavazói bázis óvatossága miatt a tagságukban kisebb szocialista pártok még ezekben az országokban is jelentősebb parlamenti és (esetenként) kormányzati erőt képviseltek, mint a kommunista pártok.

nelmi baloldal elképzeléseinek kritikus újragondolását. Erre viszont a szociáldemokrácia akár keretet is nyújthatott – és nem egy esetben nyújtott is, hiszen míg az 1960-as évektől ismét megizmosodó *államkapitalizmus-elmélet*¹³ a „kommunizmust”, illetve a „megvalósult szocializmust” a kapitalizmus egy sajátos formájának, mutációjának tekintette, addig a szociáldemokrácia megmaradt – legalábbis potenciálisan – kritikai paradigmának, a kritikai baloldal lehetséges terepének.

Nem kerülhetjük ki azt sem, hogy az a „jólét” vagy éppen „biztonság”, ami a hatvannyolcas lázadók számára elviselhetetlenül *unalmassá* vált – vagyis, René Viénet szavaival, a válságba került „jól működő kapitalizmus” – maga is egy hosszú történelmi-politikai fejlődés, sőt nem kevés (osztály)küzdelem eredményeként létezhetett. A kontesztálók számára elviselhetetlenül szürkének látszó nyugati életkörülmények jó része éppen a klasszikus szociáldemokrácia vívmánya volt, amelynek sok képviselője éppen ezért sértett értetlenséggel reagált a fiatal radikális nemzedék azon tagjaira, akik „jó dolgukban nem tudják, hogy mit csináljanak”.¹⁴ „Az újbaloldal alapja éppen annak a szociáldemokrata kompromisszumnak (az Egyesült Államokban liberális győzelemnek) az eredménye volt, amit ez a mozgalom annyira elítélt. Hiszen a mozgalom a felsőoktatás kiterjesztésével hatalmasra növekedett diáktömegekben gyökerezett, amelyet olyan pragmatikus politikusok szorgalmaztak, akinek credója szerint a tudás a kulcs a termelékenységhez, a termelékenység pedig a gazdasági növekedés alapeleme. De a mozgalom kiaknáztatta az életszínvonal növekedését is” – mutatott rá Michael Harrington, a sajátos helyzetű amerikai szociáldemokrácia egyik ideológusa és vezetője.¹⁵

¹³ Az *államkapitalizmus* elképzelését először a tanácskommunista Anton Pannekoek fogalmazta meg az 1920-as évek derekán. A „létező szocializmus” értékelése körüli viták vélhetőleg még sokáig nem érnek véget.

¹⁴ Az egykori hatvannyolcasok egy része – *sic transit gloria mundi* – ugyanilyen sértett értetlenséggel reagál ma Sarkozy francia elnök hatvannyolc-ellenességére, hiszen az elnök – úgy mond – sehol sem lehetne bevándorlók gyermekeként, zsidó-magyar származásával, botrányos életvitelével, szabadszájúságával, válásával és topmodell-popénekesnő feleségével 1968 vívmányai nélkül (amint erre éppen a saját hatvannyolcasságát időnként kifejezetten frappánsan kritizáló D. Cohn-Bendit is rámutatott).

¹⁵ Michael HARRINGTON: *Socialism: Past and Future*. Arcade Publishing, New York, 1989, 113. A gondolatmenetet egyébként ő (aki 1968-ban negyvenéves volt) is a „jó dolgukban nem tudják” toposszal zárja: „Az új radikálisok a burzsoá bír-

A szociáldemokrácia és a hatvannyolcas „forradalmi hullám” kölcsönhatásait a továbbiakban két esettanulmányon igyekszem körvonalazni, Németország és Franciaország példáján. Ez természetesen leszűkíti a vizsgálatot, és kimaradnak olyan fontos terek, mint Nagy-Britannia, ahol pedig a Munkáspárton és periferiáján amúgy komoly mozgalmi pezsgés folyt, ám ez csak kisebb mértékben forgatta fel a társadalmat, vagy éppen a szociáldemokrácia egyik büszkesége, Svédország, melyet a konzervatívabb politika már-már szocialista országgént kezelt.¹⁶ Mégis, a két alább elemzett ország a szociáldemokrácia két markáns és jellemző formáját illusztrálja.

Németországban a szociáldemokrata mozgalom és párt megerősödve került ki a világháború traumájából. Az egységes pártot olyan hiteles, antifasiszta múlttal büszkélkedő, egyben igen határozottan antisztálinista politikusok vezették, mint a náci koncentrációs táborokban hosszú éveket töltő Kurt Schumacher, a külföldi szociáldemokrata ellenállás kulcsfigurájának számító Erich Ollenhauer, vagy a következő generációból a spanyol polgárháború veteránja, Willy Brandt. A német közéletben ez igen fontos volt, hiszen a náciizmussal kapcsolatos társadalmi frusztráció – különösen az ifjabb generációknál – igen erős volt. Az 1968-ban kulmináló nemzedéki szakadásnak éppen ez lett az egyik hangsúlyos pontja.

Franciaországban a szociáldemokrácia 1945 után közel sem volt ennyire erős: a párt támogatottsága messze elmaradt az 1930-as évektől, de sok tekintetben még a „kommunista” párt erejétől is. A paternalista-konzervatív kormányzat nemigen tekintette partnernek a szocialistákat. A francia szocialisták egyes csoportosulá-

vágyat kritizálták – ám gyakran ők maguk lettek az új bírvágy centrumai, amely inkább motorkerékpárokra és hifi-berendezésekre irányult, mint kertvárosi világra.”

¹⁶ 1960-ban Eisenhower amerikai elnök a következő orwelli hangulatú sorok foglalta össze véleményét a számára már-már letálsnak tűnő „svéd szocializmusról”: „...egy baráti európai ország óriási méretű szocialista kísérletbe kezdett, szocialista filozófiát követ, és ennek következtében hihetetlenül megnőtt ott az öngyilkosságok száma, pedig tudtommal korábban a világ legjobb mutatóit produkálták ezen a területen. Ma kétszer annyi ott az öngyilkos, mint nálunk. Megnőtt az iszákosság. Minden területen általánossá vált az ambíció hiánya.” Dwight D. EISENHOWER: Remarks at the Republican National Committee Breakfast, Chicago, Illinois. 1960. From Public Papers of the President. Dwight D. Eisenhower Library www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=11891&st=&st1= (2008. 11. 21.)

sai a németeknél nyitottabbnak bizonyultak a – Franciaországban szintén hemzseggő – „kommunista” szervezetek, leginkább persze a jelentős tömegtámogatottságot magáénak tudó „kommunista” párt (*Parti Communiste Français* – PCF), valamint az általa irányított legjelentősebb szakszervezeti szövetség, az Általános Munkásszövetség (*Confédération générale du travail* – CGT) irányában. A francia közvélekedés megoszlott a világháborúval kapcsolatban, mindenesetre a megosztott és torzsalkodó pártok és csoportok alkotta francia szociáldemokrácia vezetésében olyanok is voltak – nem utolsósorban maga François Mitterand – akiknek világháborús előélete nem volt makulátlan. A francia társadalom ugyanakkor saját frusztrációkat nevelt ki magában, és ezekben a világháború nem kapott hangsúlyos szerepet.¹⁷

Talán érdemes még egy rövid pillantást vetni az Atlanti-óceán túlsópartjára is: az Egyesült Államokban hagyományos értelemben vett szociáldemokráciáról legfeljebb a 20. század elején beszélhetünk: az európai szemmel nézve meglehetősen radikálisnak számító Amerika Szocialista Pártja (*Socialist Party of America* – SPA) csupán 1912-ben ért el komolyabb eredményeket, amikor jelöltje, Eugene V. Debs az elnökválasztáson a szavazatok 6%-át kapta. A radikális baloldaliságnak itt is európai gyökerei voltak, de igazi forradalmi szervezet tulajdonképpen az 1920-as évek óta nem létezett. Amikor 1960-ban megalakult a Diákok egy Demokratikus Társadalomért (*Students for a Democratic Society* – SDS) nevű radikális szervezet, az maga is néhány jelentéktelen szocialista klubból jött létre, és a hagyományos szocialista-marxista gondolatokat jó adag anarchizmussal, polgárjogi mozgalommal, feminizmussal és költészettel elegyítette. Az 1962-ben megjelent, néhány oldalas, lelkes Port Huron-i kiáltvány az egész későbbi 68 egyik alapdokumen-

¹⁷ André Gorz egy táblázatban foglalta össze a francia polgárt frusztráló jelenségeket, amelyek végül hozzájárultak a társadalmi robbanáshoz, és mindekelőtt ahhoz, hogy a fiatalság radikális lépésekben határolta el magát szülei Franciaországtól): 1. Vereséggel végződött a Népfront kísérlete (1936–1938). 2. Félték a háborútól. 3. Gazdasági vereség a háború után. 4. Félelem a kommunizmustól, az USA-tól, az atomháborútól. 5. Vereséget szenvedett Európa-centrizmusuk; vereség vereség után érte gyarmati politikájukat és vereséggel végződött Európa-politikájuk. André Gorz: *Limites et potentialités du mouvement de mai. Les Temps Modernes*, 1968, 24. Idézi: SEMLYÉN István: *Modern mítoszok*. Budapest, Magvető, 1979, 164–165.

tuma lett.¹⁸ Ugyanakkor három szociáldemokrata jellegű platform (*caucus*) is működött a Demokrata Párton belül, amely közül kettő (a David McReynolds vezette „baloldali” *Debs Caucus*, valamint a Michael Harrington vezette „centrista” *Coalition Caucus*) részben független pártként, részben a Demokrata Párton belüli politikai lobbicsoportként tekintett az amerikai szociáldemokráciára, míg a harmadik (a *Unity Caucus* Max Shachtman vezetésével) a demokratákkal, valamint a johnsoni *Great Society*vel való teljes szervezeti azonosulás mellett tört lándzsát. Abban azonban mindhárom irányzat egyetértett, hogy a Demokrata Párt Lyndon B. Johnson irányítása alatt lényegében (társadalmi szempontból) egyfajta szociáldemokrata politikát folytat (jóllehet ortodox, európai értelemben sem szociáldemokratának, sem pedig valódi pártnak nem tekinthető). Az amerikai 68 – bár részben mintául szolgált az egész világ számára – szintén saját, egyedien amerikai frusztrációk mentén fejlődött. Míg a fogyasztói társadalom kiüresedéséről szóló elképzelések éppen a *Great Society*re voltak kihegyezve (éppen ezért időnként nehézkesen is illeszkedtek az európai kontesztációk forгатókönyveibe), addig a legfontosabb itt is egy háború, nevezetesen a vietnami amerikai agresszió volt.

„Menekülés a győzelembe” – a nyugatnémet szociáldemokrácia hatvannyolca

A folyamat – az új baloldal születése és kialakulása, a szociáldemokrácia átalakulásával párhuzamosan – mindenütt több etapban ment végbe. A nyugatnémet fejlődés ebből a szempontból is többé-kevésbé ideáltipikusnak tekinthető. A világháborút követő, korábban érintett szociáldemokrata fellendülés kihatott az ifjúsági mozgalomra is. Az SPD már meglévő diákszervezetei, az Ifjú Szocialisták (*Juso*) és a Sólýmok (*Falken*) mellett 1946-ban Hamburgban egy új, szövetségi szintű diákszervezet alakult, a Német Szocialista Diákszövetség (*Sozialistische Deutsche Studentenbund* – SDS). Az új

szervezet az SPD részeként működött, de manifeszt célja – szemben az addig főleg a munkásfiatalság különböző korcsoportjait célzó ifjúsági szervezetekkel – elsősorban az egyetemisták megnyerése volt, éppen ezért szabadabb, kötetlenebb és nyílabb hang uralkodott benne. Ugyanakkor számos, korábban a „kommunista” párthoz kötődő fiatal is itt talált menedékre és új politikai kapcsolatokra, hiszen az SDS szervezeteiben sokkal radikálisabb hang uralkodott, mint az SPD-ben. Ezek az ifjúkommunisták – gyakran a frontokról visszatérő közkatonák és alacsonyabb rangú tisztek, tiszthelyettesek, akik most elkezdheték, vagy éppen folytathatták egyetemi tanulmányaikat – ugyanakkor még nem sajátították el a „kommunista” pártok leszűkített világnézetét, és nyitottak voltak az új elképzelések iránt, különösen ha azok radikalizmusukban is egyfajta ortodoxiát képviseltek, és lényegében visszanyúltak az 1890-es és 1900-as évek szociáldemokráciájának radikális ágához (*die Jungen*), és 1948 után is több-kevesebb következetességgel elutasították az új, hidegháborús diskurzust.¹⁹ A szociáldemokrácia azonban Európa-szerte alkalmazkodni kényszerült az új helyzethez. Az egyes pártoknak nemigen volt sok választása: valamilyen módon beilleszkedtek a kétpólusúvá váló világrendszerbe, és pedig oda, ahová a földrajz és a nagyhatalmi politika szeszélyei éppen sorolták őket.²⁰ A szociáldemokrata pártok – már ahol megmarad-

¹⁹ „Kétségtelen, hogy a német újbaloldal lett a hidegháborús konszenzus első, jelentős tömegeket mozgósító ellenzője, egy olyan mozgalom, amely felvállalta a német munkásosztály rég feladott örökségét...” George M. KATSIAFICAS: *The Imagination of the New Left: A Global Analysis of 1968*. Cambridge, Mass., South End Press, 1987. Katsiaficas arra céloz, hogy az SDS egyaránt vonzó volt a kommunista és a szociáldemokrata tradíció felől érkező radikálisok számára. Az SDS történeti előképei között a klasszikus marxi idők nagyjain kívül ott találjuk pl. a náci idők emigráns szociáldemokratáit – az ún. „Sopade-csoport” – által kiadott, Rudolf Hilferding által írott 1934-es *Prágai kiáltványt*, amely a náci rezsim forradalmi elsöprésére szólított fel. A történelem ironiája, hogy 1961-ben, amikor az SDS-t kollektíve kizárták az SPD-ből, az egyik érv pont a csoport „hurraoptimizmus” volt, és az SPD-t éppen a Sopade egyik egykori vezetője, Erich Ollenhauer irányította.

²⁰ „...az SPD háború utáni történetének egyik legfontosabb jelzője a pártprogram kialakulása. Ezt a programot pedig nem a lázadó ifjútörökök írták, hanem egy beágyazódott vezetés... olyan emberek, akik szükségszerűen ellenségesen viszonyultak a változáshoz.” Kent SCHELLENGER: *The German Social Democratic Party After World War II. The Conservatism of Power. The Western Political Quarterly*, vol. 19. no. 2. (June 1966), 251–265. Schellenger ugyanakkor hasznos, de túlságosan textusorientált tanulmányában nem veszi figyelembe, hogy a hatalom

¹⁸ L. például Tom HAYDEN: *The Port Huron Statement: The Founding Manifesto of Students for a Democratic Society*. Charles H. Kerr Publishers Company, Chicago, 1990; http://www2.iath.virginia.edu/sixties/HTML_docs/Resources/Primary/Manifestos/SDS_Port_Huron.html (2008. 03.)

tak – általában nemigen lelkesedtek a hidegháborús paradigmáért (a legtöbb nyugati országban élt a közös antifasiszta ellenállás emléke, vagy legalább mítosza), de Németországban nem ez volt a helyzet: a weimari köztársaság csődjéért, végső soron a nácik hatalomra kerüléséért a két munkásmozgalmi irányzat kölcsönösen egymást okolta, ráadásul az ország kettéosztása is alaposan elmélyítette az ellenségeskedést.

Az SDS első vezetője Helmut Schmidt lett, aki szinte mindenben megfelelt az általános SDS-típológiának: egyetemi tanulmányait a háború szakította meg, bevonulása után előbb közlegényként, majd altisztként szolgált, rövid időre angol fogságba is esett. 1946-ban visszatért a hamburgi egyetemre, ahol politológiát és közgazdaságtant tanult; ugyanebben az évben pedig belépett az SPD-be. Hamburgi egyetemistaként lett az SDS irányítója. Ezt a posztját 1948-ig töltötte be.²¹ Ez alatt az idő alatt zajlott az országos szintű harc az SPD újjáalakításáért, új irányvonalaért, a megszálló hatalmakhoz, a keleti országrészhez és a nemzetközi szociáldemokráciához való viszonyáról. A nyugati hatalmak által megszállt területeken Kurt Schumacher ragadta magához a párt irányítását, míg a keleti területeken Otto Grotewohl, aki 1946-ban sietve tető alá hozta az SPD és a Wilhelm Pieck vezette „kommunista” párt „egyesülését”. Schumacher határozottan, élesen antikommunista volt, a szovjet inspirációjú „kommunista” mozgalmat „vörös fasizmusnak”, „osztályárulónak” titulálta, és heves harcot indított ellene pártján és az ahhoz tartozó szervezeteken belül.²² A Schmidt vezetése alatt álló

konzerválása mekkora rugalmasságot igényelhet a változó történelmi körülmények között, különösen akkor, ha amúgy is egy új formájú hatalomról van szó.

²¹ Schmidt legújabb életrajzát lásd Martin RUPPS: *Helmut Schmidt: Eine politische Biographie*. Stuttgart, Hohenheim Verlag, 2002.

²² Schumacher szerepéhez és az SPD-n belüli antikommunista kampányhoz lásd: Dieter DOWE (Hrsg.): *Kurt Schumacher und der „Neubau“ der deutschen Sozialdemokratie nach 1945*. Bonn/Bad Godesberg, Historisches Forschungszentrum, 1996. Ugyanakkor éppen Schumacher volt az, aki az SPD 1946-os hannoveri konferenciáján elsőként beszélt arról, hogy a szocializmushoz több, lényegében egyenrangú út is vezet, mindegy, hogy „valaki Marxtól vagy a hegyibeszédőtől indul”. Ennek értelmében úgy vélte, hogy a kommunistáknak is van helyük a mozgalmon belül, amennyiben revideálják nézeteiket és felszámolják szervezeteiket. Ezt az elképzelést azután magáévá tette a Szocialista Internacionálé 1952-es Frankfurti nyilatkozata, és megjelent az SPD 1954-es berlini programjának preambulumban is. Lásd David CHILDS: *The Two Red Flags: European Social Democracy and Soviet Communism since 1945*. London–New York, Routledge, 2000, 37, 38.

SDS-ben is megindult a hajsza a „kommunisták” ellen, de ez – bár a vezetés mindent elkövetett, hogy szorosabbra fűzzék a kapcsolatokat az anyapárt és az SDS között – feszültségekhez vezetett. Az SPD Schumacher, majd 1952-től Erich Ollenhauer vezetése alatt nyíltan kritizálta az SDS-t, elsősorban azért, mert – a proletár internacionalizmusra hivatkozva – az ifjúsági szövetség nem volt hajlandó egyértelműen elítélni a keletnémet „kommunista” rendszert. Időközben az SDS leginkább azokra a kampányokra koncentrált, amelyeket a náci Németország továbbélése ellen – az egykori tisztviselők, a jelentéktlenebb háborús bűnösök helyezkedése, a tények elkenőzése ellen, a múlttal való leszámolásért – folytattak, illetve azért, hogy az egyetemeken megakadályozzák a rossz emlékű bajtársi szövetségek újjászervezését. Az előbbi kampányokban sikeresen együttműködtek az anyapárttal és annak ifjúsági szervezeteivel, de az egyetemi autonómia kérdéseiben már voltak köztük súrlódások.

Miközben Nyugat-Németország, nem utolsósorban a Marshall-segélynek köszönhetően, a *Wirtschaftswunder* (gazdasági csoda) időszakát élte, a politikában is alapos változások történtek. Az 1960-as évek elején a radikális szociáldemokrácia, vagyis az ifjúsági mozgalmak is választás elé kerültek: tagságukban egyre több lett a Kelet-Németországból menekülő fiatal baloldali, akik azonban hevesen elutasították azt a rezsimet, amely ellen a „talpukkal szavaztak”, feszültségeket keltve így a szervezeten belül a nyugati és keleti elképzelések között.²³ Az 1961. augusztus 12-ről 13-ra virradó éjszaka korszakos jelentőségű a két Németország történetében: végleg lezárták a berlini határt, és megkezdődött a Fal felépítése. Mindössze egy nappal korábban egy Rudolf Dutschke nevű fiatal keletnémet balos szolgálatmegtagadó még éppen átcúszott a határon. 21 éves volt ekkor, szociológiát kezdett hallgatni a nyugat-berlini szabadegyetemen, fejében együtt kavarogtak Marx, Gramsci, vagy éppen a frankfurti iskola tanai Lao-ce és Jézus tanításaival: ha úgy tetszik, szimptomatikusan egyesítette magában a Schumacher által felvázolt „marxi” és „jézusi” szocialistatípusokat. Hamarosan bekapcsolódott a helyi SDS alapszerv életébe (jóllehet, hivatalosan csak 1965-ben csatlakozott a szervezethez). Bár a nyugati jólét vonzotta az áttelepülőket, akik között sok volt

²³ 1949 és 1960 között az NDK 17 millió lakosa közül összesen 2,6 millió települt át az NSZK-ba. A határ lezárása előtti napokban már napi 1500–2000 menekült regisztráltak a nyugat-berlini hatóságok.

a fiatal és az egyetemista, de ezek a fiatalok nem értettek egyet az amerikai tőkeinjekciók és a keynesianus módszerek összeházasításán igyekvő SPD-irányvonallal sem. Nem meglepő, hogy a szárnyaló gazdaság, az éppen kibontakozó általános jólét (vagy legalábbis jobb lét) keretei között a radikális tiltakozás tisztán politikai, vagy még inkább morális, etikai problémákat helyezett a kritika fókuszába. A fiatalok olyan kérdések iránt érdeklődtek inkább, amelyek közvetlenül érintették mindennapjaikat (női egyenjogúság, szexualitás, egyetemi reformok), vagy éppen abba a tágabb, új diskurzusba illeszkedtek, amely morálisan fordult szembe apáik nemzedékének politikai viselkedésével.

Az SPD Schumacher irányítása, majd az őtána következő időszakban is hangsúlyozottan *német* párt maradt. Ha nacionalizmusról nem is, de patriotizmusról mindenképpen beszélhetünk. Ebbe illeszkedett a párt hangsúlyozott antikommunizmusa is, amely magával vonta az ország – praktikus módon immár az NSZK – megerősítését, a hadseregreformot, és – hosszas hezitálás után – az atomprogram kritikus támogatását is. Ugyanakkor az 1960-as évek elejétől határozott enyhülés mutatkozott a párt „keleti politikájában”. A Fal felépítése is éppen arról győzte meg a párt újabb generációjának prominenseit, így Willy Brandt és Egon Bahr, hogy a megbékélésre szükség van, de az belnémet ügy, amiből jobb kihagyni a nagyhatalmakat.²⁴ Brandt és Bahr 1963-ban a tutingi Evangélikus Akadémián fejtették ki az SPD új *Ostpolitik*jának alapvonalait, amit Brandt a „kis lépések politikájaként”, Bahr pedig „megbékélésnek” aposztrofált.²⁵

Eddigre azonban már véglegessé vált a szakítás az SDS „újbaloldali” irányzatával. Az ifjúsági szövetség tagságát 1961-ben kollektíve eltávolították az SPD-ből. A fő okok között a német hadsereg és az atomfegyverek körüli viták szerepeltek. Az SPD 1959-ig úgy vélte, hogy a nyugati katonai hatalmakkal való szoros szövetség mindenképpen hátráltatná a német újraegyesítést, amely leginkább

a nagyhatalmaktól függetlenül, azok egymás elleni kicselezésével valósítható meg. Viszont a Bad Godesberg-i program elfogadását követően – nem utolsósorban Brandt hatására – a párt határozottan NATO-párti lett, támogatta az amerikai hegemoniát, sőt az országban elhelyezendő nukleáris fegyverek kérdésében is közeledett álláspontja a kormányzó CDU-hoz.²⁶ Az SDS viszont a semlegesség mellett elkötelezett, az ország újrafegyverkezését és a nukleáris fegyvereket hevesen ellenző békemozgalom gerincét képezte. 1962 októberében az SDS 17. konferenciáján igyekezett tisztázni viszonyát a „rég” baloldalhoz (vagyis SPD-hez és a „kommunistákhoz”), és – a drasztikus egyetemi reform követelése mellett²⁷ – kidolgozni az „új marxista teóriát”, amely képes arra, hogy meghaladja mind az NSZK „demokratikus kapitalizmusát”, mind pedig az SPD által megfogalmazott demokratikus szocializmust – elvetve természetesen a sztálinista alternatívát is.

Miközben a szociáldemokráciából kisarjadzó német újbaloldal a maga vitáit pergette, az SPD-n belül is komoly változások történtek. Willy Brandt vezetése alatt a párt meglehetősen rugalmasan kezelte olyan, korábban robbanásveszélyes kérdéseket, mint például az ország újrafelfegyverzése, vagy éppen az amerikaiakhoz fűződő szövetségi viszony. Ugyanakkor egyre inkább felmerült az igény, hogy az SPD kormányzati szerepet vállaljon, különösen mivel a CDU és a FDP kiskoalíciója gyakorta gyengélkedett. Az SPD parlamenti megmondó-emberének számító Herbert Wehner már 1960-tól azt hangoztatta, hogy a szociáldemokraták történelmi küldetése a CDU-val

²⁶ Reiner MARCOWITZ: Option für Paris? Unionsparteien SPD und Charles de Gaulle, 1958 bis 1969. München, Oldenburg Verlag, 1996, 86–87. Az SPD-nek az újrafegyverzéssel és a semlegességgel kapcsolatos bonyolult és ellentmondásos politikájához lásd még Alice Holmes COOPER: *Paradoxes of Peace: German Peace Movements Since 1945*. Michigan, University of Michigan Press, 1996.

²⁷ Az SDS követeléseinek, illetve az egész tudományos élet elképzelt reformjának alapos összefoglalását adta a Heidegger-tanítvány Georg Picht *Die deutsche Bildungskatastrophe* című, 1964-ben megjelent könyvében. Picht úgy vélte, hogy a világháborús veszteségektől, a náciizmustól, az emigrációtól és az újjáépítés feladataitól végtelenségig kimerült és kiuszorázott öregebb német értelmiség immár *en masse* alkalmatlanná vált szűkebben a felsőoktatás, tágabb értelemben a német tudományos élet működtetésére. „Ha van még remény a német tudomány presztízsének újjáépítésére – parafrázálta (véltetőleg tudatosan) Orwell 1984-ét Picht –, akkor az az ifjabb generációkban található”. Idézi Irmgard WILHARM (Hrsg.): *Deutsche Geschichte 1962–1983. Dokumente in zwei Bänden*. 1. Band. Frankfurt am Main, Fischer, 1989, 232.

²⁴ A Fal felépítésekor Brandt hevesen kifakadt Kennedy ellen, bár később – Kennedy 1963. júniusi nyugat-berlini látogatása és híres, *Ich bin ein Berliner* kezdetű beszéde után – ellenérzései enyhültek.

²⁵ Bahr beszédét l. Egon BAHR: „Wandel durch Annäherung”, Rede gehalten am 15. Juli 1963 in der Evangelischen Akademie Tutzing. In: Bernhard POLLMANN (Hrsg.): *Lesebuch zur deutschen Geschichte*, Band 3. Vom deutschen Reich bis zur Gegenwart. Dortmund, Chronik, 1984.

alkotott nagykoalíció lehet, sőt 1962-ben már konkrét tárgyalásokat hozott tető alá a két nagy párt prominensei között.²⁸ Mindazonáltal a CSU vezetése csupán akkor döntött a nagykoalíció mellett, mikor 1966 novemberében a szabaddemokrata miniszterek az adók emelése körüli vita miatt kiléptek a kormányból. December elsejétől a CDU és az SPD együttesen irányította a szövetségi köztársaságot. A kancellár (a náci múlttal terhelt) Kurt Georg Kiesinger lett, alkancellár és külügyminiszter pedig az SPD elnöke, Willy Brandt. A koalíció protagonistájaként Wehner az össznémet ügyeket felügyelő tárcát kapta. A kormányban pénzügyminiszterként a szélsőjobboldali Franz Josef Strauss (CSU) is helyet kapott. „A nagykoalíció kormányának kancellárja Kiesinger, a régi náci (...). Fontos tisztségek betöltőjeként aktív részese volt a ribbentropok és a goebbels politikai irányvonala megvalósításának. A szociáldemokrata Willy Brandt, alkancellárként sem lesz egyéb, mint rózsaszínű fügefalevél, amellyel a náci Kiesinger barna póreségét próbálja leplezni” – hangsúlyozta ifj. Friedrich Ebert (a Német Köztársaság első, SPD-s elnökének a fia), mikor az NDK állampárt képviselőjében 1966 végén felszólalt az MSZMP IX. kongresszusán.²⁹ Az új koalíciós kormány lényegében megszüntette a parlamenti ellenzéket az NSZK-ban. A németek, és főleg a baloldali diákok meghökkenve ébredtek rá, hogy éppen az a demokratikus választási lehetőség és kontroll vált súlytalanná, amely az elfogadott ideológia szerint a nyugati társadalmak felsőbbrendűségének záloga volt a szemükben.

Az NSZK-ban tehát megvalósult az egyik lehetséges hatvannyolcas forgatókönyv: a szociáldemokrácia kormányon (bár koalícióban) volt, míg a radikális fiatalok legjelentősebb szervezete ugyanennek a szociáldemokrata pártnak a szakadár ifjúsági szövetsége lett.³⁰ Ennek megfelelően az SPD képes volt profitálni abból a váratlan, de visszatekintve cseppet sem meglepő *rendpárti fordulatból*, ami Európában a hatvannyolcas mozgalmakat követte, és 1969-ben, hosszú évtizedek után önálló kormányt alakíthatott.

²⁸ Frederick C. ENGELMANN: Perceptions of the Great Coalition in West Germany, 1966–1969. *Canadian Journal of Political Science / Revue canadienne de science politique*, vol. 5. no. 1. (March 1972.) 28.

²⁹ A Magyar Szocialista Munkáspárt IX. kongresszusának jegyzőkönyve. Budapest, Kossuth Kiadó, 1967, 343.

³⁰ Ennek illusztrációja lehetne, hogy Willy Brandt fia, Peter ekkoriban – végzős gimnazistaként – harcos trockista volt, akit 1968 áprilisában le is tartóztattak egy tüntetésen.

Közben azonban még sok víz folyt le a Rajnán. A hatvannyolcas események részletes ismertetése túlmutatna e tanulmány keretein, ezért röviden nézzük inkább a hatásokat. Az SPD a diáklázadásoktól megrémült csendes többség támogatásával immár hozzáláthatott, hogy a retrográd CDU/CSU nélkül valósítsa meg reformprogramját. Ugyanakkor sikeresen adoptálta az újbaloldal számos elképzelését is – különösen a morális, általános kérdésekben. A hatvannyolcas mozgalom elcsitultával 1970-ben felbomlott a radikális SDS, és bár a másik ifjúsági szervezet, a Juso 1969-es országos kongresszusán egy radikálisabb, a marxizmus felé nyitó programot fogadott el, az általános trend nem efelé mutatott: az egykori lázadók legnagyobb része „visszatalált” a Brandt vezette SPD-be, amely 1969 és 1972 között mintegy 300 ezer (!) 18 és 25 év közötti új tagot könyvelhetett el. Ezek a fiatalok általában inkább a helyi politikában vettek részt, ami egyértelműen mutatja a hatvannyolcas elképzelések utóhatásait, a nagypolitikával szemben a helyi közösségek, az *ad hoc* jellegű politizálás előretörését. A megújult SPD igyekezett tág kereteket biztosítani az ilyen kezdeményezéseknek. A *grassroot*-demokrácia bekerült a német párt eszköztárába, különösen mivel ezek az új *szociális mozgalmak* (az atomfegyverek, illetve az atomenergia ellen, a békéért, vagy a környezetvédelem stb. érdekében induló civil kezdeményezések) olyan tömegeket mozgattak meg az 1970-es évek végén és az 1980-as évek elején, amilyenre a német történelemben a nácizmus esztendei óta nem volt példa. Ez a tendencia végül 1989-ben, az Internacionálé új elvi nyilatkozatában kapott nemzetközi igazolást. 1968 után természetesen nem mindenki volt elégedett az események ilyen kimenetelével: Németországban virágzó marxista-leninista (ezen belül hagyományos neosztálinista, maoista, trockista stb.), marxista, anarchista és hasonló szubkultúrák alakultak ki (és léteznek mind a mai napig), fenntartva a hatvannyolcas rendszerkritika folytonosságát. A „poszthatvannyolcasság” mellékvágányaként egy csalódott kisebbség a „kritika fegyvere” helyett a „fegyverek kritikáját” választotta, és az 1970-es évek Németországa egy újfajta szélsőbalos terrorizmus színterévé vált. Ez egyik fő oka annak, hogy a negyvenedik évfordulón olyan heves, felpaprikázott viták folynak 1968-ról a német közéletben.³¹ Mindez azonban már egy másik történet.

³¹ Talán elég itt a legnagyobb publicitást kapott vitára utalni, amely Götz Aly és Katharina Rutschky között bontakozott ki.

„Az ellenállás melankóliája” – a francia szociáldemokrácia hatvannyolca

Ismeretes, hogy a kezét a világpolitika ütőerén igencsak ott tartó Lenin 1916 őszén úgy látta, az ő életében már nem törhet ki forradalom Oroszországban. 1968 májusában, csupán néhány nappal a „májusi események” eszkalálódása előtt a jogtudós Georges Laval így írt az *Ésprit* című konzervatív folyóiratban: „Egyértelmű, hogy 1968-ban Franciaország nem képes olyan kiemelkedő politikai látványosságot kínálni, mint a szenvedélyektől fűtött Csehszlovákia, netán olyan drámait, mint az Egyesült Államok, vagy épp olyan dicsőségeset, mint Vietnam. Sem az a néhány diáktiltakozás, sem az a néhány munkásdemonstráció, de még a Nagy-Britanniában elharapódzó elégedetlenség sem volt különösebb hatással politikai életünkre.”³²

Nos, az efféle politikai jóslatok nem szoktak beigazolódni. Franciaországot nem csupán a kétségtelen forradalmi tradíciói predestinálták arra, hogy „1968” egyik ideáltípusa, a hatvannyolcas politikai rebellió mintája és hivatkozási pontja legyen (szemben az amerikai életmód-hatvannyolccal).

A nyugatnémet viszonyokkal összehasonlítva Franciaországban a baloldal – de tulajdonképpen az egész társadalom – meglehetősen eltérő képet mutatott. Franciaország – bár alaposabban megvizsgálva a valóban jelentős *Resistance*-on kívül nem sok dicsőséget aratott – a világháború győztese közé tartozott, és bár Németországhoz hasonlóan meg kellett küzdenie a kollaboráció problémáival, ez nem volt annyira égető kérdés. A francia baloldal hagyományosan megosztott volt, ráadásul 1945 után messze a legnagyobb erőt az ortodox és szektás „kommunista” párt képviselte. Ennek következtében azonban a szociáldemokrácia – amelynek nem volt egy erős, vitathatatlan *tekintélyű* monolit szervezete – sokkal rugalmasabb formációkban jelenhetett meg. Így a németországi eseményekben a hatalmi-represszív pozíciót gyakorló német SPD-vel ellentétben a francia szociáldemokrácia meglehetősen belebonyolódott a hatvannyolcas kontesztációkba, tulajdonképpen azok egyik irányzat-csoportját adta. Ennek következtében viszont alaposan megszenvedte

³² Georges LAVAL: La déclaration du parti communiste et de la Fédération: Une promesse. *Ésprit*, vol. 36., mai, 1968, 922.

a lázadási hullámra érkező heves *rendpárti* közgondolkodási reakciót, és 1981-ig nem is tudta azt kiheverni.³³

A legnagyobb múltú szocialista szervezet az 1905-ben alakult francia szocialista párt, hivatalos nevén a Munkásinternacionálé Francia Szekciója (*Section Française de l'Internationale Ouvrière* – SFIO), Jules Guesde, Paul Lafargue (Marx veje), Jaurès pártja.³⁴ 1920-ban ebből vált ki a Francia Kommunista Párt. Léon Blum idején a szocialisták jelentették a francia népfront vezető erejét. A második világháború alatt a párt tagjai közül sokan részt vettek az ellenállásban, bár olyanok is akadtak, akik együttműködtek a kollaboráns vichyi rezsimmel.³⁵ 1944 és 1947 között a párt részt vett a hárompárti irányításban (Franciaországot ekkor a gaulle-istákat tömörítő kereszténydemokraták, a „kommunisták” és a szocialisták koalíciója kormányozta). Az együttműködés azonban nem volt felhőtlen: de Gaulle már 1946 elején sértődötten visszavonult, mikor nem az ő szája íze szerinti alkotmányt készültek bevezetni. A „kommunisták” elle-

³³ A hatvannyolcas mítosz fontos része az elsöprő „népi támogatásról” szóló történet. Ha azonban az eredményeket nézzük (nem csupán Európában, de a világ legtöbb részén is), akkor azt látjuk, hogy a lázadási hullámra adott közvetlen reakció sokkal inkább egy – a legtöbb helyen ráadásul választásokkal legitimált – rendpárti fordulat volt a közgondolkodásban (függetlenül attól, hogy a rendpártiságot éppen melyik politikai család képviselte), mintsem a forradalom szerveződése. 1968 tulajdonképpen csak kb. egy évtized elteltével, az olajárrobbanást, a neokonzervatív neoliberalizmus eluralkodását követően vált retrospektív mítoszszá. A változást jól illusztrálja, hogy napjainkban már Sarkozy elnök leplezetlen hatvannyolc-ellenessége a közvélemény-kutatások fényében meglehetősen kontraproduktívnak bizonyult.

³⁴ A francia politikai terminológia sok helyen eltér az általánosan használttól. A francia szociáldemokraták következetesen szocialistának nevezik magukat, ami valamiféle ortodoxabb közelítést sejtetne. Ez valamikor talán így is volt – a szocialista pártot évtizedeken keresztül vezető, a többnyire meglehetősen fundamentalista nézeteket hangoztató Guy Mollet például több „jobboldali” ellenfeléről jelentette ki, hogy azok „nem szocialisták, csak szociáldemokraták” – ma ez már jelentéktelen eltérésnek tűnik.

³⁵ Így pl. Paul Faure, aki 1901-től vett részt a mozgalomban, a párt alapító tagja, a Népfront idején miniszter és a párt egyik vezetője volt, Pétain marsall támogatójává szegődött. Mikor ezért 1944-ben kizárták az SFIO-ból, néhány hozzá hasonló szocialista kollaboráns részvételével létrehozta a Demokratikus Szocialista Pártot (*Parti socialiste démocratique* – PSD), amely leginkább a Vichy-rendszer bizonyítványának magyarázását tekintette feladatának (és ennek megfelelően jelentéktelen kis szervezet volt). Lásd Phillip Maynard WILLIAMS: *Politics in Post-War France: Parties and the Constitution in the Fourth Republic*. London, Longmans, 1958, 149.

nezték Franciaország indokínai háborús politikáját.³⁶ 1947-ben a szocialista Paul Ramadier kormánya egyszerre vezetett be jóléti intézkedéseket Franciaországban (pl. a minimálbért, a munkások e régi követelését), és verte le brutálisan, közel 100 ezer halott árán a francia fennhatósággal szembeni madagaszkári lázadást, majd leváltotta a „kommunista” minisztereket: a szocialista kormány tulajdonképpen megkezdte a hidegháború francia szakaszát. „A kommunista párt nem balra, hanem keletre van!” – fogalmazta meg a szocialista pártot vezető Guy Mollet.

Ugyanakkor a baloldali, és így a szocialista publikum meglehetősen zavarodott volt: bár a Ramadier-kormány belpolitikájával többé-kevésbé elégedettek voltak, a külpolitika („a belpolitika ára”) meglehetősen lelkiismeret-furdalást keltett. Vélhetőleg ezért döntött úgy személyesen a miniszterelnök, hogy 1947 őszén egy propagandisztikus rádiósorozat megtartására kéri fel Jean-Paul Sartre-ot. Sartre számos kétsége dacára vállalta a feladatot, és október–november folyamán hat részt le is adtak. A műsornak csak a kormány bukása vetett véget.³⁷ Látható volt, hogy az SFIO vezetése a „kommunistákkal” szembefordulva igyekezett megtartani a baloldali publikum jóindulatát: az efféle közérzetjavító intézkedések azonban nem sok eredményt hoztak.

A IV. Köztársaság idején a Guy Mollet vezette SFIO-t egyfajta kettősség jellemezte: meglehetősen balos verbalitás – amely választások előtt még tovább fokozódott – és egyben együttműködési hajlam a konzervatív, polgári erőkkal.³⁸ Ez azonban egy olyan

³⁶ Mark Atwood LAWRENCE–Fredrik LOGEVAL: *The First Vietnam War: Colonial Conflict and Cold War Crisis*. Cambridge, Massachusetts – London, Harvard University Press, 2007, 130–152.

³⁷ L. Jean-Paul SARTRE et al.: *Selected Prose. The Writings of Jean-Paul Sartre*. Evanston, Northwestern University Press, 1974. Sartre és társai a műsornak igyekeztek kiegyensúlyozottan kritizálni mind De Gaulle-t és a jobboldalt, mind pedig a kommunistákat. Ez természetesen rájuk vonta mindkét oldal haragját. Pierre Hervé a kommunista *Action* 1947. november 5-i számában a filozófust Ramadier „udvari bolondjának” titulálta, aki még „De Gaulle elleni támadásaiban is vulgáris és színvonalatlan”. Sartre maga később érthetően nem szívesen emlékezett vissza az egész történetre.

³⁸ Guy Mollet 1969-ig vezette a pártot, és 1951-től 1969-ig a Szocialista Internacionálé alelnöke is volt. A nevéből képzett francia *molletisme* szó a franciában mindmáig az efféle (verbálisan baloldali, gyakorlatában konzervatív) politikai kétkulacsosságot jelenti.

országban, ahol éppenhogy túlságosan bőséges a kínálat baloldali politikai erőkből, nemigen hozhatott jó eredményt.

1956 több szempontból is fontos éve volt a francia baloldalnak, és a szociáldemokratáknak. Az SZKP XX. Kongresszusa és a magyarországi események kiélezték a viszonyt a „kommunisták” és a baloldal többi része között. Guy Mollet pedig a választásokra meglehetősen széles baloldali szövetséget tákolt össze a PCF-fel szemben, amelyben részt kaptak a republikánusok, a baloldali gaulleisták, és a François Mitterand vezette Ellenállás Demokratikus és Szocialista Uniója (*Union démocratique et socialiste de la Résistance* – UDSR) nevű szervezet is. Mitterand igazságügy-miniszteri tárcát kapott. Számos szocialista politikussal szemben mindvégig támogatta Mollet kormányának algériai politikáját, sőt ő terjesztette ki a szükségállapotot a háborús zónában. Az eltérő irányultságú, egymással is veszekedő baloldali és centrista csoportok koalíciója azonban nem bizonyult túl tartósnak.

Nem utolsósorban ez a megosztottság (bár leginkább természetesen a katasztrofális gyarmati politika) volt az oka, hogy 1958-ba De Gaulle lényegében ellenállás nélkül, puccsszerűen visszatérhetett a hatalomba. Az esemény a baloldalt is megosztotta. A munkásság – bár sokan erre számítottak – nem mozdult, hogy egy általános sztrájkkal megakadályozza a Tábornok „brumaire tizennyolcadikáját”. Az ország politikai életét egy sajátos, kettős konzervatív szorítás bénította, amit Serge July érzékletesen így jellemezett: „Ez a Franciaország, amelyet a hatalomban a modernizáló gaulle-izmus uralt, az ellenzékben pedig egy archaikus kommunizmus, fagyasztószekrény lett volna a társadalom számára. Csak semmi se mozduljon, míg a modernizációs munkák tartanak! De Gaulle és a Francia Kommunista Párt uralkodik az országban. Objektív szövetség, ahogy akkoriban mondják: mindkettőnek szüksége van a másikra, és mindkettő támaszkodik a másikra. Ennek az energiákat és gondolatokat kormányzó tengelynek két alappillére van, az antiamerikanizmus és a társadalmi-kulturális konzervativizmus. Sorompót állítanak a Coca-Cola, a szex és a rockzene elé, nem irtóznak a cenzúráról, rokonok a tekintélyelvűségben, még ha De Gaulle természetesen reformpártibb, modernizatorikusabb is, mint az FKP, amely a maga részéről képtelen túllépni a jégkorszakon. Ez a duó fullasztó légkört gerjeszt az

országban; a poshadó vízszag, a hajdani provinciális nehézkesség hat át mindent.”³⁹

A baloldali pártok felbomlottak és újraegyesültek. Az SFIO-ból kilépett Autonóm Szocialista Pártból és Baloldali Szocialista Unióból, valamint a PCF egy 1956-ban kilépett szakadár csoportjából megalakult az Egyesült Szocialista Párt (*Parti Socialiste Unifié* – PSU), amely markánsan baloldali politikát folytatott. (Paradox módon 1961-től a korábbi polgári radikális Pierre Mendés-France lett a balos tömörülés vezetője). Mitterand azon kevesek egyike volt, aki ellenezte De Gaulle restaurációját. 1958-tól 1962-ig képviselői mandátumát is elvesztette, de 1962-ben mint párton kívüli baloldali, az SFIO és a PCF kompromisszumos támogatásával visszakért. 1965-ben pedig már ő lett a baloldal elnökelője és favoritja. Mitterand elérte, hogy a PCF kikerüljön az 1947 óta tartó politikai vákuumból. Őt támogatta – bár vonakodva – a Mollet-féle SFIO, a radikális PSU, a baloldali republikánus Radikális Párt. Bár elnök természetesen nem lett – ezt tulajdonképpen senki sem várta –, de megakadályozta, hogy De Gaulle már az első fordulóban abszolút győzelmet arasson. Mitterand végül a második fordulóban a szavazatok közel 45%-át kapta, ami fényes eredménynek számított, és átvette a „kommunisták” befolyásának ellensúlyozására létrehozott baloldali-republikánus-szocialista szövetség, a számos pártból és csoportból, politikai klubból összekovácsolt Demokratikus és Szocialista Baloldali Szövetség (FGDS) vezetését, amely hamarosan a nem „kommunista” baloldal vezető erejévé vált, kiszorítva a centrumból a szocialista pártot.

1967-ben a törvényhozási választások idején a hivatalos baloldal még mindig meglehetősen lelkesedéssel sorakozott fel Mitterand és az FGDS „Szabad, barátságos és boldog Franciaországot!” jelszava mögé. Figyelemre méltó, hogy a fiatalságra és a fiatalosságra egyaránt komoly figyelmet fordító Mitterand olyan jelszót választott, amely – bár meglehetősen semmitmondó – már tartalmazza az egy évvel későbbi radikális és szubverzív jelszavak olyan elemeit (boldogság, sőt szabadság), amelyek addig nem igazán tartoztak a hagyományos baloldali, szocialista diskurzushoz. Az új eszmék – természetesen – már a levegőben voltak. Az Egyesült Államok a

³⁹ Serge JULY: 1968. május – mesék, legendák és a valóság. *Maigau Lettre Internationale*, 30. 1998, ősz. Ford. Mihancsik Zsófia.

hippik, a szeretet és a virágok forró nyarát élte (meg persze a faji zavargásokét, a háborúellenes tüntetéseket), Franciaországban megjelent Guy Debord alapműve, az egy évvel korábbi lázadások egyik Bibliája... Nyugat-Berlinben már lőtt a rendőrség... A francia szocialisták új koalíciója pedig sokkal lendületesebben volt képes megfelelni az új idők új követelményeinek – legalábbis verbálisan, a *molletisme* hagyományának újragondolt szellemében –, mint a nyugatnémet szociáldemokraták. Sőt a „kommunistákkal” kiéleződő ellentét is inkább arra utalt, hogy a francia szocialisták már képesek szakítani egy konzervatív, merev és dogmatikus tömegpárttal – a PCF-fel. Fokozatosan megromlott az amúgy sem felhőtlen kapcsolat Mollet és Mitterand között is – az előbbi már azon igyekezett, hogy kivonja az SFIO-t a szövetségből és a „modernisták”, illetve az „újbaloldal” (az FGDS egyes frakciói mindkét terminust használták) hatása alól, de szerette volna elérni, hogy a szakítást ellenfelei kezdeményezzék.⁴⁰ Persze az örökké óvatos Mollet most sem lépett fel nyíltan, inkább csak halogatni igyekezett az esetleges szorosabb kapcsolatot. Mitterand viszont egy időre valóban úgy láthatta, hogy az általa összefabrikált politikai szövetség alkotja a francia baloldal gerincét, hiszen egy valóban újszerű, modern, széles politikai bázisú újbaloldali erőt vezetett. Leninhez és a fejezet elején idézett Lavau-hoz hasonlóan ő sem számított belátható időn belül komolyabb változásokra.

A májusi események alapjaiban rázták meg a francia baloldalt a „kommunistáktól” a szocialistákon át az újbaloldalig. Egy májusi tömegdemonstráción készült kép kiválóan illusztrálja a változásokat: az előtérben az új radikális-reformista szupersztár, Daniel Cohn-Bendit, a „vörös Danny” vigyorog diadalittasan, míg jóval hátrébb, a tömegben látható Mollet, Mitterand és a „kommunista” pártot vezető Waldeck-Rochet... A régi baloldal pártjai közül a „kommunisták” egyértelműen szembehelyezkedtek az eseményekkel, és saját, önmaguk által radikálisnak tételezett állásaikat féltve önmagukat – némileg ironikusan – a „rend pártjaként” határozták meg (Marx anno a burzsoáziát nevezte annak, szemben a proletariátussal, a „felforgatás pártjával”). Ám – az egyetlen PSU-n kívül – nem volt olyan ereje a régi, vagy éppen a régi-új baloldalnak, amelyik akárcsak *felfogta* volna, hogy mi történik az utcákon.

⁴⁰ ORLOW, i. m. 267.

A PSU, végképp kilépve a hagyományos újbaldal kereteiből, egyértelműen elkötelezte magát a diákok és a lázadás támogatása mellett, hogy a következő években afféle poszthatvannyolcas pártként (3-4%-os szinten állva), a munkás-önigazgatást (*autogestion*) propagáló csoporttá alakuljon.

Bár az FGDS kétségtelenül modernebb nyelvet beszélt, mint a hagyományos szociáldemokrácia, ám mégsem ugyanazt a dialektust, mint a fiatal radikálisok. Mitterand egyszerre reálpolitikusként, valamint az eseményeken kívül rekedt szemlélőként a hagyományos struktúrákat megkérdőjelező forradalmi hullám kellős közepén is főleg az elkövetkező választásokra összpontosított. Logikusan úgy vélte, hogy eljött az ő pillanata: a felfordulás majd elsőpri De Gaulle rendszerét és a Tábornokot, a régi baloldalt pedig – mind Mollet, mind Waldeck-Rochet – diszkreditálja magát. Várákozásai azonban nem igazolódtak: a „felfordulásra” a közvélemény rendparti fordulattal válaszolt; a franciák – rációfolva bizonyos hagyományaikra – erős kézzel sóvárogta. Ráadásul a baloldal teljesen megosztott volt, de ez mégsem Mitterand-nak kedvezett: a csehszlovákiai események legalább olyan rossz fényt vetettek a „kommunistákra”, mint 1956 – Waldeck-Rochet persze kénytelen volt támogatni az „elvtársi segítségnyújtást”. Mollet végleg szembefordult Mitterand-nal, aki egyértelműen a baloldal egységes irányítására pályázott, de politikai szakítását csak kevesen támogatták. A kisebb szervezetek saját favoritjaikat támogatták, nem is sikertelenül – néhány százalékra a PSU jelöltje, Michel Rocard, és a trockista Kommunista Liga embere, Alain Krivine is számíthatott.⁴¹ A két szervezetre leadott 5-6% volt a hatvannyolcas szavazatok summája.

A nagy vesztes valójában éppen az FGDS lett, amelyet a radikális baloldal – a lázadók – már májusban, az utcán elutasítottak, a többiek pedig júniusban, a szavazófülkékben tették ugyanezt. Mitterand-t a jobboldal felforgatással, a baloldal megalkuvással

⁴¹ Serge BERSTEIN–Jean-Pierre RIOUX: *The Pompidou Years, 1969–1974*. Cambridge, Mass., Cambridge University Press, 2000, 8. A szerzők a baloldali összefogás meghiúsulásának legfőbb okát a PCF-ben látják. Valójában inkább arról volt szó, hogy a francia választók többségének egy időre elege lett a baloldalból. Bár sokszor gúnyosan emlegették, de a Tábornok mondása – „*La réforme oui, la chie-en-lit non!*” (Igen a reformokra, nem a saját fészkünkbe piszkításra!) – sokak egyetértésével találkozott.

vádolta. 1969-ben nem is indulhatott az elnökválasztáson: az SFIO megvonta tőle támogatását – és jelöltje persze megalázó arányú vereséget szenvedett. Az elnök a gaulle-ista Georges Pompidou (1968-ban miniszterelnök) lett, a második fordulóba már nem is került baloldali jelölt.

Mikor a lehetőséget felismerve De Gaulle választásokat hirdetett, tulajdonképpen egy utolsó tangó erejéig még megerősítette saját hatalmát, a grenelle-i egyezményekkel pedig némi korporatív színezetet is adott az V. Köztársaságnak. A baloldal, a szocialisták nem tudtak profitálni az eseményekből. Ugyanakkor 1969-ben, egyértelműen 1968-nak köszönhetően, a Tábornok végleg leköszönt – az általa erőltetett kormányzati referendum bukásával sokak szerint tudatos politikai öngyilkosságot követett el. Az „apolitikus forradalom” posztumusz politikai győzelmet aratott.

Hosszú távon ugyanakkor a francia szocialisták már egyértelműen profitáltak 1968-ból. 1969-ben az SFIO *Szocialista Pártra* cserélte a századelő régmúlt proletár internacionalizmusát idéző nehézkes nevét, és a régi-új párthoz két évvel később maga Mitterand is csatlakozott. Az elkövetkező években vezetésével a szocialisták képesek voltak párbeszédet kezdeményezni az egyre jobban kifakuló „kommunistákkal”, megfiatalítani a pártot, sőt, az egykori hatvannyolcasok nagy részét is zászlajuk alá gyűjteni. 1981-ben pedig elérkezett a pillanat: Mitterand köztársasági elnök lett, és a szocialisták a nemzetgyűlésben is többséget szereztek. A francia szocialisták megnyerték a politikai csatát, bár ezért kétségtelenül fel kellett áldozniuk ideáljaik egy részét. „Mikor François Mitterand-t 1981 májusában köztársasági elnöknek választották, az emberek az utcákon táncoltak: mindez egyszerre jelentette az új Szocialista Párt győzelmét, és azt, hogy eljött a hatvannyolcas generáció ideje. Ám az 1916-ban született Mitterand nem ’68 embere volt; önmaga volt a régi francia baloldal...” – vélte Richard Brody.⁴² Ha téved is Mitterand megítélésében, egyvalamit helyesen lát: a francia szocialisták képesek voltak arra, hogy tanuljanak 1968-ból, és politikai tőkét kovácsoljanak az egykori forradalmi hévből, amely a politika elutasítását szorgalmazta.

⁴² Richard Brody: *The Last Mitterand*. *The New Yorker*, 2005. április 25.

Néhány konklúzió

Nemcsak a fizikai tárgyaknak, a társadalmi folyamatoknak is megvan a maguk tehetetlenségi ereje. Nem meglepő, hogy akkora tömegmozgalmak, mint a szociáldemokrácia, nem mozdulnak könnyen. Nem teszik ezt könnyebbé a messzire visszanyúló tradíciók sem. Előbb-utóbb minden politikai test hajlamos lesz a gyakorlati konzervativizmusra.

A hatvannyolcas viharos baloldali fellendülés jórészt felkészületlenül érte a világ szociáldemokrata jellegű pártjait, mozgalmait és ideológusait. A nagy huszadik századi kritikai paradigmák egyikeként sokan úgy gondolhatták, hogy mindenre kész válasszal rendelkeznek. Mások – így például a Mitterand vezette francia reformszocialisták – úgy érezték, hogy maradibb elvtársaikhoz képest végtelenül modernek, így őket már nemigen érhetik meglepetések. Ám 1968-ban nem egyes politikai credók és stratégiák kerültek ösztűz alá, hanem – a történelem során talán nem először, de mindmáig utoljára – egy olyan általános, totális rendszerkritika kapott igencsak harsány hangot, amely minden korábbi struktúrát, így a kritikai politizálás (vagyis a baloldaliság hagyományos felségterülete) addigi formáit is megkérdőjelezte. Sőt ennél is tovább ment: fittyet hányt a korábbi politikára. Egyszerűen nem vett róla tudomást.

Ez persze gyakran pusztá póznak bizonyult: az ignorancia sok esetben fokozatosan átadta a helyét az elemzésnek. Új követelmények fogalmazódtak meg. A világ olyan fogalmakat kezdett el tanulni 1968 környékén, mint a szexuális felszabadulás, a bázisdemokrácia, a civil társadalom, a zöldmozgalmak... 1968 után a politikának már másfajta elvárásokat kellett teljesítenie. „Az a véleményem, hogy a demokráciát mindenekelőtt a finnyások és a vonakodók ellenzik” – körvonalazta 1968-ban Willy Brandt.⁴³ Figyelemreméltó mondat: a modern, lendületes és pragmatikus szociáldemokrata vezető narratívája egyrészt elítéli azokat, akik a hagyományos politika helyett, vagy azzal szemben „finnyásan” kategorikus erkölcsi imperatívuszokat fogalmaznak meg („ultraforradalmárok”, „maximalisták”, „hurráoptimisták” – vagyis a pragmatikusok szemében nem e világon élő *naïvak*), másrészt a „vonakodókat”, akik konzer-

⁴³ Idézi Richard WIEGAND: „Wer hat uns verraten...” *Die Sozialdemokratie in der Novemberrevolution*. Freiburg, Ahriman-Verlag, 1999, 9.

vatív módon szembeszállnak a demokrácia kiteljesítésével, *totalissá* tételével. Velük szemben a szociáldemokrácia a *centrum* (az „arany középút”) nem túl lelkesítő, de érthető és jelentőségteljes narratíváját beszéli immár, sőt mint híres 1969-es beszédében Brandt kijelentette: „Merjünk több demokráciát akarni!” Ahogy Göran Therborn rámutatott: a szociáldemokraták „a kapitalizmus és az állam stabilizálásának előmozdítói, és egyben a munkásosztály expanziójának, erejének és megnövekedett befolyásának ágensei voltak az elmúlt három évtizedben”.⁴⁴

Ugyanakkor viszont a szociáldemokrácia a nehéz 1970-es években lassanként adoptálta azokat a gondolatokat, amelyek az előző évtizedben akkumulálódva 1968-ban kerültek a rivaldafénybe. Valójában éppen a szociáldemokrácia volt az, amely képes lehetett erre: egyszerre lett (lehetett) teljesen reformista abban az értelemben, hogy az adott feladatokra koncentrált, lefosztotta a romantikus forradalmiságot a hatvannyolcas gondolatokról, és – végső soron – progresszív, hiszen képes volt átalakítani struktúráit, magához szelídíteni, majd az 1980-as évek végétől egyszerűen magába olvasztani a „kommunista” pártok maradványait csakúgy, mint a lassan öregedő lázadókat és radikálisokat. Általában nem voltak ezek nagy, látványos lépések – a szociáldemokráciát immár kevésbé érdekelte a forradalmi lobogás. Ahogy Immanuel Wallerstein már idézett esszéjében némi keserűséggel rámutatott: „A hagyományos baloldal Nyugat-Európában elsődlegesen a szociáldemokráciát jelentette. És 1968, de még inkább 1989 óta az történt, hogy az emberek mint *pis aller* szavazhatnak ezekre a pártokra, de senki sem kerekedik táncra az utcákon, ha e pártok győzelmet aratnak. Senki nem várja tőlük, hogy forradalmat vigyenek véghez – még békés formában sem.”⁴⁵ Ám a keserű százíz mögött ott vannak a kétségtelen sikerek is: a német SPD az egykori parlamenten kívüli ellenzék legnagyobb részét magába integrálta. A francia Szocialista Pártban se szeri, se száma a különféle szociális mozgalmaknak, platformoknak. A 68-ban felvetett problémák utat találtak a szociáldemokráciába, amely felvállalta a harmadik világ problémáit (gondoljunk csak az 1977-ben Willy Brandt vezetésével felállított Észak-Dél Bizottságra és az 1980-as

⁴⁴ Christine BUCCI GLUCKSMAN-GÖRAN THERBORN: *Le défi social démocrate*. Paris, Maspero, 1981, 129.

⁴⁵ Immanuel WALLERSTEIN, i. m.

Brandt-jelentésre), elsőként állított fel női kvótákat, igyekezett decentralizálni a pártstruktúrákat. A szociáldemokrácia új nyelvezete időnként – különösen a *verbális* kritika terén – átvette a klasszikus hatvannyolcas *liberter* fordulatokat. „Az én generációm számára – emlékezett egy 2005-ös cikkében Hubertus Heil, az SPD főtitkára –, különösen azok számára, akik a régi NSZK-ban nőttek fel, a »szabadság« afféle garantált valaminek tűnt. Az idők során azonban eltorzították, és a reklámpar martalékává vált. A »szabadság« így mára a hitelkártyák és a fapados repülőjáratok védjegye lett.”⁴⁶ A német szociáldemokrácia vezetője cikkében látszólag egyértelműen a hatalmi elitet anno pellengérre állító C. Wright Mills szabadságesszménye mellett teszi le a voksát: „A szabadság nem pusztán a lehetőség, hogy azt tegyük, amit akarunk; nem is csupán annyi, hogy választhatunk a kész alternatívák közül. A szabadság mindenekelőtt abban áll, hogy esélyünk van a választási lehetőségek megfogalmazására, vitatkozhatunk rajtuk – majd végül választhatunk közöttük.”

Ha összevetjük az amerikai újbaloldal alapvető dokumentumát, az európai hatvannyolcas mozgalmakra is komoly hatást gyakorló, 1962-ben íródott *Port Huron-i kiáltványt* a Szocialista Internacionálé 1989-es stockholmi *Elvi nyilatkozatával*, akkor igencsak hasonló felvetéseket és állásfoglalásokat fogunk találni. A nyelv persze sokat változott. Ahogy egy Tommy Hayden nevű fiatal radikális baloldali egyetemistából, a *Port Huron-i kiáltvány* írójából, a „chicagói hetek” egyikéből is mára Thomas Hayden szenátor, a Demokrata Párt progresszív szárnyának prominense lett. Sokak számára különleges, érdekes figura, tüntetések és mozgalmak résztvevője, lelkes aktivista. Mások számára csak egy politikus a sok közül. A nagy többségnek pedig csupán Jane Fonda egyik exférje ...

⁴⁶ Hubertus HEIL: The Freedom we mean. *Social Europe*, vol. 1. no. 3. Dec 2005.

Meg nem történt lázadás

A HATVANAS ÉVEK ELLENMŰVÉSZETÉRŐL
ÉS AVANTGÁRD ZENÉJÉRŐL

Az elmúlt negyven év során 1968 nemcsak a társadalmi és politikai folyamatok tekintetében, de a művészetek fejlődésében is szimbolikus fordulóponttá vált. Már a múlt század hatvanas éveinek legvégétől kezdődően, de legkésőbb Peter Bürger – először 1974-ben publikált – *Theorie der Avantgarde*¹ című művének megjelenését követően széles körben terjedni kezdtek azon vélemények, melyek szerint a történelmi modernitás és vele az avantgárd művészet összeomlott. A korszak uralkodó narratívái a „bukás”, a „befejezetlen vállalkozás”² és a „krízis”³ lettek, ezzel párhuzamosan pedig megszületett és a nyolcvanas évek elejére kiteljesedett a posztmodern fogalma, ami végérvényesen jelezte, hogy a kulturális folyamatok értelmezéseinek hatvanas évekre érvényes módszerei zátonyra futottak, és a nyugati kultúra történetében egy merőben új, a közelmúlttal ugyan szoros kapcsolatot ápoló, ám attól minőségileg lényegesen különböző korszak kezdődött.

A posztmodern társadalom és művészet toposza elsősorban az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában vert gyökeret,⁴ ott,

¹ Peter BÜRGER: *Theorie der Avantgarde*. Frankfurt, Suhrkamp, 1974.

² L. Franz-Xaver KAUFMANN: Zum Stand der Diskussion. In: *Religion und modernität. Sozialwissenschaftliche Perspektiven*. Tübingen, J. C. B. Mohr, 1989, 32–69.

³ Pl. Reinhart KOSELLECK: The Temporalization of Utopia. In: Uő.: *The Practice of Conceptual History. Timing History, Spacing Concepts*. Stanford, Stanford University Press, 2002, 84–99.

⁴ L. Michael KÖHLER: „Postmodernismus”. Ein begriffsgeschichtlicher Überblick. In: *Amerikastudien* 22, 1977, 8–18.; Jean-François LYOTARD: *A posztmodern állapot*. Budapest, Századvég, 1993; Fredric JAMESON: *A posztmodern*. Budapest, Jósöveg Műhely, 1997.

ahol hittek az avantgárd hatvanas években bekövetkező új virágkorában, az élet és a művészet közötti határok lerombolásában és a század eleji modernitás szellemi-politikai örökségének feltámasztásában. Az 1968 utáni kulturális és művészeti mozgolódások első krónikásai szinte kivétel nélkül egyfajta „törésként” interpretálták az avantgárd művészek nagyszabású, a társadalom művészet általi megváltoztatására irányuló törekvéseinek kudarcát, mondván, 1968 nemcsak a művészet mindennapi életbe való integrálásának lehetőségét szüntette meg, de felszámolta az e törekvések mögött húzódó utópisztikus gondolkodásmódot is.⁵

Olyan fontos szerzők, mint Renato Poggioli⁶ vagy Hans Magnus Enzensberger⁷ már a hatvanas évek elején az avantgárd válságától és cselekvésképtelenségétől tartottak, attól, ami a későbbi bukás-koncepciók egyik alaptételévé vált, jelesül hogy a világ megváltására és átalakítására irányuló radikális elhivatottság, az úgynevezett *totális társadalmi forradalom* pusztán a művészet eszközeivel, a társadalmi viszonyok előzetes átalakítása nélkül nem vihető végbe.⁸

A korai hetvenes évek diskurzusában felerősödtek azok a szövegek, melyek az avantgárd hibáit, félresiklását vagy halálát konstatálták; ezekből az is kiolvashatóvá válik, hogy az 1968-at megelőző közel egy évtizedre nem sokkal később az avantgárd második hőskorszakaként kezdtek tekinteni, amely méltó utódja a század-előni megismert korai ellenművészetnek, olyan korszakként tehát, amelynek az avantgárd művészet és annak célkitűzései megkerülhetetlen és kulcsfontosságú velejárói voltak. Ez az elképzelés már Joseph Kosuth 1969-es, *Filozófia utáni művészet* című művében jelen van és tulajdonképpen még a nyolcvanas évek közepén is tartja magát – elég, ha csak Jürgen Habermas *Egy befejezetlen projektum – a modern kor*⁹ címmel magyarul is megjelent meghatározó tanulmá-

⁵ Dietrich SCHEUNEMANN: From Collage to the Multiple. On the Genealogy of Avant-garde and Neo-Avant-Garde. In: SCHEUNEMANN (ed.): *Avant-garde/Neo-avant-garde*. Amsterdam–New York, Rodopi, 2005, 15–16.

⁶ Renato POGGIOLI: *Theory of the Avant-Garde*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1990 (első kiadás: 1962).

⁷ Hans Magnus ENZENSBERGER: *Die Aporien der Avant-Garde. Einzelheiten Poesie und Politik*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1962.

⁸ Fredric JAMESON: *A posztmodern*. Budapest, József Műhely, 1997, 12.

⁹ Jean-François LYOTARD: i. m.

nyára, vagy Wolfgang Welsch *Unsere postmoderne Moderne*¹⁰ című munkájára gondolunk.

A hatvanas évek avantgárdja

A tagadás és rombolás művészete

Ha az avantgárdot a hatvanas évek uralkodó művészeti mozgalmanak tekintjük, akkor az egyben azt is jelenti, hogy elfogadjuk: a szóban forgó időszakra általánosan jellemző a 20. század eleji radikális irányzatok eszméinek felerősödése, tehát a tradícióellenesség, az intézményesített és autonóm művészet bírálata, vagy éppen a művészet és mindennapi élet újbóli egyesítésének a szándéka. Eme törekvések a második világháborút követően, de főleg az ötvenes évek második felétől kezdődően valóban nagy népszerűsége szert, olyannyira, hogy – a problémát távolról szemlélve – azt mondhatnánk, maga az *antitradíció* vált fokozatosan *tradícióvá*.¹¹ Általánossá vált a művészet ellenkulturális színezete, és – különösen Nyugat-Európában – a művészet a társadalom vélt vagy valós igazságtalanságaival, a média és tömeg-kulturális fórumok elnyomó hatásával és a nagyhatalmi politikával szemben megfogalmazott kritikák és bírálatok első számú eszközévé lépett elő.¹² Ugyanakkor korántsem mondhatjuk azt, hogy létrejött volna valamiféle, céljaiban és ideológiáiban egységes ellenművészet, amely mindenütt ugyanazzal a hatásfokkal lépett volna fel, noha a „bukás” és „törés” már említett koncepciói alapján akár erre is következtetnénk. Sokszor igencsak nehéz megragadni, miben is állt a hatvanas évek radikális művészeti mozgalmainak „avantgárd” mivolta, illetve hogy bizonyos, avantgárdnak kikiáltott irányzatok mennyiben teljesítették a történeti örökség által rájuk ruházott feladatokat. Kérdéses továbbá az is, hogy minden művészeti ág ha-

¹⁰ Wolfgang WELSCH: *Unsere postmoderne Moderne*. Weinheim, VCH Acta Humaniora, 1988.

¹¹ Andreas HUYSEN: The Search for Tradition: Avant-Garde and Postmodernism in the 1970s. *New German Critique*, No. 22, Special Issue on Modernism, Winter 1981, 24.

¹² Günther BERGHAUS: Happenings in Europe in the '60s: Trends, Events, and Leading Figures. *The Drama Review: TDR*, Vol. 37, No. 4, 158–159.

sonló hatásokkal szegült-e szembe a polgári-burzsoá társadalom szimbólumává kikiáltott „magas” művészettel.¹³

Ha mégis össze kívánjuk foglalni a legismertebb avantgárd csoportosulások és kifejezésformák legjellemzőbb törekvéseit, úgy a lázadás és forradalmiság század eleji dadaizmussal, expresszionizmussal, futurizmussal és szürrealizmussal rokon eszméjét, valamint a művészet társadalmi szerepvállalásának igényét kell kiemelnünk. Peter Bürger szerint a hiteles avantgárd voltaképpen a művészet – a polgári társadalomban megismert művészeti formákkal szemben megfogalmazott – önkritikája, nem régebbi korok vagy eszmények elleni harc, hanem a művészet nagyon is élő, merev intézményi rendszerével szembeni aktív küzdelem.¹⁴ Az újjáéledő ellenművészet első teoretikusai történelmi szükségszerűséget éreztek a hatvanas évek szélsőségesen kritikus és provokatív megmozdulásaiban, mondván: a legújabb kor magányba és láthatatlanságba bezárt, a közösségtől izoláltan élő emberének visszavezetése a társadalomba és a kultúrába nem tűr további halasztást.¹⁵ Ráadásul a második világháború utáni két évtized társadalmi és politikai bizonytalanságai, az elégedetlenségnek az élet minden területén megfogalmazódó hangjai kitűnő táptalajnak bizonyultak az ellenkulturális színezetű, alternatív társadalmi és művészeti utópiák kiépüléséhez.¹⁶

Feltűnő, hogy az ún. társadalmi bizonytalanságokat „kihasználó” avantgárd kultúra – legalábbis 1968 előtt – szinte kizárólag demokratikus szellemiségű és liberális gondolkodású államokban talált igazán széles körű támogatottságra, s ezen belül is az Egyesült Államokban, ahol tulajdonképpen már a hatvanas évek közepétől hivatalosan elfogadottnak számítottak az expresszionizmus és dadaizmus hagyatékát feltámasztani vágyó művészek. Talán nincs is ebben semmi meglepő, ha belegondolunk abba, hogy az üldöztetést – vagy netalántán a védelmezést – már a második világháborút megelőző időszakban sem éltek túl az avantgárd mozgalmak, így a totalitárius rendszerek kultúrpolitikájának szorításában hamar

¹³ L. e. tanulmány avantgárd zenéről szóló fejezetét.

¹⁴ Peter BÜRGER, i. m. 28–29.

¹⁵ Walter GEBHARD: Von der Thanatologie des Tones zur Zwischermaschine. In: Erika FISCHER-LICHTE (Hrg.): *Avantgarde und Postmoderne*. Tübingen, Stauffenburg Verlag, 1991, 57.

¹⁶ Andreas HUYSEN, i. m. 27.

felszívódtak, vagy maguk is eszközzé váltak a hatalom kezében (l. az olasz futurizmust és az orosz-szovjet avantgárdot). A század első felében megismert modell aztán a hatvanas években is tovább működött: a vasfüggöny innenső oldalán értelemszerűen megkésve indultak útjukra az ellenművészet Nyugaton divatos típusai; a lázadás neoavantgárdban megismert gesztusai egy, a támogatott kultúra-tiltott kultúra dialektikájában működő rendszerben aligha értelmezhetők.¹⁷

De visszatérve a Nyugatra: a kutatók nagy része egyetért abban, hogy az amerikai neoavantgárd annak ellenére mutat minőségileg komoly eltéréseket nyugat-európai változatával szemben, hogy majd minden jelentős mozgalom és csoportosulás a tengerentúlról szivárgott át a fiatal kontinensre. A döntő különbséget a legtöbben abban látják, hogy a háborút komolyabb anyagi és emberi károk nélkül átvészelő USA különösebben nem ismervén a válság szimp-tómaait, kevésbé szorult rá a politikai és társadalomkritikai töltetű ellenkultúrára, így a „lázado” alkotók a művészet intézményi keretei, illetve a helytelen és kritikátlan kultúrafogyasztás elleni kritikus, sőt olykor provokatív fellépésükkel együtt is részei maradtak a hivatalos kultúrának. Ezzel szemben Párizs, Berlin vagy London „protestánsai” nem kerülhették el a folytonos szembesülést a történelmi múlttal és a tradícióktól terhes jelennel,¹⁸ és féltve őrizték művészetük „ellen”-státusát. Joggal tarthattak attól, ami a kortársak szerint a hatvanas évek végére be is következett: a közéleti ember bukásától.

Az avantgárd vége: 1968

Nehéz megmondani vagy egyetlen meghatározható eseményhez kötni, mikor kezdtek éledezni a tagadást és rombolást alapeszmény-nyé emelő csoportosulások. Egyesek már André Breton 1947-től nagy visszhangot kiváltó *Prolégomènes à un troisième manifeste du surréalisme ou non* című, 1942-ben megfogalmazott szürrealista kiáltványában meglátják az avantgárd újjáéledését, míg mások mind-

¹⁷ Renato POGGIOLI: The Avant-Garde and Politics Yale French Studies. *Literature and Revolution*, No. 39., 1967, 181.

¹⁸ Günther BERGHALS: i. m. 158–159.; Pethő BERTALAN: *A posztmodern*. Budapest, Gondolat, 1992, 28.; Andreas HUYSEN, i. m. 29.

össze néhány évre korlátozzák a forradalmi művészet virágzását (1964–1968). Már csak a fenti, „kezdeteket” övező kételyek miatt is érdekes, hogy az 1968-as esztendő az avantgárd határozott végpontjává csontosodhatott, holott az avantgárd bukásához köthető művészeti és kulturális válságjelenségek fellépése, a totalitást, kiteljesedést, a kreatív energiák felszabadulását hirdető szövegek kiüresedése, a „magas” és „alacsony” közötti szakadék felszámolásáért, vagy a valóság és misztikum határainak átlépéséért folytatott küzdelem kudarca bizonyosan nem határozhatóak meg egyetlen történelmi dátumban.

Pethő Bertalan *A posztmodern* című könyvében találóan úgy fogalmaz, hogy az 1968-as évszám inkább „didaktikus és emlékeztető jellegű”,¹⁹ annak a kulturális fordulatnak a szemléltetésére alkalmas eszköz, melynek következtében a dolgok megmásítására, átalakítására irányuló, s a hatvanas évek eufórikus hangulatában rövid ideig reálisnak is tetsző – részben művészi – kísérletek értelmüket veszítették, és bizonyították hiábavalóságukat. Az 1968 után nyugati világban az avantgárd maga is intézményesül, elveszíti tagadó-lázadó szellemiségét – az ellenkultúrák felszámolják magukat és kevesebb kötelezettséget vállaló, büntudat és válságtudat nélküli szubkultúrákká alakulnak át.²⁰

Irányzatok és mozgalmak

A következőkben olyan irányzatok és mozgalmak rövid bemutatására kerül sor, amelyek különböző módokon ugyan, de érdemben hozzájárultak az avantgárd hatvanas években tapasztalható reneszánszához és ténykedésükkel többnyire a művészet társadalmi-politikai szerepének felértékelődésében is közreműködtek.²¹

¹⁹ PETHŐ Bertalan, i. m. 37.

²⁰ Uo. 24.

²¹ Megjegyzendő, hogy a kép korántsem teljes – csak az évtized változatos ellenművészeti világának illusztrálására szolgál.

Conceptual art

Elsőként az elsősorban képzőművészeti illetőségű *conceptual art*-ról, azaz konceptuális művészetről lesz szó, amely az avantgárdról szóló összefoglalások majd mindegyikében felbukkan mint jelentős ellenművészeti irányzat.

A művészi kommunikáció hagyományos, „tárgyas” formája helyett a fogalmi, gondolati tényezőt előtérbe helyező és dicsőítő konceptuális művészet terminusa 1967-ből, Sol Lewitt egyik cikkéből származik, ám az Egyesült Államokban megszülető áramlat kezdetei jó néhány évvel korábban nyúlnak vissza. A konceptuális művészeket a Marcel Duchamp örökségére építő ún. *minimal art* folytatóiként szokás számon tartani, olyan alkotókként, akik a művészet eredetét és céljait kutatják, s eközben szükségszerűen szembekeverülnek a hagyományos művészeti keretekkel. A *conceptual art* követői már a hatvanas évek elejétől a radikális tagadás művészeinek bizonyultak azáltal, hogy a vizuális reprezentáció hagyományos elveinek és funkcióinak szükségességét alapjában kérdőjelezték meg. Jól példázhatja ezt az irányzat egyik fő ideológusának, Ad Reinhardtnak egy 1962-ben megjelent kiáltványából származó részlet, amely az *Art as Art* (A művészet mint művészet) címet viselte: „No subject, no image, no taste, no object, no beauty, no talent, no technique, no idea, no intention, no art, no feeling, no black, no white...”²² (Nincs alany, nincs kép, nincs ízlés, nincs tárgy, nincs szépség, nincs tehetség, nincs technika, nincs ötlet, nincs szándék, nincs művészet, nincs érzés, nincs fekete, nincs fehér.) Később a tagadások sora tovább folytatódik: „No lines or imaginings, no shapes or composings or representings, no visions or sensations or impulses, no symbols or signs or impastos, no decoratings or colorings or picturings, no pleasures or pains, no accidents or ready-mades, no things, no ideas, no relations, no attributes...”²³ (Nincsenek irányzatok vagy elképzelések, nincsenek formák, kompozíciók és ábrázolási módok, nincsenek víziók, érzések, impulzusok, nincsenek szimbólumok, jelek és festékrétegek, nincs dekoráció, színezés és képiség, nincs öröm és bánat, nincsenek véletlenek és kész dolgok, nincsenek tárgyak, ötletek, kapcsolódások és tulajdonságok...)

²² Benjamin H. D. BUCHLOH: Conceptual Art 1962–1969: From the Aesthetic of Administration to the Critique of Institutions. *October*, Vol. 55., Winter 1990, 112.

²³ Uo.

A konceptuális alkotások közül soknak csak a konstrukciója, terve létezett, és szándékosan nem valósították meg. A mozgalom művészei így akarták kiküszöbölni, hogy műveik a művészetet övező hamis transzcendencia áldozatává vagy ipari módon előállított, fogyasztói árucikké váljanak.

Az egyre nagyobb népszerűségnek örvendő *conceptual art* az évtized végére Európába is megérkezett, elsősorban a neves kölni műgyűjtőnek, Paul Maenznek köszönhetően, aki 1967-ben, két-évnyi New York-i tartózkodást követően hazatért az NSZK-ba és egy Peter Roehr nevű művésszel összefogva 1967. szeptember 9-én Frankfurtban megrendezte híres, 19:45–21:55 című kiállítását, amely mindössze két óra tíz percgig volt látható. Ennek keretében számos, a tengerentúlon akkor már hírneves alkotó – Carl Andre, Dan Flavin, Donald Judd, Sol LeWitt vagy Agnes Martin – művét sikerült kiállítania, de az új generáció több, akkor még kevésbé ismert alakja – Jan Dibbets, Barry Flanagan, Bernhard Hoke, John Johnson, Richard Long, Konrad Lueg, Charlotte Posenenske és Peter Roehr – is ekkor mutatkozott be először Európában.²⁴ Az imponáló névsor és a kiállítás különleges körülményei Maenz számára hamar meghozták a nemzetközi hírnevet.

Mire azonban az „*anti-forma*” szellemében meghirdetett esemény megvalósult, a konceptuális művészet – ellenkulturális gesztusai ellenére – az akkori képzőművészeti világ „mainstream” irányzatai közé emelkedett, mondhatni: magasművészetté vált, és így aligha szolgálhatott táptalajául egy művészeti alapon szerveződő társadalmi forradalomnak. Tény, hogy a mozgalom tulajdonképpen azonos előjelekkel 1968 után is zavartalanul működött tovább és a hetvenes években is virágzott – a művészet mindenkorai politikai, történelmi és etikai tartalmaitól javarészt elhatárolva magát. Jellemző, hogy maga Maenz az 1968. májusi párizsi eseményeket egyik visszaemlékezésében politikailag túlzottan „inkorrektnek” minősítette, és később sem szimpatizált a konceptuális művészek ideológiai elköteleződésével.²⁵

²⁴ Suzaan BOETTGER: The Lost Contingent: Paul Maenz's Prophetic 1967 Event and the Ambiguities of Historical Priority. *Art Journal*, Vol. 62, No. 1., Spring 2003, 36.

²⁵ Uo. 43.

A SPUR és a COBRA

Szintén képzőművészeti gyökerekkel rendelkezik és még nagyobb „múlra” tekint vissza az amszterdami COBRA-, illetve a vele rokon müncheni SPUR-csoport, két olyan alkotóközösség, amely már a második világháború utáni években az európai avantgárd jelentős, társadalomkritikától és utópisztikus szándékoktól sem mentes mozgalmává nőtte ki magát.

Az 1948-ban Asgar Jorn, Guy Debord és Karel Appel vezetésével megalakuló COBRA abból kiindulván, hogy a második világháború minden civilizációs értéket felégetett, határozottan elutasította az európai kultúra egészének örökségét, s így még a harmincas évek végének konstruktivista, absztrakt alkotásairól is kritikusan gondolkodott. Inspirációját a népi, barbár művészet és a gyermekrajzok feltételezett tisztaságából kívánta meríteni, s hitet tett az ösztönösség és spontaneitás kiaknázása mellett. Így kívánta a megélt pillanatot felhasználni az úgynevezett totális jelenlét állapotának megvalósítására, melynek segítségével a művészek képessé válhatnak a fals fogyasztói társadalom lerombolására és kulturális forradalmat idézhetnek elő. A művészeti revolúció elkötelezettjeként Jorn és Debord a hatvanas évek végén egyre inkább felismerték, hogy az eredetileg tisztán kultúrforradalmi jelenségek fokozatos átpolitizálása következtében a kreatív teremtő aktus, amely minden művészetnek – így az avantgárdnak is – alapja, a világforradalomhoz vezető „dicsőséges” úton sokak szemében szükségtelen selejtté változott.²⁶ Úgy gondolták, az avantgárd „világmegváltó” utópiája a 68-as párizsi események alkalmával feloldódott a történelmi eseményekben, és elévült.²⁷

A művészetforradalom mítoszában hittek a SPUR tagjai is, akik 1958-ban abban a *Der Sturm* című folyóiratban bukkantak fel, amely számos, világháború előtti német avantgárd mű feltámasztásáért és újrafelfedezéséért volt felelős. A SPUR már első röpiratában is anarchiát és nagy forradalmat jósolt, és lelkesen támo-

²⁶ L. Debord 1967-ben megjelent *A spektakulum társadalmá* (Budapest, Balassi Kiadó – BAE Tartóshullám, 2006) című kiáltványát, mely a Sztuacionista Internacionálé egyik alapszövegévé vált.

²⁷ A francia május kritikájaként a párizsi diákok plakátjainak mintájára készítette Jorn a *Pas de puissance d'imagination sans images puissantes* feliratú plakátját, amely nagy botrányt kavart.

gatta egy esetleges kulturális puccs bekövetkeztét. Jelmondatuk híven tükrözte egy új kultúra megteremtésére irányuló, képeikben és plasztikáikban alig, de nyilatkozataikban és kiáltványaikban annál hangzatosabban megnyilvánuló, rebellis koncepciójukat: „Wer Kultur Schaffen will, muss Kultur zerstören.” (Aki kultúrát akar csinálni, annak le kell rombolnia a kultúrát.)²⁸

Fluxus

A SPUR-csoport közreműködött a *Fluxus* 1962-es németországi fesztiválján is, ahol George Maciunas műveinek bemutatásában segédkeztek. A litván származású Maciunas vezetésével a Fluxus épp 1962-től kezdődően a hatvanas évek egyik legjelentősebb mozgalmává nőtte ki magát.

A *Fluxus* egy fantáziánév, amely a „flux us” (folyass minket) angol szókapcsolatból származik. A mozgalom fokozatosan olyan különféle művészeti tevékenységek és akciók gyűjtőfogalmává nőtte ki magát, melyek saját bevallásuk szerint a művészet „rabszolgaságának” megszüntetéséért jöttek létre és a társadalom lehető legkooperatívabb tételéért fáradoztak. Maciunas szerint a Fluxus célkitűzései mindig társadalmi (és soha nem esztétikai) jellegűek voltak. Ehhez ideológiai háttérként a 1929-es szovjet baloldali front törekvéseit jelölte meg.²⁹ Az irányzat tagjai közül néhányan, főleg másik vezetőjük, Henry Flynt hatására 1962 és 1967 között valóban szorosabb kapcsolatot ápoltak különböző nyugati országok radikális baloldali csoportosulásaival.³⁰

A Fluxus egyik legkorábbi, komolyabb visszhangot kiváltó akcióját épp Flynt vezette, aki 1963. február 27-én két társával, Tony Conraddal és Jack Smithszel New Yorkban a Museum of Modern Art, a Metropolitan Museum és a demokrácia egyik szimbólumának tartott Lincoln Center ellen a következő feliratokkal intézett támadást: „Demolish serious culture! Destroy Art!”; „Demolish

²⁸ Astrit SCHMIDT-BURKHARDT: *Stammbäume der Kunst: zur genealogie der Avantgarde*. Berlin, Akademie Verlag, 2005, 334.

²⁹ LEGÉNDY Péter: *Művészet és ellenség*. Budapest, Szenci Molnár Társaság, 1997, 111.

³⁰ Michel OREN: *Anti-Art as the End of Cultural History. Performing Arts Journal*, Vol. 15, No. 2., May 1993, 4.

Art Museums! No more art!”; „Demolish concert halls! Demolish Lincoln Center!”³¹ (Pusztítsd el a magaskultúrát! Rombold le a művészetet! Pusztítsd el a múzeumokat! Nincs többé művészet! Pusztítsd el a koncerttermeket! Pusztítsd el a Lincoln Centert!) Demonstrációival Flynt tulajdonképpen arra akart rávilágítani, hogy a magas és alacsony művészet szembenállására építő hagyományos művészi kategóriák bomlásnak indultak. Maciunasszal egyetértve azt hangoztatta, hogy kizárólag a befogadó ízléspreferenciáin múlik, egy alkotás milyen besorolásba esik.

A művészeti ágak szintézisével operáló Fluxus-események nemegyszer a brutális, tetteges provokációtól sem riadván vissza, minden eszközzel a szerzőorientált művészetfelfogás ellen harcoltak, mégpedig akképpen, hogy a nézőt ki akarták ragadni évszázados passzivitásából, és a művészeti eseményeket kollektív játékokká, „dinamikus tömegek” alkotási formájává akarták változtatni. Mindezt azért, mert úgy hitték, a passzivitásából kiragadott egyén művészeti ízlésének felszabadulásával a való életben is képes saját elégedettségét megteremteni. Mint Maciunas fogalmazott egy helyen: „If I succeed in getting the individual to recognize his own just-likings, then I will have given him infinitely more than any artist ever can.” (Ha sikerül elérnem, hogy az egyén felismerje saját „önkényét”, sokkal többet adok neki, mint bármely más művész valaha.)

Miután a Fluxus csak a gyakorlati célt szolgáló, „hétköznapi” alkotási formákat (pl. ipari formatervezés, újságírás, építészet, tipográfia) támogatta és a magasművészet minden formáját támadta, Legéndy Péter szerint végül az avantgárdnak is ellenségévé vált csupán azért, mert az – ellenművészet léte is – elit művészetnek tartotta magát.³² Noha ezen érvelése megkérdőjelezhető, a magyar kutató az avantgárd fogalma körüli bizonytalanságok egyik eredőjére tapintott rá – az avantgárd és az experimentális zene ellentétét taglaló részben erről még részletesebben lesz szó.

³¹ Uo. 5.

³² LEGÉNDY Péter, i. m. 112.

A Fluxushoz hasonlóan ugyancsak a mindenkori néző passzivitásának megszüntetését és résztvevővé, társalkotóvá történő átminősítését célozták meg a szintén amerikai gyökerű happeningek, melyek a hatvanas évek közepére az avantgárd egyik vezető kifejezési formájává nőttek ki magukat. A közvélemény egy ideig minden bizonnyal nehezen tudta szétválasztani a Fluxus-eseményeket és a happeningeket – legalábbis erre utal a Fluxus-vezér Maciunas törekvése, aki határozottan megpróbálta szétválasztani a két „módszert”, mondván, míg a happening gyökerei a versailles-i barokk balettben keresendők, addig a Fluxus a dada-művek és a japán haikuk ötvözeteként értelmezendő.³³

Ennek ellentmondani látszik Günter Berghaus véleménye, aki *Happenings in Europe in the '60s: Trends, Events, and Leading Figures* című cikkében határozottan kiáll amellett, hogy a happening is a század eleji dada folytatása, és megemlíti: a legjelentősebb happening-művészek írásaikban és nyilatkozataikban a dadáról (mindekelőtt Tzara, Duchamp és Kurt Schwitters munkásságáról) való elmélyült tudásukról tesznek tanúbizonyságot.³⁴

Az első igazán jelentős európai happeningeket 1964-ből jegyezték fel, amikor is Jean-Jaques Lebel szervezésében Párizsban először rendezték meg a később híressé vált *Szabad Megnyilvánulás Fesztiválját*, ahol a főszervező mellett az a Ben Vautier is képviselte magát, aki már 1958-ban berobbant a nemzetközi művészeti életbe provokatív és agresszivitást sem nélkülöző előadásaival. A nápolyi születésű Vautier, akire saját bevallása szerint Duchamp gyakorolta a legnagyobb hatást, különböző írásaival is nagyban befolyásolta pályatársait. A *totális művészetről* szóló kiáltványában például a happeningek jó néhány alapelvére rábukkanhatunk: „feltárni a lehetetlen határáig minden elképzelhető és elképzelhetetlen javaslatot, minden meglévővel kapcsolatban”; vagy: „mindennek a fontossága, a szék, a cigarettafüst, a Gioconda, egy vízbe hulló kő, a kezemen lévő folt, a te leheleted fontossága”.³⁵

³³ Astrit SCHMIDT-BURKHARDT, i. m., 374.

³⁴ Günther BERGHAUS, i. m. 161.

³⁵ *Kortárs képzőművészeti szöveggyűjtemény* (KKSZ). Budapest, A&E 93 Kiadó, 1995, 155.

A happening fogalmát nehéz lenne egyetlen mondatban meghatározni. A definiálásra történt különböző kísérletek közül a tartalmilag egyik legátfogóbbat alighanem Wolf Vostell jegyzi, aki egy 1964 novemberében, Ulmban lezajlott, *In Ulm um Ulm und um Ulm herum* címet viselő eseményhez készített egy rövid összefoglalást a műfaj értelméről és céljairól. A rövid gondolatok füzéréként megírt *Was ich will* (Hogy mit akarok) a fenti darabnak nem csupán egyfajta „külső” programjaként funkcionált, hanem egyúttal a műalkotás immanens részét képezte:

„Happening = élet – a művészet maga az élet – a művészet nem menekül a valóságtól, hanem oda tart – lehetővé kell tenni, hogy felfedezzük és megéljük a valóság lényegét – a világot nem elhagyni kell, hanem új kapcsolatokat találni vele – lehetővé tenni, hogy a résztvevő tudatosan felfedezhesse és megtalálhassa önmagát a happeningben – az előadás környezetét új kontextusokba terelni – új jelentéseket létrehozni a régiak felfüggesztésével – lehetővé tenni, hogy a résztvevő a kreativitás erejét függetlenségként élje meg – a tudatalattit felfedni a tudat mögött – a cél hiánya mint cél – nyitott forma mint forma – eredetiség – résztvevők és előadók nézők helyett – szimultaneitás egymással szembeálló elemek egymás mellé helyezésével – a mindennapi tárgyak új kombinációja és abszurd használata.”³⁶

Az 1965-ben másodjára is megrendezett Szabad Megnyilvánulás Fesztiválját követően mind inkább kidomborodott az európai és amerikai happening-művészek céljai közötti, az avantgárd más területein is érzékelhető különbség. A Nyugat-Európában zajló happeningek, különösen 1966 és 1968 között, igyekeztek aktuális politikai és társadalmi kérdéseket is érinteni, tehát nem elégedtek meg a fennálló viszonyok pusztán elméleti (filozófiai-esztétikai) síkon történő támadásával, és – Vostell fentebb idézett „művészet = élet” képletének megfelelően – akcióikat figyelemfelkeltésre, alkalmasint nyílt tüntetésre használták. Miközben a valóság és a mindennapi élet szimbolikus interpretációját elutasítva nyílt fellépésekkel a késő kapitalizmus társadalmának elidegenedett létformáira akartak rámutatni, egyre gyakrabban vált kritikájuk célpontjává az Egyesült Államok kultúr- és gazdaságpolitikája és annak Európa

³⁶ Wolf VOSTELL: *Happening und Leben*. Neuwied, Luchterhand, 1970, 231–232.

fogyasztói társadalmában érzékelhető hatása. Tulajdonképpen már az előbb említett második *Szabad Megnyilvánulás Fesztiváljának* keretein belül megvalósuló, a *Life* magazinban „bacchanália, mez-
telenség, spaghetti és költészet” ötvözeteként emlegetett, *Déchirex* című happeninggel kapcsolatban is megfigyelhető egyfajta burkolt Amerika-ellenesség,³⁷ de például Vostell 1967-ben bemutatott, nagy port kavart előadása, a *Miss Vietnam* már nyíltan a vietnami háborúban történő amerikai szerepvállalással szembeni nyílt felháborodás kifejezése. Ezen a happeningen valaki felgyújtotta magát, egy halott vietkongot akasztottak fel egy tankra, miközben közelharcok, melltartóreklámok, vagy éppen játék babák képei váltakoztak.³⁸ Hangvételében ugyancsak radikálisan USA-ellenesnek tekinthető a hatvanas évek politikai töltetű happeningjeinek egyik legjelentősebbje, amelyet *Művészet és Forradalom* címmel a bécsi akcionizmus – Hermann Nitsch mellett – legjelentősebb figurája, Otto Mühl és az SOS névre keresztelt, osztrák szocialista egyetemistákat tömörítő szervezet közösen celebrált 1968. június 7-én, a bécsi egyetemen. Egy Kennedyt rágalmozó nekrológ és az amerikai vezető politikai elit elleni provokatív kirohanások mellett *A művészet funkciója a késő kapitalista társadalomban* címmel egy előadás is elhangzott,³⁹ ami alighanem azt jelezte: az avantgárd művészet eredeti célja, azaz a művészet mindenkori fogyasztói és üzleti igényei által befolyásolt intézményi kereteinek és így a művészet autonóm, „életidegen” státusának felszámolása, valamint a mindennapi élet (a valóság) és az alkotások fiktív világa közötti fal leomlása megvalósulóban van. Vagy talán már meg is valósult, tekintve hogy egy egyetemi előadás és a nyíltan politikai hangvételű beszédek művészeti esemény részét képezték? A *Művészet és Forradalom* bemutatására ráadásul már néhány nappal az 1968. május végi párizsi forradalmi események után sor került, amelyek – számos beszámoló alapján – leginkább egy gigantikus művészeti

³⁷ A Jean-Jacques Lebel által rendezett közel egyórás eseményen többek közt különböző „fajú” párok öleltek, Fidel Castro egyik fontos beszédének részlete csendült fel és Majakovszkijt vágták be, amint saját versét oroszul szavalja. A happeningen körülbelül négyszázan vettek részt és amikor 22:45 perckor bejelentették az esemény végét, sokan állítólag még órákig nem tudtak, vagy nem akartak hazamenni a döbbenetes hatás következtében. In: KKSZ, i. m. 84–85.

³⁸ Günther BERGHAUS, i. m. 165.

³⁹ L. bővebben Rüdiger ENGERTH: Der Wiener Aktionismus. In: *Protokolle I.* Wien, 1970, 167–168.

eseményhez hasonlítottak, egy kollektíven, több százezer ember részvételével megvalósuló happeninghez vagy színházi produkcióhoz.⁴⁰

„Politikai utcaszínház”

Itt érkezünk az avantgárd mozgalmakat taglaló fejezetünk utolsó állomásához, melynek tárgya a lázadó Párizs „utcai előadásai” – élet és művészet tökéletes egymásba oladásáról, ami egyúttal a kortársak szemében az avantgárd társadalmi utópiájának megszűnéséhez is vezetett.

A francia politikai utcaszínház bemutatásához elsősorban Jean-Jacques Lebel leírását használjuk, aki a *Szabad Megnyilvánulás Fesztiváljának* szervezőjeként és az egyik legjelentősebb happening-művészként egyszerre volt a hatvanas évek radikális ellenművészetének élharcosa, és 1968-ban a párizsi baloldali diákmozgalmak vezető egyénisége, aki az utcaszínházat direkt politikai agitációnak, vagy fordítva: a politikai agitációt művészetnek tekintette; és egyszerre volt az, aki a májusi események kudarcba fulladásával sem fordult el a mások szerint végnapjait élő avantgárdtól, bár 1969-ben, a *The Drama Review* hasábjain megjelent cikkében az elsők között utalt arra, hogy a „májusi forradalommal” a művészet és élet közötti határok „felrobbantak”, és ezáltal lehetővé vált egyéb politikai és társadalmi határok ledöntése is.⁴¹ A *Notes on Political Street Theatre, Paris: 1968, 1969* című írás szerint első stádiumában minden forradalom erőteljesen teátrális és ez a 68-as párizsi eseményekre különösen igaz, hiszen azok sem teljes polgárháborúba, sem szörnyű vérfürdőbe nem torkollottak, ezzel szemben egy gigantikus népiünnepélyhez váltak hasonlatossá, amely alaposan átrajzolta a politika „normális” szabásmintáit. Lebel szerint azzal, hogy munkások és diákok milliói vonultak az utcára, az induszt-

⁴⁰ Pethő Bertalan szerint nem véletlen, ahogy 1968 után a happening fokozatosan performance-szá válik, elnevezésében is jelezve azt a változást, amint az egyik leginkább társadalmi célú, eltervezettségéről és csoportos működéséről híres alkotási forma kritikus jellegének elvesztésével magánakvalóbb, magányos, szolipszista és eszköztelen kifejezőmódokba fordul át. PETHŐ Bertalan, i. m. 42.

⁴¹ Jean-Jacques Lebel: *Notes on Political Street Theatre, Paris: 1968, 1969. The Drama Review: TDR*, Vol. 13., No. 4., Politics and Performance. Summer 1969, 112.

riális civilizáció legnagyobb általános sztrájkja valósult meg és tömegdemonstrációikon a happening különféle kifejezőeszközeinek segítségével kívánták céljaikat elérni.

Az utcaszínház – vagy másik nevén: gerillaszínház – lényegében spoťtán happeningek sorozata volt, amelyek mindenki számára érthető, jelzésszerű kellékekkel megvalósított, agitatív jelenetekből álltak. A tömegek haragját javarészt az (amerikai típusú) kapitalizmus és hatalmi politika kigúnyolását jelképező figurák és transzparenszek jelentették meg, így május 13-án az utcákon feltűntek az első, a francia rohamrendőrséget és a politikai vezetőket utánzó figurák. Néhány nappal később pedig megjelentek a kiforrottabb koncepciók alapján „kidolgozott”, az imperializmust a tömeg számára megszemélyesítő „szereplők”: a harmadik világból érkezett paraszt (aki az imperializmus közvetlen áldozata), a gerilla (aki földművesből avanszált forradalmárrá), a csúf fehér ember (aki erősen hasonlított Dick Nixonra, az „uralkodóra”), végül pedig a katona-hivatalnok (kapitalista rendőr). Miután az utcai hangzavarban és az események sodrásában nem nyílt alkalom komplex dialógusokra, a rögtönzött színdarabok legfeljebb rövid frázisokat, vagy csak szavakat tartalmaztak, és elnagyolt, sokszor mulatságos jelmezekben adták elő őket. A darabok „outline”-ja legalább ennyire sematikusnak bizonyult: a leggyakrabban azzal végződtek, hogy a rendőrt megöli a gerilla, vagy a harmadik világból jött paraszt megöli a csúf fehér embert, majd a misszionáriusok pénzét felgyűjtja, illetve széttöri az őt körülvevők közt. A darabba bevont nézők eközben olyan szlogeneket kiabáltak, mint: „Éljenek soká a munkások!” vagy „Éljen soká a szabad szocializmus!”⁴²

Az ilyen és ehhez hasonló előadások, melyek utcasarkokon, metróaluljáróban, tereken, üzemekben zajlottak és megkövetelték a játékeret biztosítását, plakátoló vagy a környező falakra szlogeneket festő, a darabról vitát kezdeményező és az esetleges rendőri beavatkozástól védelmező közreműködők jelenlétét, az egész társadalmat egy sajátos *műalkotás* keretében igyekeztek mobilizálni a kívánt társadalmi és politikai célok elérése érdekében. Ma már tudjuk: más, hasonlóan radikális és a hétköznapi élet átmitizálását hirdető avantgárd gesztushoz hasonlóan sikertelenül igyekezett elérni célját, hiszen újra és újra csak az bizonyosodott be, hogy a művészet a

dolgok irányának megfordításához nem rendelkezik elégséges eszközökkel – a békés, kulturális úton megvalósított forradalom csak utópia maradhatott.

Ezzel együtt sem mondhatjuk, hogy 1968-at követően minden, művészeti eszközökkel kifejezett lázadás és hatalommal való szembenállás megszűnt volna. Nyugaton sem így történt, a vasfüggöny másik oldalára pedig csak jókora késéssel és jelentősen megszelídülve érkezett meg a nyugati típusú ellenművészet.

Ellentmondások az avantgárd zene körül

Ha a hatvanas évek különféle avantgárd törekvéseiről, mozgalmairól és irányzatairól eddig leírtakat megvizsgáljuk, szembeötlő lehet, hogy a zenéről szinte egyáltalán nem esik szó. Az eddig bemutatott csoportosulások közül legfeljebb a kifejezésformák totális szintézisére törekvő fluxus rendelkezett számottevő zenei kapcsolatokkal; noha a képzőművészettől – az itt nem tárgyalt irodalmon és filmen át – a színházig minden művészeti ágban megszülettek az ellenművészet kifejezőeszközei, az úgynevezett *avantgárd zene* különös módon kimaradni látszott az ellenkezők és új után ahítózók sorából.

Köszönhető ez részben annak, hogy – minden művészettudományok közül a legkevesebb önkritikát gyakorolva – a zenetudomány egészen a múlt század hetvenes éveig nem engedett elitista szemléletmódjából, s tárgya szinte kizárólagosan a „magas” zene történetére, és annak mindenkorai befogadóira: a társadalom vezető rétegeire korlátozódott. A zene alkotói, előadói és a zenéről gondolkodók számára a klasszikus, illetve a 19. század folyamán kialakuló „nagy” zenei hagyományhoz való viszony folyamatos újraértelmezése jelentette az elsődleges feladatot; kapcsolódási pontok keresése a tradícióhoz, történelmi szálak felfejtése, de a legradikálisabb újítások is csak egy üdvtörténeti, teleologikus koncepcióba, az állandó haladás mítoszába ágyazva nyerhettek legitimitást. Az avantgárd zenének a többi ellenművészethez képest ezért már a tízes-húszas években is igencsak sajátos státusa volt, hiszen noha ideológiai tekintetben szintén a múlttal való radikális leszámolást és a zenei nyelv alapvető megújítását követelte, a gyakorlatban igen nehezen kimutatható, hogy zenei tekintetben mely

⁴² Jean-Jacques LEBEL, i. m. 117.

művek sorolhatók az expresszionizmus, futurizmus, vagy éppen dadaizmus áramlataiba. Jellemző, hogy mikor Francesco Balilla Pratella 1911-ben közreadta a *Futurista zene kiáltványát*, az egyetlen valódi futurista komponistaként Pietro Mascagnit nevezte meg, a német expresszionisták pedig – élükön a Bécsi Iskolával és Arnold Schönberggel – folyamatosan szoros kapcsolatukra hivatkoztak a német zene három évszázados hagyományával. A korai avantgárd zenei kezdeményezésektől mégsem vitatható el a lázadás gesztusa – a századelő zenei reformátorai annak ellenére részesei voltak a művészeti-társadalmi-kulturális változásokat sürgető művészeti mozgalomnak, hogy a (zene)művészet autonóm és autoriter jellegét jobbra nem vonták kétségbe.

Az *avantgárd zene* terminusa azonban még a „historikus” jelzővel kiegészülve sem alkalmazható az első évtizedek radikális zenei irányzataira. Avantgárd zene alatt a zenetudományban ugyanis – mind a mai napig – egészen mást értenek: egy speciális, a második világháború után kialakuló zeneszerzői gyakorlatot, amely elsősorban épp Schönberg és Webern örökségének szerepében tetszelegve a zeneszerzés 20. század elején kialakult új hagyományát vitte tovább, de úgy, hogy annak kritikai élet és protestáló jellegét letompította vagy el is hagyta. Kijelenthető, hogy az avantgárd zene a hatvanas évekre teljesen „megszelídült” és a zeneszerzés mainstreamjévé lépett elő.

A változások megértéséhez kulcsfontosságúak – és még ma is megállják a helyüket – T. W. Adorno modern zenéről született szövegei, a *Philosophie der Neuen Musik* és még inkább a Tandori Dezső fordításában magyarul is megjelent *Über moderne Musik* (Modern zene). Nem lehet véletlen, hogy a 20. század második felének talán legnagyobb zenei gondolkodója utóbbi írásának bevezető passzusában azt nehezményezi, hogy a legújabb zene rejtve hagyja a társadalmi mondanivalót. Korának művészi zenéjét Adorno egy helyben járó kadenciához hasonlítja, amely noha a hagyományos zenei nyelvtől való távolodás tekintetében minden korábbi zenét túlszárnyal, de miután „nem ver fejbe”, nem vált ki többé megbotránkozást, politikailag rezignálttá, küldetésnélkülivé, tehetetlenné válik. A mind több és több függetlenséget megengedő társadalmi intézmények, illetve a tömegkommunikációs és technikai eszközök fejlődése miatt a modern zene fokozatosan neutralizálódik, s egyfajta beilleszkedő jelleget kezd ölteni, tisztán technikai jelle-

ge következtében pedig nemcsak hogy nem lesz annyi ellensége, mint a művelt polgárság köreiben egykoron, de egyenesen érdeklődőket nyerhet meg a technológiai újítások iránt elkötelezettek tömegeiből.⁴³

A szövegre rátelepedő hagyományos adorni pesszimizmus és negatív dialektika mögül a szerző a húszas évek radikális kezdeményezéseire egyfajta nosztalgiával kezd tekinteni, hiszen a századelő zenéjében még látja a társadalmi változások lenyomatát és a társadalmi változtatások esélyét.⁴⁴ Az új zene avantgárd jellegének elvesztéséhez Adorno egy további, zeneszociológiai természetű adalékkal is szolgál: éles szemmel felfedezi a modern zene azon új típusának térhódítását, amely a konzervatív és a csak kevesek érdeklődését felkeltő, túlzottan radikális zene között félúton helyezkedik el. Ez a zenetípus a komponálás egyfajta „józan, szenvedélyektől mentes” útját követi, hangzásában modern, de csak visszafogottan – nem kívánja borzolni a kedélyeket, de mindenáron eleget akar tenni a permanens újdonság követelményének.⁴⁵

Ezen a ponton érdemes említést tenni az 1945 utáni zeneművészet egy másik fajtájáról, amely céljaiban-törekvéseiben látszólag jóval közelebb állt az avantgárd eszményéhez. Az elsősorban az Egyesült Államokban meghonosodó *experimentális zenéről* van szó, melynek első jelentős képviselője John Cage volt. Az experimentális zeneszerzés az avantgárd zenével ellentétben minden ízében támadta az intézményesített zenekultúrát. Meg kívánta változtatni a szerző–előadó–befogadó közti hagyományos relációkat, olyan zenekultúrát akart teremteni, amelyben a szerző visszahúzódik és az előadóra, sőt a hallgatóra hárul az igazi felelősség a zenei esemény során. Így akarta a zenét visszaléptetni a társadalomba, mint ahogy ezt a célt szolgálta volna a zenemű fogalmi konnotációinak aláásása is: a szubjektum kezébe akarta adni a döntést, mit tekintsen zenének és mit nem. Az experimentális szerzők gyakorta hivatkoztak Cage azon elképzelésére, miszerint minden emberben ott szunnyad a zenei tehetség, csak elő kell hívni azt. A *Csináld magad!* gondolat jegyében az experimentális zene képviselői valóban a kreatív közönségtől várták a spontaneitás és önmegvalósítás új korszakának

⁴³ T. W. ADORNO: Modern zene. Ford. Tandori Dezső. In: Uo.: *Zene, filozófia, társadalom*. Gondolat, Budapest, 1970, 475–485.

⁴⁴ Uo. 480.

⁴⁵ Uo. 494–496.

beköszöntét, de túl sok és túl bonyolult feladatot bíztak képzeletbeli hallgatóikra,⁴⁶ s tévesen mérték fel a közönségnek a hagyományos koncertforma felbontására irányuló igénye nagyságát is, nem számolván azzal, hogy az emberek többsége egyáltalán nem, vagy nem aktív formában kíván részt venni egy műalkotás megszületésében.

Ezzel együtt sem érdektelen a hatvanas évek néhány olyan zenei megmozdulásáról szót ejtenünk, amely olykor agresszivitásával, provokatív gesztusaival és a zeneművészet konvencióinak lerombolását követelő hangzatos kirohanásaival hívta fel a figyelmet az experimentális zenével szemben felmerülő egyéb, valós kívánalmakra is. Gondolhatunk itt például az 1965-től működő *Fluxorchestra* 20 rendezvényeire, amelyek a képzetlenségnek a beatkultusz hatására gyorsan terjedő mítoszával operáltak, s ugyanabból a szempontból lehet érdekes Cornelius Cardew 1968-ban bemutatott „operája”, a *Schooltime composition*, amely sok, zeneileg képzetlen ember együttműködését célozta meg.⁴⁷ Ugyancsak érdekes a zene szexuális emancipációjáért kardoskodó, akcióival a New York-i hatóságok haragját nem egyszer kivívó, sőt 1967-ben le is tartóztatott Nam June Paik, akinek a zene céljairól vallott nézeteit hűen tükrözheti az alábbi, saját tollából származó kiáltvány:

„A huszadik század három zenei emancipációját követően (szerializmus, indeterminizmus, akcionizmus) úgy találtam, hogy még van egy lánc, melyet el kell vésztetnünk. Ez pedig a refreudiánus hipokrizis. A szex, mely uralkodó témája az irodalomnak és a képzőművészetnek, miért csak a zenében tiltott? Meddig tűrheti az Új Zene, hogy hatvan év múltán se vegyék komolyan? A szex kirekesztése a komolyság nevében éppen hogy aláásta a zenének, mint klasszikus zenének az úgynevezett komolyságát, amely eredendően egyívású és egyenlő jelentőségű az irodalommal és képzőművészettel. A zenetörténetnek szüksége van a saját D. H. Lawrence-ére, a saját Sigmund Freudjára.”⁴⁸

A hatvanas évek társadalmi megújulását, kulturális fordulatot igénylő generációja számára az experimentális zeneszerzők az ilyen megnyilatkozásaik és kísérleteik ellenére sem tudtak megfe-

lelő perspektívával vagy üzenettel szolgálni, nem beszélve arról, hogy az egykorú avantgárd zenéhez hasonlóan a fiatalság zenei igényeinek sem feleltek meg. Talán részben ez az oka annak, hogy a hatvanas években zeneszerzők ritkán kerültek a figyelem középpontjába. A kevés kivétel egyike az a Karlheinz Stockhausen, aki mind művészi, mind ideológiai téren nemzetközi elismertségnek örvendett világszerte. Stockhausen ráadásul *Kiáltvány a fiatalsághoz* című, 1968. június 16-án a párizsi *Journal Musical* című lapban megjelenő manifesztumával a történelem színpadára is kilépett, s misztikus nézeteivel egyfajta szellemi vezetői szerepet kívánt vállalni az akkori eseményekben.⁴⁹ Írásában a lázadás szükségszerűségéről beszél, és az ifjúságnak a magasabb tudatosság eléréséről szónokol. Mint mondja, a „racionalisták” el fogják veszteni háborújukat a fiatalsággal szemben, mert képtelenek elérni a *magasabb* léthez szükséges kozmikus tudat régióit. A protestálókat a világot irányító hadvezérek, üzleti mágnesek, politikai funkcionáriusok és vallási fanatikusok ellen irányítja, mondván: ők mind képtelenek a totális zene megteremtésére.

Itt, e ponton, Stockhausen írásában a zene még egyszer valódi kulturális küldetéssel ruháztatik fel: a totális zene ismerői univerzális hatalmat gyakorolhatnak majd a társadalom felett és az emberiségnek a teljességet mutathatják meg általa.

Utószó, avagy a beat mint az avantgárd zene örököse?

Figyelembe véve az avantgárd zene sajátos szerepét, távolmaradását a társadalmi és politikai töltetű ellenművészeti törekvésektől, és ismerve ugyanakkor az ötvenes évek végén megszülető, majd a hatvanas évek közepére világszerte kiteljesedő beatmozgalom társadalmi-kulturális változások érdekében tett erőfeszítéseit, jogosan merülhet fel a kérdés: nem lehetséges-e, hogy a zenei avantgárd a művészi zene és a könnyűzene, illetve a hivatalosan támogatott használati zene és a gyökeres változásokat megtestesítő új könnyűzene közötti feszültségek mentén ment végbe?

⁴⁹ Itt említhető meg még Iannis Xenakis, aki szintén aktív szereplője volt a májusi megmozdulásoknak. L. Jean-Jacques LEBEL, i. m. 116.

⁴⁶ Gondoljunk csak Cage és Christian Wolff egyre bonyolultabb kísérleti szerzeményeire!

⁴⁷ Michael NYMAN: *Experimentális zene*. Budapest, Magyar Műhely, 2005, 197.

⁴⁸ Idézi Micheal NYMAN, i. m. 162.

Ha közös nevezőket keresünk a különféle beatnikék, gammle-
rek, hippik és bohémek szubkultúráiban, akkor elsőként kétségkí-
vül az általános tagadásra építő kozmológiát említhetjük. Az expe-
rimentális zene alkotóinak néhány figyelemreméltó gondolatában,
például a képzetlenség és az erotikum szóba hozott mítoszában
már visszatükröződni látszanak azok az elvek, amelyek mentén a
zene absztrakt kifejezőeszközeivel megjelenített lázadás és tagadás
megvalósíthatóvá válik. Ha ehhez még hozzávesszük a gazdasá-
gossággal és visszafogott örömmel szemben érvényesebb kifeje-
zőeszköznek tekintett expresszivitás, a standardoknak és a média
által kikényszerített ízlésmintáknak ellenszegülő szubjektív ízlés,
a tanult, tradícióktól terhes kifejezőeszközök ellenében megfogal-
mazott spontaneitás és ösztönös kreativitás hívószavait, valamint
a folytonos polémiát a családi viszonyok merevségével, a konven-
cionális karrierlehetőségekkel, az érzékiség elnyomásával, a nyílt
szimpátiát a liberális és szélsőbaloldali politikai körökkel, vagy
a látványos Amerika- és háborúellenességet,⁵⁰ okkal feltételezhe-
tünk a beat kialakulása mögött avantgárd gyökereket. Ráadásul az
avantgárd és a beat társadalmi háttere is meglepően azonos: gya-
korlatilag mindenütt a középosztálybeli felnőtt értelmiség és az
egyetemi ifjúság köreiben talált a legnagyobb visszhangra.⁵¹

Akár szimbolikus is lehet, hogy épp 1968-ban Stockhausen és a
Beatles közös (!) fellépést tervezett New Yorkban. Az előadás végül
elmaradt; valószínű, hogy ekkora már eldőlt az „utódlás” kérdése.

⁵⁰ L. Peter Wicke: *A szórakoztató zene Mozarttól Madonnáig*. Budapest, Athe-
naeum Kiadó, 2000, 224.; Elizabeth Nelson: *The British counter-culture, 1966–73*.
London, Macmillan, 1989, 90.

⁵¹ Más kérdés, hogy „nyelvezete” tekintetében a beat erőteljes kommerciali-
zálódását megelőzően is igen sajátosan alakította ki a szembenállás zenei eszkö-
zárát. Ahogy Peter Wicke nagyon találóan fogalmaz: mindaz, ami a beatzenében
nonkonformizmusnak tekinthető, voltaképpen nem más, mint feje tetejére állí-
tott, ironiával és komolytalansággal kigúnyolt konformizmus.

Megőrizve megszüntetni: *Prada Meinhof*

FORRADALMI ESZTÉTIKA ÉS VIZUÁLIS RECEPCIÓ

Az a jelenségegyüttes, amelyet leginkább 1968-ként emle-
getünk, olyan határkő, ahonnan kiindulva elég jól megis-
merhetjük a 20. század második felének posztindusztriális,
posztmodern és egyéb poszt-jelzőkkel illetett¹ történetét. A névadás
nem deklaratív, azaz nem önhatalmúlag elnevezünk valamit, ami
még csak gomolyog, hanem derivatív, mert egy már feltérképezés
alatt álló beszédteréből emelünk ki egy gyakran használt momentu-
mot, amely konkrét esetlegességét elveszítve gyűjtőnévvé válhat.

Dolgozatomnak nem az a témája, hogy miért épp 1968 – miért
épp egy *számnév*, miért épp egy *évszám*, miért épp ez a számnév és év-
szám stb. – lett határkövé, hanem az, hogy ami akkor történt, *hogyan*
történt. Gondolataimat egy emblematisz személy, Ulrike Meinhof
élete, tevékenysége és kulturális utóélete kapcsán fejtem ki.

¹ Az egyidejűség nyilván nem segíti, hogy megfelelő jelzőt találjunk a vizs-
gált időszakra; mégis vannak bizonyos megnevezések, amelyeket egyértelműen
elutasíthatunk, mint például a Soros György által ajánlott *gyarlóság kora*, vagy a
Fukuyama-féle *történelem utáni idők*.

A szavak embere

Ulrike Meinhofot az általa is alapított *Rote Armee Fraktion* (RAF – Vörös Hadsereg Frakció) azonosítja a *mainstream* kulturális képzelet. Kár volna azonban őt ennyire redukálni.² Ulrike Meinhof élete és gondolkodása is emblematikus, amikor 1968-at vizsgáljuk.

Nemzetiszocialista forrásvidék

Ulrike-Marie Meinhof 1934. október 7-én született Oldenburgban, Werner Meinhof és (leánykori nevén) Ingeborg Guthardt második gyermekeként. Kiskorát Jénában töltötte, ahol apja, a lelkes nemzetiszocialista gyors karriert futott be múzeumigazgatóként. Családja apai ága mélyen katolikus és antiszemita volt, de a náciikkal, azok vallástalansága miatt, csak nehézkesen működött együtt. A Guthardt család ezzel szemben hagyományosan szociáldemokrata, tagjai a háború előtt és alatt is aktív ellenállók.

Ulrike ötéves, amikor apja meghal hasnyálmirigyrákban. Anyja felsőfokú tanulmányokba kezd, hogy maga tudja eltartani a két lányát. Ingeborg Meinhof, miközben művészettörténeti, történeti tanulmányait eminensen végzi, meglehetősen anyagi támogatásban részesül a Nemzetiszocialista Párttól (NSDAP), amelynek tagja is – csakúgy, mint barátnője, a későbbi neves történész, Renate Riemeck, akivel az egyetemen ismerkednek össze, és akivel először csak lakótársak, később – Ingeborg Meinhof élete végéig – élettársak lesznek.

Ingeborg Meinhof részéről kétségtelenül opportunizmus volt, hogy elfogadta a nemzetiszocialisták támogatását, de kár lenne ítéletet mondani egy kétgyermekes özvegy fölött, akinek a születési politikai okokból megfigyelés alatt tartották. Hogy a két hölgy

² Az itt közölt életrajz jobbra vázlatos és szekunder irodalomra támaszkodik, hiszen nem Ulrike-Marie Meinhof élete a központi téma, ráadásul források sem állnak rendelkezésre Magyarországon ennek kutatására. A továbbiakban jobbra egy, alább még elemzendő monográfiára támaszkodom: Jutta DITHFURTH: *Ulrike Meinhof. Die Biografie*. Berlin, Ullstein, 2007. Emellett felhasználtam: Dieter WUNDERLICH: *Eigen Sinnige Frauen. 10 Porträts*. Verlag Friedrich Pustet, 2002. http://dieterwunderlich.de/Wunderlich_frauen_p.htm.

a politikai állásfoglalását a megélhetéséhez igazította, azt az is megerősíti, hogy 1944 júniusában már Charlotte Wiczorek tartott nekik felolvasóestet marxista irodalomból a nem sokkal később internált Magnus Poser társaságában.

Ingeborg Meinhof többéves rákbetegség után tüdőgyulladásban halt meg 1949-ben, s ezentúl Renate Riemeck nevelte a Meinhof lányokat, Ulrikét és a nővérét, Wienkét.

Ulrike egyházi iskolába járt (Cäcilien-schule Oldenburg), ám ezt rendre megszakították Riemeck vendégoktatói utazásai két-három szemeszterre: Ulrike kiskamasz kora számos háztartásban, nevelőanya barátai és szobalányok között telt. Weilburgban érettségizett 1955-ben.

Antiatom

Előbb Marburgban hallgatott pedagógiát, művészettörténetet és filozófiát, majd 1957-től Münsterben folytatta tanulmányait. Itt kapcsolódott be az ország újrafegyverzése elleni tiltakozásba: ő szervezte meg a münsteri *Anti-Atomtod-Ausschuss* munkacsoportot, valamint az 1958-as országos kongresszust a nukleáris fegyverkezés tárgyában. A kongresszuson hírnevet szerzett magának mint keménykezű szekcióvezető. A háború után a nyugatnémet baloldal a Német Szövetségi Köztársaság újrafegyverzése és kifejezetten a nukleáris fegyverkezés elleni tiltakozás jegyében kezdett szerveződni.

1958–1959-ben Ulrike az SDS-ban (*Sozialistischen Deutschen Studentenbund*) tevékenykedett. 1959-ben belépett az akkor illegális KPD-be (*Kommunistische Partei Deutschlands*). Számos röplap szerzősége mellett körbepublikálta az egyetemi sajtószcénát, s 1959-ben a havonta megjelenő magazin, a *konkret* munkatársa lett.

Magazin konkret

A *konkret* az egykori *Studentenkurier* leszármazottja volt: egyetemistáknak szánt szélsőbaloldali lap, amelyet a betiltott KPD finanszírozott illegálisan – főként keletnémet forrásokból. A főszerkesztő, később felelős kiadó Klaus Rainer Röhl nem egy személyben irányította a lapot, hanem a KPD-nek tartozott elszámolással.

Meinhof már ismert volt a német balosok között, szerkesztői ki-nevezésére mégis inkább azért volt szükség, hogy a felsőoktatási intézményekben ingyen terjeszthessék a lapot, s ehhez hallgatókat kellett szerkesztőként feltüntetni.

Ulrike a lap legaktívabb szerzője; 1961-ben átvette a főszerkesztői posztot is Röhl-től, akivel még abban az évben összeházasodott. 1962-ben ikreket szült, Regine és Bettina Röhl, majd agydagánattal megoperálták. Munkamániás, a gyerekágyas időszakot és az agyműtét utáni lábadozást is végigdolgozta.

1964-ben a Röhl házaspár szembekerült a keletnémet apparátussal, Meinhof ezért lemondott a főszerkesztői posztról, független szerzőként működött tovább, többek között a hesseni rádiónál.

Ebben az évben jelent meg a riportja Karl Wolff egykori Waffen-SS tábornok peréről. A *konkret* hasábjain és rádióműsorokban is kivette a részét az apparátusban maradt NSDAP-prominenseket összegyűjtő *Barna könyv* körüli vitákban és a kiegészítések publikálásában. Gendertémák foglalkoztatták, nevelőotthonokat tanulmányozott, s a vietnami háború ellen tiltakozó költőket publikált a *konkretnál*.

1967-ben, több szakítás után, végleg elhagyta Klaus Rainer Röhl, és gyermekeivel Nyugat-Berlinbe költözött.

Az APO

1966-ban az SPD (*Sozialistische Partei Deutschlands* – Német Szocialista Párt) kizárta köréből ifjúsági szervezetét, az SDS-t (amelynek korábban Meinhof is tagja volt). Az SPD ekkor a kormánykoalíció része, elnöke Willy Brandt kancellárhelyettes, későbbi kancellár. Az SDS Rudi Dutschkéval az élén *Ausserparlamentarische Opposition* (APO: *Parlamenten kívüli ellenzék*) néven szerveződött, és a tagok, hogy kongresszusukat demonstrálják, több százan „sétálgattak” a Kurfürsterdammon. A rendőrség vízágyúkkal verte szét a tömeget, és a demonstráció hatására korlátozták a gyülekezési jogokat.

Ez adta meg az alaphangot a nyugatnémet 68-hoz. Meinhof szoros kapcsolatban állt Rudi Dutschkéval, és támogatta a diákmozgalmat.

Casus belli

1967 nyarán Reza Pahlavi, a perzsa sah Nyugat-Berlinbe látogatott. Meinhof élesen bírálta a sah ez alkalomból indított bulvárkampányát. A *perzsák csodálatos életéről* megjelentetett propagandacikkre válaszul azt kérde tőle a *konkret* hasábjain: mi a helyzet a perzsa proletariátussal, akiket a bemutatott csodálatos perzsák elnyomnak?

1967. június 2-án, a sah látogatása elleni tiltakozásul, nagy tömegek mozdultak meg, és a tüntetés a rendőri beavatkozás hatására utcai zavargásokba torkollott. Egy rendőr pisztolylövésétől meghalt egy 27 éves diák, Benno Ohnesorg.³ Minderről Meinhof így beszélt a *Sende Freies Berlin* televízió adásában: „(...) ha nincs az embernek hetente legalább egyszer-kétszer egy-két órányi lehetősége arra, hogy a televízióban ülve elmondja, amit mondani szeretne; ha nem a Springer és az Illustrierten milliói fölött rendelkezik, mikor lezárják a köztereket és gyülekezési tilalom van érvényben, akkor rendkívül demokratikusnak tartom, hogy vannak, akik használják és igényt formálnak, mindezen tiltások ellenére, az egyetlen nyilvánosságra, amely számukra maradt: az utcára.”⁴

Az idézet jól érzékelteti Meinhof pozícióját: egy szép, fiatal nő nagyon határozottan és nagyon világosan beszél. A kamera közelről mutatja, deréktól fölfelé. Vele szemben egy asztalnál gubbaszt öt sötét zakós férfi, őket messziről veszi a kamera. Ő az egyedüli

³ Semmilyen szándékosság nem fedezhető fel az áldozat kiválasztása mögött, mégis kegyetlen és morbid tény, hogy az „Ohnesorg” azt jelenti: gondtalan, a „Benno” pedig a Benjamin alakváltozata, amelynek egyik jelentése: „az öröm fia”. Egy véletlen folytán tehát sikerült éppen azt az embert megölni, aki nevében is jelképe lehet a 68-at belengő Zeitgeistnek: egy felszabadult, büntelen ember, akivel az állam erőszakszervezete végez.

⁴ „Wenn man aber nichts anderes übrig bleibt, wenn man also nicht in Fernsehen sitzt, und wenigstens ein- oder zweimal in der Woche ein oder zwei Stunden lang genau sagen kann was man zu sagen hat, wenn man nicht über die Millionen auflagen von Springer Zeitung und Illustrierten verfügt, dann wenn man öffentlich diskutieren will, aber Raumverbote stösst und Sammlungsverbote, dann bin ich allerdings der Ansicht das es ausserordentlich demokratisch ist, wenn es Leute gibt die trotz alle diese Verbote die einzige Veröffentlichung die dann für sie bleibt, Name ich die Strasse, benutzen, und davon öffentlich Gebrauch machen.” Részlet a *Sende Freies Berlin* televíziós csatorna 1972. június 2-i adásából. *Baader–Meinhof. In love with terror*. Dokumentumfilm. Mentorn UK 2002. <http://www.youtube.com/watch?v=N0uPrSEODho&NR=1>

szubjektum. Meinhof már első publicisztikáiban is a demokratikus állam elveit kérte számon a Szövetségi Köztársaságon. Már első, atomfegyver-ellenes szövegeiben is arról írt, hogy az állítólagosan demokratikus állam nem veszi figyelembe polgárai véleményét. Benno Ohnesorg halála és a zavargások kapcsán a nyilvánosságról és a képviselőről beszél. Arról, hogy egy demokráciában az embereknek legyen ideje, módja és tere a véleményét kinyilvánítani, s hogy az ehhez való jogukat minden korlátozás ellenére, akár erőszakkal is gyakorolniuk kell. A nyilvánosság, a beszédképesség a hatalomgyakorlás eszköze.

Springer Verlag

Ulrike a *konkretban* végzetesen magára haragította a Springert *Spiegel an Springer verkauft* című satírájával. A Willy Brandtot is hatalomra juttató – és így óriási befolyáshoz jutó – Axel Springer jól érzékelhetően jobboldali volt, és az ország újrakegyezése és a nukleáris fegyverkezés elleni kampány első perceitől komoly szerepet vállalt a balosok lejáratásában. Az 1968. februári Nemzetközi Vietnam Kongresszus ellen szabályos hecckampányt folytatott, s Meinhofot következetesen Vörös Ulrikének nevezte.⁵ A diákoknak általános célpontja lett a médiabirodalom: az APO a sah látogatása után Anti-Springer Akciónapokat hirdetett meg. Meinhof szerint a Szövetségi Köztársaság a rendőrség és a Springer-konzern terrorja alatt áll.

1968. április 11-én Josef Bachmann segéd munkás merényletet követett el az APO vezéralakja, Rudi Dutschke ellen, akit a fején több lövés is ért. Aznap este gyűléseztek a diákok a Műszaki Egyetem nagyelőadójában. A merénylet hírére odavonultak a Kochstraße 65., a Springer székháza elé, ahol köveket dobáltak és barikádot emeltek autókból. Ezen az estén hangzott el Meinhof szájából: „Egy követ elhajítani bűncselekmény. Ezernyi követ ha

⁵ Lásd Heinrich Böll: *Katharina Blum elveszett tisztessége*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1981. – A regény hű képet ad a *Spiegel*, a *Bild*, az *Illustrierten* és más Springer-kiadványok hangvételéről. Böll maga is érintett volt a Springer Verlag kampányaiban azután, hogy egy publicisztikában pártatlan eljárást követelt az akkor már bírósági eljárás alá vont és szigorított körülmények között fogva tartott Ulrike Meinhofnak. A regényben szereplő „Vörös Trude” Meinhof gúnynevére utal.

eldobnak, az politikai cselekvés. Egy autót felgyújtani bűncselekmény. Több száz autó ha lángol, az politikai cselekvés.”⁶

Szerinte a Springer legalábbis tettestárs a Dutschke elleni merényletben. Az elkövető táskájában megtalálták a szélsőjobboldali *Deutschen Nazional-Zeitung* egyik számát, benne Dutschke több fényképével és ezzel a szalagcímmel: „Állítsák meg Dutschkét! Különben polgárháború lesz.”⁷ Pár nappal később több mint 45 000 diák tiltakozott országsszerte a Springer kiadványai ellen.

A tiltakozástól az ellenállásig

A Dutschke elleni merénylet után a baloldaliaknak szembesülniük kellett a kérdéssel: a tekintélyuralmi rendszer ellen küzdő mozgalom vezéralakját erőszakkal kivonták a forgalomból – ők erre milyen választ adhatnának? Az ellenállók is vádolhatók voltak sok mindennel, amit ők maguk elutasítottak.

Meinhof például, a rendszer könyörtelen kritikusa, hatalmas polgári lakásokban nevelte a lányait, és extravagáns öltözködésére komoly összegeket fordított – sok, jobbára keletnémet forrásokból származó pénzből élt, és igen jól. Amikor a *konkrethoz* került, őszintén hitte, hogy meg tudja változtatni a világot. Tíz év politikai munkája után újra erősödött a megtorlás, ő pedig kételkedni kezdett benne, hogy eddigi módszereivel képes változtatni a társadalmon. „Tiltakozni annyi, mint kimondani: ez nem tetszik nekem. Ellenállni annyi, mint megesküdni: ez többé nem fordul elő velem”⁸ – írta akkoriban.

⁶ „Wirft man einen Stein, so ist das eine strafbare Handlung. Werden tausend Steine geworfen, ist das eine politische Aktion. Zündet man ein Auto an, ist das eine strafbare Handlung, werden hunderte Autos angezündet, ist das eine politische Aktion.” (Dieter WUNDERLICH: *Eigen Sinnige Frauen. 10 Porträts*. http://dieterwunderlich.de/Wunderlich_frauen_p.htm)

⁷ „Stoppt Dutschke jetzt! Sonst gibt es Bürgerkrieg.” – A per során nyilvánvalóvá vált, hogy Bachmannt javarészt a *Bild* propagandája inspirálta. Később levelet váltott Dutschkéval; a börtönben öngyilkos lett 1970-ben. Dutschke túlélte ugyan a merényletet, de a sérülés szövődményeként kialakult epilepsziája végzett vele: belefulladt a fürdőkádjába 1979-ben. L. Andreas GOHR: *Zeitungsterror. Springer und Dutschke*. <http://rafinfo.de>

⁸ „Protest ist, wenn ich sage, ich mache nicht mehr mit. Widerstand ist, wenn ich dafür Sorge, daß alle andern auch nicht mehr mitmachen.” L. Ulrike MEINHOF:

Az 1968-as mozgalmak két táborra szakadtak az erőszak megítélésében. Kísértetiesen emlékeztet ez az elkülönülés a reformizmus–forradalmiság vitára, annyi kikötéssel, hogy itt a korábbi diskurzus nem szervesen folytatódott – kicserélt szókészlettel –, hanem újrajátszotta azt egy új generáció.⁹ Meinhof apró lépésekkel, de az erőszak alkalmazása felé mozdult el.

1969-ben Ulrike végleg szakított a *konkret*-tal. Forgatókönyv írásába kezdett: *Bambule. Fürsorge – Sorge für wen* címmel korábbi riporttémáját, a nevelőotthonok mikroklimáját dolgozta fel, s emelt a berlini Szabadegyetemen (Freie Universität – FU) és az *Institut für Publizistik*-ban tanított.¹⁰

1968 októberében megkezdődött Andreas Baader, Gudrun Ensslin, Thorwald Proll és Horst Schönlein pere. Baader és Ensslin a védők tanácsára beismerte: áruházakat gyújtottak fel, hogy ezzel tiltakozzanak Vietnam bombázása ellen. Azzal védekeztek, hogy odafigyeltek: senki ne sérüljön meg.

Meinhof korábról ismerte őket, és végig figyelemmel kísérte az eljárást. A per idején több interjút is készített Ensslinnel, írásai nem tudósítások, hanem kortesbeszéd: „Az áruházi gyújtogatás progresszív motívuma nem az áruk megsemmisítésében rejlik, hanem a tett kriminalitásában, a törvényszegésben.”¹¹

Júniusban, a bírósági döntés előtt ideiglenesen szabadlábra helyezték Ensslint és Baadert. A két terroristát további 22 hónapra elítélték, de ők nem jelentek meg, hogy a büntetésüket letöltsék, hanem Berlinben bujkáltak Meinhofnál.

A frissen elvált, a maga 35 évével már középkorúnak számító sikeres nő egy 1970-es interjúfilmben¹² elmondta, milyen nehéz

Vom Protest zum Widerstand. *konkret*, 1968. május. <http://www.ruhr-uni-bochum.de/bsz/516/516meinhof.htm>

⁹ CSOMA Lajos *A lehetetlent követelve. 1968 és az anarchizmus* című készülő munkájában ezt szemléletesen kifejti.

¹⁰ Ulrike Maria MEINHOF: *Bambule. Fürsorge – Sorge für wen?* Berlin, Wagenbach, 1971.

¹¹ „Das progressiv Moment einer Warenhausbrandstiftung liegt nicht in der Vernichtung der Waren, es liegt in der Kriminalität der Tat, im Gesetzesbruch.” Ulrike MEINHOF: *Warenhausbrandstiftung. konkret*, 1968. november. <http://baader-meinhof.wetpaint.com/page/Ulrike+Meinhof+konkret+column+about+Frankfurt+dept.+store+bombings?t=anon>

¹² Ben LEWIS: *Baader–Meinhof: In love with terror*. Dokumentumfilm. http://www.youtube.com/watch?v=k7jEk_f04pE&feature=related

ilyen társadalomban gyereket nevelni, főként politikusan, főként egy egyedülálló nőnek. A felvételeken látszik, hogy ideges, kimerült, érzelmileg instabil. Amikor Berlinbe költözött, elvesztette azt a kommunista társaságot, amelyhez mindig is tartozott. E két, nála tíz évvel fiatalabb radikális révén egy olyan szubkultúra része lett, amelyhez nem tartozott igazán. Baader és Ensslin felnézett rá, biztosították őt a balosok nagyrabecsüléséről, ám Meinhof ezt nem igazán érezte.

1970-ben megkezdődött Ulrike filmjének forgatása; áprilisban a rendőrség elfogta Baadert.

Út a terrorba

1970. május 14-én Andreas Baadert a börtönből át akarták szállítani a nyugat-berlini Társadalomtudományi Kutatóközpont (*Deutschen Zentralinstitut für Soziale Fragen*) könyvtárába, hogy Ulrike Meinhof interjút készítsen vele. Lényegében ez volt a *Rote Armee Fraktion* első akciója: Baadert megszöktették, az akcióba azonban hiba csúszott, és egy könyvtárost életveszélyesen megsebesítettek egy lövéssel. Ekkor vált Meinhof körözött bűnözővé, aki megért a Szövetségi Köztársaságnak tízezer márkát.

A körözési plakáton közzétett képe első pillantásra furcsa, hiszen alig látszik valami az arcából. Ennek alapján nem könnyű felismerni, de éppen ettől érdekes: a haja leengedve, a szemét mintha szégyenkezve sütné le. A hagyományos szembenéző kép helyett, ahol a körözött bűnöző fenyegető tekintete a hirdetmény központi eleme, itt a plakát nyolc kilencedét szöveg alkotja. Ez kitér a büntételre (Baader kiszabadítása, több pisztolylövés, súlyosan megsérült áldozat), ad egy rövid és többé-kevésbé használhatatlan személyleírást (35 éves, 165 centi magas, sovány, hosszú barna hajú, barna szemű, különös ismertetőjegye nincs), közli a személyi adatokat (születési hely és idő, foglalkozás: újságíró, volt férje neve), és kitér a jutalmazás mértékére és mikéntjére. A plakát egykilencedét kitevő kép a romlott nőt ábrázolja: lesütött szemű bűnös nő – ahogyan az a konvenciónak megfelel –, aki tétován kitér az őszinte pillantás elől. Szó sincs róla, hogy ne állt volna rendelkezésre más fénykép, de a máig ismeretesebb többsége újságírói zsánerpozíciókban vagy

anyaként ábrázolta őt, ami kifejezetten alkalmatlan lett volna a hirdetményhez.

Az ekkortól Baader–Meinhof-csoportként (Baader–Meinhof Gang) emlegetett csapat Kelet-Németországon keresztül Palesztinába, majd onnan Jordániába repült, ahol fegyveres kiképzésben vettek részt. Meinhof az ikerlányait már csak a börtönben látta viszont. Először a nővérénél akarta őket elhelyezni, aztán barátok segítségével megkísérelte őket Szicílián keresztül Jordániába magával vinni őket, de volt férje, Klaus Rainer Röhl és egy régi munkatárs a konkrétól, Stefan Aust egy órával korábban érkezett meg, és magukhoz vették a gyerekeket.

Brand

A Rote Armee Fraktion (RAF) nevet az első kommunikációjukban¹³ használták, Meinhof és Ensslin közös szövegében. Mind a név, amely Nyugat-Németországban fontos asszociációkat keltett (a Royal Air Force, a brit légiflotta bombázásait idézte), mind pedig a logo tudatos arculatépítésre mutat.

A logo nem pusztá látványosság, hanem védjegy, a márkajelzésekhez hasonlít. Látványos, letisztult és szervesen illeszkedik egy jól körülhatárolható hagyományba: kombinálja a vöröst és a feketét, ott a vörös csillag, a Heckler & Koch MP5 gépfegyver. Nagyon erősen exponálja a nevet: a kép nyilvánvalóan tovább mutat önmagánál.

Programadó kiáltványuk, A városigerilla-konceptió¹⁴ több forrásból táplálkozott. Részen Carlos Marighella 1969-es Városi gerilla zsebkönyvéből,¹⁵ részen Maóból, kevésbé Leninből. A városi gerilla alapvetése volna, hogy autoritásokat támad meg, és nem személyeket. A felmerülő kérdéseket rövidre zárják: „Mi azt állítjuk, hogy

¹³ Gudrun ENSSLIN – Ulrike MEINHOF: *Die Rote Armee aufbauen!* 1970. <http://baader-meinhof.wetpaint.com/page/%22Build+up+the+Red+Army!%22>

¹⁴ Ulrike MEINHOF: *Das Konzept Stadtguerilla*. 1971. <http://baader-meinhof.wetpaint.com/page/Concept+Urban+Guerrilla>

¹⁵ Carlos MARIGHELLA: *Urban Guerilla Minimanual*. <http://www.marxists.org/archive/marighella-carlos/1969/06/minimanual-urban-guerrilla/index.htm> Marighella könyve Che Guevara *A gerillaharcos kézikönyve* című művének a para-frázisa: a Guevara által leírt taktikai tudnivalók urbánus megfelelőit gyűjti össze.

az egyenruhás alak egy disznó, nem ember, nincs miről vitatkoznunk vele. Tévedés lenne még csak beszélni is velük, és természetesen lehet lőni is.”

Der Baader–Meinhof Komplex¹⁶

A sajtó által rájuk ragasztott Baader–Meinhof Gang név ideológiai szempontból sem szeplőtelen, és a valóságnak sem egészen felel meg: a csapatban a vezető szerepét Baader mellett sokkal inkább a barátnője, Gudrun Ensslin töltötte be.

Ők ketten tudatosan rájátszottak a Bonnie és Clyde szerepre. Extravagáns megjelenésükkel és viselkedésükkel határozott képet alakítottak ki magukról. Ensslin a *jó csaj*, a féktelen szexuális cselekvő, valódi converso: az apja lelkes, a családját renegátként hagyta el. Első elítéltetése után társadalmi munkát végzett egy egyházi iskolában, ahol még annyira lelkesnek és megbízhatónak mutatkozott, hogy a kedvesnővérek abban reménykedtek, velük marad. Baader a nagyvárosi vagány, iskolából kibukott felhajtott galléros rosszfiú, aki viselkedésével megkérdőjelezi az őt körülvevő világ szabályait – a gyorsjárástól a bankrablásig.

Meinhof mindkettejüket feltűnően intelligensnek találta, de a csoporton belül valóban kirekesztettnek érezhette magát: Baader és Ensslin következetesen *burzsoá picsának* nevezte és sokszor eszköznek tekintette őt; az öngyilkosságát megelőző tárgyaláson Ensslin elhatárolódott a hamburgi Springer-székház elleni akciótól, amely köztudottan Meinhof műve volt.

Mégis nyilvánvaló, miért ez lett a csoport neve. Ensslin legtöbbször mint barátnő (oldalborda) jelent meg, s ez csökkentette jelentőségét a befogadók szemében. Meinhof azonban komoly ember volt, jól ismert név, médiaszemélyiség. Nagyon határozottan kommunikált kifelé: ő volt a hang, az ideológia. Nem is csoda, hogy sok baloldali értelmiségi, aki Baadert egyértelműen elutasította, Meinhoffal kapcsolatban súlyos dilemmába került. A dolog nem kifejezetten azért elgondolkodtató, mert Ulrike nem ölt embert – bár erre szokás

¹⁶ A nyomozás projektneve. Stefan Aust, aki Meinhoffal együtt dolgozott a konkrétan, ugyanezen a címen 1998-ban adott ki könyvet. Stefan AUST: *Der Baader–Meinhof Komplex*. Hamburg, Hoffmann und Kampe, 1985.

hivatkozni –, hanem mert kettejük között nyilvánvaló a különbség: Baader egy kibukott link, egy randalírozó, Meinhof azonban sziporkázó intelligencia, középkorú értelmiségi, közszereplő; a szövegei jól szerkesztettek, tudatosak, erőt sugároznak.

Ismerős a dilemma: az értelmiség, bár nem önmagát tekinti forradalmi szubjektumnak¹⁷ és a mindenkori proletariátusra teszi le a voksát (legalábbis az elvi szolidaritás szintjén), azonosulni képtelen vele.

Amatőrök

A RAF az első bankrablását egyszerre három berlini helyszínen hajtja végre 1970. szeptember 29-én. A következő hónapokban országsszerte zajlanak a bankrablások, és a RAF fegyvereket halmoz fel. Tagjainak folyamatos veszteségekkel kell számolniuk: egymásra tartóztatják le őket, és 1971. július 15-én Petra Schelm személyében megvan az első halottjuk is. Nem profi bűnözők, és ebből kifolyólag rengeteg hibát követnek el. Baader kiszabadítása után két évig csak bankot raboltak, hogy infrastruktúrárt tudjanak kiépíteni. Kommunikéket adtak ki és a hatóság elől menekültek.

Hiba volna azt feltételezni, hogy a csapat illegalitásba vonulása tervszerűen ment végbe. Bár Meinhofot és körét, a későbbi RAF-lereket valóban foglalkoztatta a fegyveres harc kérdése, arra nem számítottak, hogy Baader kiszabadítása után ennyire gyorsan és radikálisan reagál majd a hatóság. Meinhof miután elvesztette gyermekeit, lépésről lépésre, tudatosan került törvényen kívülre.

Az illegalitás első két évében bankokat raboltak, a rendőrség pedig sorra fogta el a tagokat. 1972-ben követték el a valódi, célzott politikai merényleteket. Immáron fegyverrel is a Springer a célpont. A „forró május” során Frankfurtban az amerikai légibázi-

¹⁷ Ahogyan a frankfurti iskola tagjai elutasítják azt a feltételezést, hogy a diákok valóban forradalmi potenciált képviselnének. Horkheimer *Kezdet és hanyatlás* című aforizmagyűjteményében található a mondás: „A forradalmár karrierje nem banketteken és tiszteletbeli címeken, érdekes kutatásokon és professzori fizetéseken át halad előre, hanem szenvedésen, kegyvesztettségen, hálátlanságon és bebörtönzésen át vezet a bizonytalanba, amelyet csak egy szinte emberfölötti hit képes feldolgozni. Pusztán tehetséges emberek ezért szinte soha nem válnak forradalmárrá.” Rolf WIGGERSHAUS: *The Frankfurt School: Its History, Theories and Political Significance*. London, Polity Press, 1994, 625.

son, Augsburgban és Münchenben egy rendőrőrsön, Karlsruheban egy magánbiztosító vezérigazgatójának autójában, Heidelbergben az amerikai légierő európai főhadiszállásán robbant bomba. Május 19-én a Springer hamburgi székházában, a korrektori szobában robbantottak, és 17 ember megsérült az akcióban. Most is vitatott, hogy a Springer taktikája mennyire felelős ebben: a robbantást háromszor is előre bejelentették telefonon, mégsem ürítették ki az épületet. Meinhof szerint Springernek fontosabb volt az a profit, melyet az épület-kiürítéssel járó munkaidő-kiesés elvett volna tőle, mint a saját dolgozóinak élete.

A bukás képei

Nem sokkal Ensslin és Baader elfogása után, 1972. június 15-én Meinhofot is letartóztatta a német rendőrség, Gerhard Müllerrel együtt Langenhagenben, lakossági bejelentés alapján.

Meinhofról a sajtóban mindmáig az ekkori fényképeket használják legszívesebben. Több kép készült Ulrikéről olyan helyzetben, amikor a térdait felhúzza tiltakozik a lefogása ellen, de egy oldalról benyúló kéz (amelynek a tulajdonosát egyik képen sem látni) felemeli a fejét a fényképezéshez. Láthatóan kimerült, ápolatlan, valószínűleg beteg is, és nem tud mihez kezdeni a helyzettel. Ennél még hátborzongatóbb az a hírhedt kép, amelyen éppen kifelé kísérik a házból, ahol elfogták: ruhája ugyan combközépig sem ér, de nyakig begombolva, ujjá feltúrve; két öltönyös férfi kíséri, egyikük szájában cigaretta, fizikai erőszaknak nincs nyoma. Meinhof legalábbis idült alkoholistának látszik, akit éppen a kocsmából kísérek haza, homályos tekintettel néz a kamerába. A kép elvitatja az empátia szikráját is.

A Lex RAF

Meinhof volt a Német Szövetségi Köztársaság első számú körözött bűnözője. Lefogása után elszigeteltségben tartják hét hónapon át: egymagában, egy olyan épületszárnyban, amelyben nincsenek más foglyok. Napi fél órát futhat az udvaron, szigorított felügyelet mellett. Hosszú ideig sajtóhoz sem jut, senkivel nem tud kommu-

nikálni. Hónapokig nem érintkezhet a védőjével vagy bármely rokonával.¹⁸ Fogva tartása ötödik hónapjában kaphatott egy írógépet, ettől fogva folyamatosan írt. Első börtöncikkében szolidaritásáról biztosította a müncheni olimpián merénylő palesztinokat.

Az őrizet két, nagystílű éhségsztrájk-hullámnak köszönhetően enyhült – a másodikban körülbelül kétszáz fogvatartott vett részt az egész országban. Baader életveszélyes állapotba került. Mire elkezdődött a RAF-erek pere, elérték, hogy érintkezhesse- nek egymással, de az érvényes büntetés-végrehajtási szabályo- záshoz képest mindig is szigorúbb körülmények között tartották őket. A stuttgarti Stammheim börtönben Meinhof már folyamato- san érintkezett a társaival, legtöbbet Gudrun Ensslinnel. Ensslin azonban nem bizonyul hálás társaságnak. „Túl gyengének” tartot- ta és „burzsoá picsának” nevezte Meinhofot. Újra és újra kiújuló konfliktusuk végighúzódik a kapcsolatukon; Ensslin legtöbbször Meinhof polgári gondolkodását és a nyilvánossággal kapcsolatos magatartását kifogásolta.

Ulrike Meinhof igen határozottan szerepelt az ellene folyó per- ben. A tárgyalásokon valódi showt adtak elő a vádlottak, rendre disznónak bélyegezték az államot, a bírót seggfejek; elutasították a kirendelt védőket, folyamatosan és tudatosan megzavarták a tárgyalás menetét. Ez érthető is: Meinhof az izolációs fogságról készített beszámolójában érzékletesen leírta, hogyan veszti el ka- rakterét, interakciós képességeit az ember.

Kitett magáért az állam is: kifejezetten az ő perükhöz fogadták el a Lex RAF-ot, amelynek értelmében például a bűnszövetkezet tagjainak egyetlen védőhöz van csak joguk, és a vádlottaknak nem szükséges jelen lenni a tárgyalásukon – hogy ezzel védjék ki a kés- lekedést, amely az éhségsztrájktól legyengült börtönlakók felkészí- tésével és odaszállításával járt. Folyamatosan megvonták a szót a RAF-erektől, akik az elhúzódó éhségsztrájkok és a fogva tartás kö- rülményei miatt sokszor egyébként is jóformán beszédképtelenek voltak. Lehallgatták a vádlottak és védőik megbeszéléseit.¹⁹

¹⁸ Meinhof levele az izolációs fogvatartásról azt engedi feltételezni, hogy a börtön ideje alatt a fogvatartott elveszti az ítélőképességét, a szociális érzékét: <http://www.nadir.org/nadir/archiv/PolitischeStroemungen/Stadtguerilla+RAF/RAF/brd+raf/013.html>

¹⁹ SCHAUSCHITZ Attila: A Rote Armee Fraktion és a stammheimi per. Beszélő. 1998/6. 62–65.

Ulrike Meinhof a lányaival csak a börtönben találkozott; Klaus Rainer Röhl mindent megtett, hogy a gyermekek ne látogassák az anyjukat; a levelezésük is akadozott.

Kétévi előzetes letartóztatás után, 1974-ben Holger Meins meg- halt egy éhségsztrájk következményeként. Meinhofot nyolc évre ítélték Baader kiszabadításáért, majd megkezdődött a per a bűn- szövetkezet ellen.

Önjelölt vizsgálóbizottság

1976. május 9-én hajnalban Ulrike Meinhofot holtan találták a cel- lájában, egy kendőből fabrikált kötélre felakasztva. A hivatalos ál- láspontra szerint két év fegyveres ellenállás és négy év börtönélet után öngyilkos lett. Ezt számosan megkérdőjelezték, és a haláláért a hatóságokat vádolták. Alakult egy önjelölt bizottság is az eset ki- vizsgálására. A munkát nyilvánvalóan hátráltatta, hogy a hatósá- gok nem engedtek független szakértőket a haláleset helyszínére, és gyanúsán rövid időn belül jelentették ki a sajátkezüséget.

Ebben a dolgotatban sem lehet eldönteni, vajon ki okozta Ulrike Meinhof halálát. Az azonban mégis elgondolkodtató, mennyire hi- teltelenül viselkedtek a hatóságok az ügyben. Minden lehetséges információt elzártak a nyilvánosság elől; a boncolást egy hírhedt egykori náci orvosprofesszor végezte, aki kéjjel tárta később Ensslin és Baader halotti maszkját is. És persze a mozgalmárok is primitíven reagáltak olykor, bizonyítékok híján is ragaszkodva a gyilkosság tényéhez.

Az Ulrike Meinhof halálának körülményeit vizsgáló bizott- ság nyomozásának eredményeit 2001-ben adták ki egy kötetben.²⁰ Annyit biztosan megállapítottak, hogy Meinhof még élt az akasz- tás idején, de nem zárható ki, hogy eszméletlen volt.

1977. október 18-án Gudrun Ensslint felakasztva, Andreas Baa- dert tarkón löve találták meg a cellájukban.

Ulrike Meinhof testét 1976. május 15-én temették el a berlini Mariendorf temetőben. 4000 ember jelent meg a temetésen. Ahogyan más meghalt RAF-tagokét, Meinhof nevét is viselte később külön-

²⁰ Der Tod Ulrike Meinhofs. Bericht der Internationalen Untersuchungskommission. Münster, Unrast, 2001.

kommandó,²¹ s a nyugat-európai baloldali értelmiségiek és a német mozgalmárok egyaránt felháborodva tárgyalták az állítólagos öngyilkosságot.

A testet azonban hiányosan helyezték nyugalomra: Ulrike Meinhof agyát csak 2002-ben temették mellé, miután Bettina Röhl, Meinhof egyik lánya felfedezte, hogy az agyat a boncolás során – engedély és értesítés nélkül – eltávolították, és az hosszas intézetközi vándorlás után egy magdeburgi klinikán kötött ki. Bernhard Bogerts neurológus azt akarta bizonyítani, hogy Meinhof korábbi agyműtétje, amely az érzelmi központot érintette, felelős volt a „terrorba csúszásában”.²²

Érintettség

Bettina Röhl persze nem csak ennyit tett Ulrike Meinhof emlékeztéért. Ő maga is újságíró, leggyakoribb témája az 1968-as időszak. Dokumentumokat hozott nyilvánosságra Joska Fischer 1968-as radikális múltjáról, legutóbbi pedig Daniel Cohn-Benditről publikált. Amivel mégis a legtöbbet és a legbehatóbban foglalkozik, az a RAF, a terrorizmus medialitása és Ulrike Meinhof maga.

Felix Ensslinnel, Gudrun Ensslin fiával együtt közreműködött 2003-ban a berlini Kunst-Werken által tervezett *RAF-kiállítás*²³ munkálataiban. Az egyik kiállítási tárgy különösen nagy felzúdulást váltott ki: egy montázs, amelyen a RAF összes „áldozata” látható – tagok és általuk megöltek egyaránt. A kiállítás szervezői a vita kezdetén lemondtak a berlini városvezetés ajánlotta támogatásokról, és átdolgozták a koncepciót.²⁴

²¹ Ezek nem a RAF-on kívül álló csoportok, hanem egy-egy akcióra vagy egy-egy „tematikára” szerveződött afféle munkacsoportok. Ilyen volt a június 2-a mozgalom, melynek tagjai Benno Ohnesorg halálának napjáról nevezték el magukat, vagy a RAF első halálos vesztesége, Petra Schelm emlékének ajánlott kommandó.

²² Az ügyet felderítette és publikálta Bettina Röhl: http://www.bettinaroehl.de/Mythos_RAF/Ulrike_Meinhof/Mag_Volksstimme/body_mag_volksstimme.html

²³ *Zur Vorstellung des Terrors: Die RAF-Ausstellung*. Berlin, Kunst-Werken, 2003.

²⁴ Erről magyarul lásd RAF-kiállítás: Terror és esztétikum. HVG, 2005/5. <http://hvg.hu/kultura/20050131rafkiallitas.aspx>

Alul-felül

A kulturális emlékezetben kialakuló kultusz több forrásból táplálkozik. A mitológia szempontjából a legszerencsésebb helyzet az, amelyben Ulrike Meinhof is van: a magaskultúrában és a szubkultúrában egyaránt képet akarnak róla alkotni. Ezek nemcsak erősítik egymást, de növelik az esélyét annak is, hogy kritikus hangok érvényre jussanak.

Jutta Dittfurth 2007-ben publikált és többször idézett könyve – *Ulrike Meinhof. Az életrajz* – az eddig megjelent legalaposabb munka Meinhofról. Dittfurth maga is újságíró és politikus, a német zöldmozgalom fontos alakja. Munkáján érezhető, hogy előképnek tartja Meinhofot. Ennek az elkötelezettségnek azonban megvannak a maga szükségszerű hátulütői.

A szöveg megfogalmazása dicséretesen alapos, de epikai minőségében kifogásolható. Nyelvezete zsurnalisztikus, maga a mű történeti munka és késő romantikus hősi regény ötvözete. Rajong Meinhofért, a problémás kérdésben szabályosan mentegeti. Csaknem azonosul vele, a Springer-utalatot objektív szükségszerűségként tünteti föl.

A 1960-as években átalakult politikai szcena karizmatikus, rendszerkritikus nőalakjai egymásra találnak. Dittfurth szervesen építi be szövegébe a genderszemponokat, ami jellemző a hozzá hasonlóan magas szinten politizáló nőkre, így Meinhofra is, akik bár nem kifejezetten a nőmozgalommal foglalkoznak, de világszemléletük fontos elemének tartják a társadalmi nemekkel kapcsolatos kritikát. A RAF-nak Meinhofon kívül is feltűnően sok nő volt a tagja és hangadója. Ez is része annak a tendenciának, amelyet a női nemi szerepek átalakulásában figyelhetünk meg a hatvanas évektől: a hagyományos feminizmus megújult, és ezzel ezek a nők is tisztában vannak.

Meinhof helyet kapott például egy női történeti hősanatólogiában: Dieter Wunderlich *Eigen Sinnige Frauen*²⁵ című munkája tíz önálló akarató nő életével és tevékenységével foglalkozik, s köztük Meinhof hangsúlyos szerepet játszik.

²⁵ Dieter WUNDERLICH, i. m.

Ezzel szemben a *Spiegel* most sem rest: Jutta Ditzfuhrt könyvéről adott recenziójában²⁶ a szerzőt minden lehetséges módon kritizálja, szinte vakon az indulattól, és az sem véletlen, hogy a cikkben felvonultatott négy fényképből az egyetlen, amely magát Meinhofot hivatott bemutatni, a már említett rémisztően negatív kép, amely elfogásakor készült. Egy olyan agyonfényképezett nőről, mint Ulrike Meinhof, éppen a rendelkezésre álló legszörnyűbb fotót felhasználni erős értékválasztás a szerkesztő részéről.

A legendárium

Ulrike Meinhofról természetesen nem csak kommandót neveztek el. Számos radikális baloldali zenekar írt hozzá dalt, és született róla rockopera. A RAF-mítoszt feldolgozták dokumentum- és játékfilmekben, s most is forgatnak egy dokumentarista igényű összeállított művet. A nyolcvanas években punkzenekar működött Baader–Meinhof néven. Mindezek részletes taglalásába azért nem bocsátkozom, mert létezik a RAF történetét feldolgozó, kiválóan szerkesztett, forrásértékű honlap is (<http://rafinfo.de>), ahol nemcsak dokumentumokat tettek közzé angol és német nyelven, de elemzéseket és többek között az erre vonatkozó bibliográfiát és a filmek gyűjteményét is.²⁷ A szubkulturális feldolgozások közül egyel foglalkozom részletesebben.

A Prada Meinhof-jelenség

Egy évvel azután jelentek meg az első *Prada Meinhof* pólók apró német szubkulturáloboltokban, hogy a RAF 1998-ban kiadta a nyilatkozatát önmaga feloszlatásáról.²⁸ A pólók esetében korántsem a

²⁶ Reinhardt Mohr: Ditzfuhrt über Meinhof. Terroristen ausmisten. *Spiegel*, 2007. november 20. L. <http://www.spiegel.de/kultur/gesellschaft/0,1518,518534,00.html>

²⁷ A rafinfo.de forrásdokumentumok, adattárak, elemzések és hivatkozások gyűjteménye, amelyet a felhasználók is szerkesztenek. Ha volna a RAF-nak hivatalos honlapja, úgy ez lenne az.

²⁸ Ilyen helyekre idegen ritkán tért be. Magyarországon hasonló például a Pólópokol vagy Tomcat pólóboltja. Ezek csoportkötődését plasztikusan fejezi ki,

Prada divatkonszern nagyvonalú, terrorpárti húzásáról van szó, és nem is a Che-pólókhoz hasonló képközpontú, testre húzható transzparensről. Először csak a kétszavas felirat, majd ennek variációi bukkantak fel, Baader és Ensslin képe és neve, a RAF-logó. Csak a RAF első generációja, abból is csak ez a három ember kapott kiemelt szerepet ebben a divatkampányban.

Persze a Prada név szinte magában foglalja ezt az ellentmondást. Ferruccio Prada is érdekes jelenség: ő az az ember, aki legmagasabb kategóriás óriásmárkát csinált egy vidéki méret utáni szabóságból, a politikatudományok doktora és az Olasz Kommunista Párt fizető tagja, prominense. Még egy karizmatikus, sikeres, komoly karriert befutott nő, aki a szélsőbaloldali politikai tevékenységben talált magára.

A *Prada Meinhof* sikere odáig szárnyalt, hogy prémium divatmagazinok, mint a *Tussi Deluxe* és a *Max*, divatfotó-sorozatot közöltek olyan szalagcímekkel, hogy *RAF Mode* és *Die Zeit ist reif für RAF-popstars*, modellekkel újrarájlesztva elhíresült szituációkat. Halált megvető cinizmusról árulkodik, ahogyan kiemelik a modellek cipőit egy kinagyított képrészletben és ajánlót fűznek hozzá.²⁹ A *Soziale Praxis* 1997 őszi kollekcióját *Terrorist chique (Terrorista sikk)* címen adta ki, s a fotókon nyilvánvalóan Baader és Ensslin figurái elevenednek meg fegyverrel a kézben. Ensslin figurájának hatása érződik Tarantino filmjének, a *Kill Bill*nek mindenható nőalakjában.

Ezeknek a divat- és kegytárgyaknak a tárlatát is nyújtotta a már említett RAF-kiállítás, ahol nemcsak dokumentumokat és képzőművészeti reflexiókat, de összegyűjtött butikholmikát is bemutatnak.

Miért éppen a couture?

Sok csoport igyekszik vizuális megkülönböztető jegyekkel körülhatárolni magát. Ezek kifejezhetnek osztály-hovatartozást vagy zenei ízlést, politikai meggyőződést, földrajzi helyzetet vagy bármilyen

hogy a fogyasztók felé internetes honlapot használnak, csak ritkán van konkrét elárúsító egységük, és az is eldugott: előzetes tudás szükséges ahhoz, hogy az ember megtalálja.

²⁹ Coco Drilo: *Das RAF-Mode-Phantom*. <http://www.salonrouge.de/raf-hype2.htm>; Stefan Reinecke: *Das RAF-Gespenst*. <http://www.taz.de/index.php?id=archiv&dig=2002/09/05/a0098>

mást. Leglátványosabban a társadalmi helyzet képeződik le: például a nagy francia forradalom idején a sans-culotte-ök esetében, akik a nevüket is egy bizonyos ruhadarab *hiányáról* kapták (térdradrág nélküliek).

Ezek a csoportesztétikák is megalkotják a maguk szabályait, s nagy figyelmet fordítanak a teststruktúrára. A modernista antropológiai hagyomány szerint a testet használni kifejezőeszközként archaikus magatartás; valójában azonban ez a primer információforrás soha nem veszítette el a szerepét a személyes megismerésben: a testiséget látszólag megvető irányzatok is irtózatosságot energiát fordítanak az állítólag kevésbé lényeges testek fegyverezésére.³⁰

A ruházat³¹ csoportkohéziós funkciót is betölt, főként abban az urbánus kultúrában, ahol az egymás személyes ismeretére, a családból kiinduló kapcsolatokra épülő szociális egyén megszűnni, de legalábbis gyökeresen átalakulni látszik, és fontos számára valamilyen identifikációs tényező, melynek alapján a hozzá tartozókat felismeri.³² Így tudja, kivel milyen minta alapján viselkedjen. Ezek újratermelt kasztok, ahol a hovatartozás artikulációjának új formája jelenik meg, és ez a pólóra vésett direkt üzenet.

³⁰ A haszidizmus öveitől kezdve, amelyek az alsóbb, tisztátalanabb testtájakat hivatottak a felsőbb, szellemiektől elválasztani, a puritánok reggeli hideg lábfürdőtől át egészen a kortárs divatot meghatározó wellness-mozgalmakig mindenütt meghatározó elem a test kezelése. A különbség a nyugati, „fejlettebbnek” tekintett kultúrák és a tőlük megkülönböztetettek között sokkal inkább az, amit Norbert Elias nyomán a *civilizáció* folyamatának, Michel Foucault szavaival a *kizárás rendjének*, a kortárs kapitalizmus jellemző kifejezésével élve pedig *outsourcing*-nek (kiszervezésnek) nevezhetnénk: a fegyverezés, az alakítás elkendőzése vagy tagadása lényegi eleme annak a folyamatnak, ahogyan azt kivonják a diskurzusból, hogy az önmagától értetődőség szent státusába léphessen.

³¹ Jobb híján használom ezt a kifejezést, de a teststruktúrára egészét értem rajta: ruhákat, ékszereket, frizurát, festékeket és más kiegészítőket, valamint mindazon törekvéseket, amelyek a test átalakítását célozzák, a fogókúrártól a tetováláson és a fűzőn át a szépségügyi műtétekig.

³² Egyáltalán nem állítom, hogy ez újszerű jelenség, hiszen a megkülönböztető viseletek – a süvegtől, a feztől, de a ráncos szoknyától a sujtásos miderig – mindig is szolgálták az egyén kifelé irányuló kommunikációját. Itt azonban jellemzően szigorúbb rendről volt szó és kisebb választékról. A fogyasztói kapitalizmus magával hozta részben a viseletek deregulálását például emancipáció által (kendőviselés, nadrághordás stb.), és megcsillantotta az azonosulás ígértét mindazok előtt, akik korábban nem is álmodhattak olyan ruhadarabokról, mint egy öltöny.

A póló

A póló (T-shirt) munkásruházatként jelent meg, ahogyan a farmer is, és nagyjából vele egy időben került be a köztudatba legitim ruhadarabként.³³ Ellenállást jelentett a polgári férfidivatot uraló ingekkel szemben, amelyek drágák, szigorúak és kényesek, ráadásul ott lebeg a nyakkendő kísértete, hiszen az inggallér kifejezetten a nyakkendőnek való. Az ingdivaton belül igen csekély a változatosság, a ma futó színes-mintás ingek megjelenése éppen a pólódivat visszahatásának köszönhető.

A póló szabadabb univerzum. Olcsóbb, ezért könnyebben halmozható; többnyire nem kell vasalni; kényelmes, mert szabadabb mozgást enged, mint az ingek, anyaga jellemzően puha. Nincs meghatározott színe: az egyszerű anyagnak köszönhetően bármilyen színben előállítható. Alkalmas a felsőtest hangsúlyozására és eltakarására egyaránt, hiszen nincs adekvát méretezés – míg az ingeket egykor gallérméret, ma már inkább vállméret alapján szabják. A hagyományos póló uniszex, genderkonnotációja alig van. Szabása egyszerű, különösebb ügyességet nem igényel, de többnyire nem házilag kell előállítani, mert – lévén munkaruházat – könnyen beszerezhető.

Ennek a kényelemnek, egyszerű kezelhetőségnek és olcsóságnak köszönhetően könnyen felhalmozható, ráadásul kiválóan szitázható, hímezhető. A szitanyomás a legjellemzőbb pólófestési technológia. Szinte magától értetődő, hogy megjelenjen a publikus térben: a klasszikus avantgárd által változatos előjelekkel meghirdetett *hétköznapi művésztetés* – hogy a mindennapi élet maga váljon művészetté, hogy a performanszművészet éppen a teatralitás hiánya által újuljon meg és lépjen ki a zárt terekből – megvalósult a szitázás által. És ami fontos, hogy ugyanez, gyengébb minőségben ugyan, de stencilezéssel könnyen és olcsón előállítható házi körülmények között is.

A direkt üzenetre fókuszáló művészeti trendek a feliratos pólókon kivonultak az utcákra: üzenetük közérthető, nem kell hozzá

³³ M. BERNARD: Fashion, clothing and social revolution. In: *Fashion as communication*. London, Routledge, 1996. HAMMER Ferenc: *Sartorial Manoeuvres in the Dusk: Blue Jeans in Socialist Hungary*. In: F. TRENTMANN & K. SOPER (eds.): *Citizenship and Consumption*. London, Palgrave Macmillan, 2008; http://web.mac.com/hammerferenc/iWeb/Site/Clicksville_files/simonovics%20fejzet.doc

kód, mint ahhoz például, hogy a hajstílusokból vonjunk le következtetést a társadalmi helyzetre, s emellett jól artikulált, hiszen egy önmagában viszonylag semleges médiumon a szöveg válik hangsúlyossá. A szöveg, és csak később a képek.

A társadalmi bandita

Eric Hobsbawm leírása a *társadalmi banditáról*³⁴ tökéletesen illik a RAF-erekre: a társadalmi bandita olyan ember, aki az uralkodó szabályok igazságtalansága révén kerül törvényen kívülre, és az elnyomó hatalommal folytatott harcával akár önkéntelenül is az elnyomottak szimbólumává, a változás letéteményesévé válik. A társadalmi banditát többnyire támogatja az a szociális környezet, amelyből kiszakadt, és ez oda is köti egykori otthonához. Éppen ezért a társadalmi banditák praxisa nemigen tart egy-két évnél tovább: a létforma tarthatatlansága, a szociális források elapadása, a hatóság üldözése együttesen megőrökíti a rebellesek életét. Jellemző, hogy a banditát nem is a hatóság fogja el saját erejéből, hanem árulás révén jut a nyomára – ahogyan Meinhofot is olyasvalaki „dobta fel”, aki korábban önként szállást adott neki. És innen már nemigen nyílik meg újra a normalizáció útja.

Egy ilyen mélyen beágyazott kulturális mintát követnek a RAF tagjai is; társadalmi bázisukat akkor kezdik elveszíteni, amikor akcióik során már szándékosan ártatlanokat is ölnek.

Újraírás

A Prada Meinhof történetében 2001. szeptember 11. hozta meg a nagy törést. Míg addig a terrorizmus nyugat-európai fogalma kifejezetten a RAF-hoz hasonló csoportok Robin Hood-szerű osztályharcos képzetéhez kapcsolódott, szeptember 11-től kezdve a szó más jelentést nyert. Korábban is volt alapvető különbség a terrorattitűdök között. Míg a Meinhof gondolatait osztó szélsőbaloldali militáns csoportok többnyire heroikus Dávid-Góliát harcot folytattak az elnyomó hatalom reprezentatív pontjai ellen (mint a

³⁴ ERIC HOBSBAWM: *Primitív lázadók*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1974, 36–58.

Gyáripárosok Országos Szövetségének elnöke, a náci rezsim kollaboránsai, bankok, sajtópaloták), de jobbára igyekeztek megkímélni a civilek életét, addig az az aktivitás, amely szeptember 11-ét jellemzi, a *hatalomhoz hasonlóan* nem tekinti szubjektumnak az embereket, akiknek az életével játszik. Emberanyagban gondolkodik, s ezt eszközként használhatja az ellen a hatalom ellen, amely ugyanezt teszi a lakossággal, csak mellékel hozzá legitimációs ideológiát is. Ez a dehumanizáló agresszió már nem alkalmas arra, hogy a célpontjaiban empátiát ébresszen; hiszen egykor a RAF támogatottságának éppen az volt alapja – amíg volt –, hogy más módszereket alkalmazott, mint ellensége, az állam.

A terrorizmus fogalmának megváltozásával megszűntek az addig sokszor pozitív konnotációk, és ezzel a Meinhof-emlékezet is kiszorult a semleges beszédteréből. Brigitte Monhauptnak, a RAF második generációja vezéralakjának szabadon engedése – börtönbüntetése letöltésével – felerősítette azokat a hangokat, amelyek szerint „ez nem vicces”, azaz a témát igenis komolyan kell venni, egészen pontosan: komoly fenyegetésként.

Az emlékezetalkotó tevékenység tehát két oldalról is sérül: részint a jelentések módosításával, részint pedig azáltal, hogy időnként felbukkan a múlt.³⁵

1968 tudatállapota

Meinhof a börtönben 1975-ben írt arról az avantgárd pozícióról, amelyet a RAF képviselt.³⁶ Kifejtette: nem gondolták, hogy *megdöntik* majd a kapitalizmust, vagy hogy akcióik nyomán, amelyek a fennálló rend felforgatását célozták, tömegek sorakoznak fel mögöttük. A céljuk *68 tudatállapotának fenntartása* volt, a felbolydulás, a

³⁵ A traumát nem lehet egyidejűleg feldolgozni, csak utólag, azaz emlékként. Ha már feldolgoztuk, akkor meglehet, hogy a következő találkozás alkalmával jobb választ képes adni a traumatizált. De úgy tűnik, a nyugat-európaiak számára még nem telt el elég idő, hogy a városi terrorizmus jelenvalóságára érdemben reagáljanak. A trauma időbeliségéről lásd SIGMUND FREUD: *A mindennapi élet pszichopatológiája: elfelejtésről, elszólásról, elvételről, babonákról és tévedésekről*. Budapest, Gabo, 2006.

³⁶ SCHAUSCHUTZ Attila: *A Rote Armee Fraktion és a stammheimi per. Beszélő*. 1998. június.

mozgás, a változás, a megkérdőjelezhetőség életben tartása azáltal, hogy nem hagyják megszilárdulni a *rendet*, amelyet elutasítanak: a fegyelmzés rendjét, a polgári demokrácia mindennapi elnyomását. Ez a tudátlátszapot a langyosvíz-élet ellehetetlenüléséhez vezetne, és végső soron széles körben kérdésessé válna a rendszer legitimitása.

Meinhof nem osztja azt a messianisztikus nézetet, amely egyaránt jellemző a bolsevistákra és a törös terrorista szektákra, akiket mozgásban tart a hit, hogy ennél már nem lehet rosszabb; a sarokpont anticipálása mindig is meghatározó mintája volt a zsidó–keresztény kultúrkörnek. Ez a képzet életre hívhat kezdeményezéseket, amelyek *önnön időszerűségükbe vetett hitük* lendületével működnek, egészen addig, amíg nyilvánvalóvá nem válik, hogy a változás nem megy olyan könnyen. Ebben a helyzetben fordulhat elő, hogy vallási mozgalmak tagjai a csoportos öngyilkosságba menekülnek, illetve a bolsevikoknál az ideológia revíziójának folytonos elodázása.

Meinhof nem ilyen naiv; képes felmérni jelentősége partikuláris voltát. A családmodellét tárgyaló szövegeiben az emberi kapcsolatok forradalmát, az osztályharcot sürgeti a patriarchális családon belül; antifasiszta munkásságával azt szerette volna elérni, hogy a gondolkodó szubjektum önmagát vizsgálja felül, és változzon meg.³⁷

Avantgárd

Az avantgárd előőr, élcsapat; művészet- és eszmetörténeti értelemben véve is olyan szubjektum, amely a mozgás elősegítőjének tekinti magát. Egy megszilárdult rend dinamizmusát biztosítja azáltal, hogy felvállalja a gyarmatosító veszélyes szerepét: még ismeretlen területekre lép, szűz földet tör fel, újraértékeli mindazt, aminek a korábbi, megcsontosodott analízise már nem helytálló.

Dmitrij Vilensky szerint³⁸ az avantgárdnak mindig is az volt a szerepe, hogy elismerés és egyidejű támogatás híján is, pusztán önmagába vetett hitéből táplálkozva kitermelje azt a gondolatkört,

³⁷ Ulrike MEINHOF: Hitler in uns. In: Uő: *Die Würde des Menschen ist antastbar. Aufsätze und Polemiken*. Berlin, Wagenbach, 1981.

³⁸ Zany BEGG – Dmitrij VILENSKY: On the Possibility of Avant-Garde in Contemporary Art. In: *Chto delat? Vol. 17. Debates on the Avant-Garde*. Moszkva, 2007. http://www.chtodelat.org/index.php?option=com_content&task=category§ionid=17&id=177&Itemid=179

amelyet később alkalmazhatnak a gyakorlatban mindazok, akik nem kulturális minták felvázolásával, hanem követésével, nem termelésével, hanem újratermelésével foglalkoznak – akik eszközként használják azokat valami egészen máshoz.

Szemléletes példa erre a száz éve alapított *Nyugat* folyóirat, mai irodalomtörténeti megítélés szerint kora legjelentősebb kiadványa Magyarországon – olyannyira, hogy az általános és középiskolai irodalomtörténeti tanmenetnek mintegy egyhatodát adja. Működése idején viszont kirívóan kevesen olvasták, örökké az életben maradásért küzdött.³⁹ Noha a benne megjelent írások színvonala sokszor megkérdőjelezhető, mégis előállított egy olyan szövegbázist, amelyből mint köpönyegből előbújt az azt követő irodalmi közélet. Kiindulópont volt mindazoknak, akik elindultak.

Az avantgárdnak – és így a politikai avantgárdnak is – maga választotta szerepe, hogy utat mutasson. A szellemi irányzatokra éppannyira igaz ez, mint a divatra: a nagy tervezők kollekciói utat mutatnak a konfekciós gyártásnak. És hasonló tendenciákat figyelhetünk meg a marxizmus történetében, mint a szoknyahosszok alakulásában: egy szűk elit kidolgozza az alapvetéseket, amelyeket a nyilvánosság elé tár; az eredményt magasabb társadalmi csoportok többnyire rajongással, alacsonyabbak gyakran megrökönyödéssel fogadják (hiszen extremitásokról beszélünk); igen hosszú idő kell hozzá, mire számos interpretáción keresztül a nézetek elterjednek, és felhígított formában a szélesebb közönség számára is fogyaszthatóvá válnak. Az elit többnyire mélységes megvetéssel szemléli a rajta kívül állók *megkésetttségét*,⁴⁰ számonkéri, hogy autentikus-e, és elvitatja a vele való azonosuláshoz a jogot. Meglehet, hogy ez az attitűd teszi az elit pozícióját: az időszerűség forszírozása tehát nem az időszerűség iránti vágyból fakad, hanem az elkülönülés hangsúlyozását szolgálja.

Ez a távolságtartás sokszor jellemző az ellenkultúra képviselőire is, akik saját társadalmon kívüli pozícióikra támaszkodva védik jellemzőiket mindazoktól, akik en számon kérik azok osztását.⁴¹

³⁹ KENYERES Zoltán: A Nyugat és kora. *Irodalomtörténet*, 1995/3. 369–383.

⁴⁰ Too slow for the avant-garde. In: *Chto delat? Vol. 17*. Hálózati közlésben: http://www.chtodelat.org/index.php?option=com_content&task=category§ionid=17&id=177&Itemid=179

⁴¹ Ilyen intézményesedett szubkultúra volt a kétezres évek Magyarországnak rocker-mozgalma, amelynek deklarált szabályai alakultak ki, és kocsmái gyors-

A leszüremkedéshez⁴² hosszú időre van szükség, és ahogy látni fogjuk, az eszme, ha alászáll, sokszor valóban elfogadhatatlanná transzformálódik. Ez azonban jóval kevésbé köszönhető a plebs tehetségtelenségének, mint a fegyelmezett nyilvánosság természetének.

A kettős kánonfogalás elmélete

Egy erős hatás – például az, ha egy a RAF-hoz hasonló terrorista csoport, adott pillanatban belép egy beszédterbe – pillanatnyi valóság. A terrorszervezet tevékenységének lényegi eleme, hogy megkerülhetetlen: beavatkozik a rendezett térbe és felforgatja azt (trauma). Észlelése és felfoghatatlansága együttesen teszik meghatározóvá. A rendezett tér pedig – nevezhetjük etikettnek, államrendnek, szuperegónak, fennállónak, felépítménynek, kapitalizmusnak, autoritásnak vagy bármi másnak – igyekszik ezt a hatást megszüntetni, a rendezettséget visszaállítani (elfojtás). Mindezt végrehajthatja a hatás okozójának elzárásával, agyonhallgatásával vagy meggyilkolásával, törvényi diszkreditálásával vagy cenzúrázásával – a lényeg az, hogy kiszorítja a beszédterből. A diskurzus megszűntével, a beszédter rendezésével az emlék, mondhatni, elszülőd, de nem vész el (fixáció), sőt: a jelentőségét és tartósságát még növeli is az, hogy erőszakosan távolították el a benne szereplőt (szeparáció). Egy későbbi állapotban – ahogyan a tudatalattiból is – többnyire metaforikusan bukkan fel újra, és teret követel magának, de ekkor már olyan transzformált alakban (hisztéria), amelyben már nemigen kezelhető az egykori erőszakos deklaratív módszerekkel (fegyelmezés).⁴³

talpalókat tartottak a középiskolásoknak a már nem középiskolások arról, hogyan kell lázadni. Ennek szépirodalmi olvasatát I. LATZKOVITS Miklós: Laboda, a lázadó. *Jelenkor*, 2007/5. 50.

⁴² A le igekötő használata kifejezetten problematikus, hiszen egy piramiszerű társadalmi modellt implikál, ahol a mintákat előállító elit van felül, lefelé haladva pedig a kreativitásukban korlátozottabbak reprodukcióval mulatják az idejüket. Bár én ezt az elképzelést elutasítom, mert elfogadhatatlanul autoriternek, elitistának és egészen egyszerűen valótlanak tartom, sajnos a kifejezés és a képzetet fel kell használnom, hogy megérthessem, hogyan is gondolkodik önmagáról az avantgárd, hogyan pozicionálja magát.

⁴³ Sigmund FREUD: Feljegyzés a „varázsnóteszről”. *Műhely. Pszichoanalízis külsőszám* 1992, 45–46.; Jacques DERRIDA: Freud és az írás színtere. Uo. 39–44.

A beszéd terrori módja

Istvánffy András szerint⁴⁴ a terrorizmus a társadalmainkban uralkodó transzmissziós, üzenetközvetítésre összpontosító kommunikációs modellel szemben rituális természetű: célja egy uralkodó értékrend destabilizálása, a korábbi „kik vagyunk” kérdésre új felelet kicsikarása. A terrorista cselekvés célja ebben az értelemben nem pusztán a közlés volna, de nem is egészen a követelés. A cél az, hogy az üzenet keresztüljusson olyan közegen, amely annak egyébként ellenáll, és hogy a befogadókban nem (csak) intellektuálisan, hanem érzelmileg (is) realizálódjon.

Bettina Röhl szerint⁴⁵ a nyugatnémet terrorizmus – és ha elfogadjuk Istvánffy András tipológiáját, semmilyen terrorizmus – nem gondolható el média nélkül: a szimbolikus célpontok támadása éppen a megtámadottság üzenete által változtat az életen. A RAF-erek tudatos és szándékos médiafelhasználók voltak, élükön a médiamunkás Meinhoffal. Az üzenet, amelyet hordoztak: egy nem demokratikus államban, amely magát demokráciának nevezni, nem lehet demokratikus eszközökkel érdeket érvényesíteni. Nemcsak az államot, hanem az azzal összefonódó médiát is mint hatalmi ágenst támadták, miközben fel is használták céljaikra.

A terroristák kihasználták a média nagy gyengeségét: azt, hogy a hírközlés valójában csak ürügy az újságírás számára, hogy teret találjon a maga hatalmi és gazdasági érdekei érvényesítésének, ám eközben legitimnek is kell lennie. Nem lehet nem tudomást venni a hírekről. A tudósításokban a terrorizmus mint romboló deviancia bemutatása társul a megfelelő viselkedésminták határozottabb kijelölésével, például a háztartási terrorellhárítási viselkedésminták oktatásában. A terrorizmus önmaga hírtermészetét használja fel, s a média ugyanezt teszi: egyszerű szöveggé redukálja az erőszakuk révén megrázó terrorcselekményeket egy olyan beszédfolyamban, amelynek az erőszak a legtermészetesebb eleme.⁴⁶ Minden megint normális lesz?

⁴⁴ ISTVÁNFY András: Terrorizmus, mint rituális kommunikáció. *Beszélő*, 2005/8. 79–88.

⁴⁵ Bettina RÖHL: *Die Durchgeknallte Republik. Ist der deutsche Terrorismus ohne Medien denkbar?* http://www.bettinaroehl.de/Mythos_RAUFUlrike_Meinhof/body_ulrike_meinhof.html

⁴⁶ Császai Lajos: *A krimi mint morális tannese*. In: *Tévéerőszak és morális pánik*. Budapest, Új Mandátum, 2003, 106–145.

Az a kapitalizmus, amely képes az ellene fellépő irányzatok lenyomatait befogadni, integrálni és saját képére formálni, ezzel egyúttal saját hasznára fordítani az ellenkultúrát, nem olyasfajta rendszer, amelyet egy jól körvonalazható cselekménysor *megdönthet*. Egy termelési mód, társadalmi berendezkedés, kulturális felépítmény, amely a legszerteágazóbb, legtöbbször okozati láncban kevéssé összefüggő részletekből rendeződik diffúz egésszé. Éppen a megszilárdulatlansága, a centralizáció örökösen hiányos volta, az át- megátrétegződések teszik annyira adaptívvá, hogy képes legyen megújulni és semlegesíteni a kritikát.

A taktika pedig éppen ez a semlegesítés: az integráció nem valódi, csak látszólagos. Illetve: *látványos*. Hiszen az állam nem fogadja be a városi gerillák elképzeléseit az elidegenedésről vagy a szabad szexualitásról, pusztán a képeiket (látványosságaikat: spektakulumaikat) integrálja: ezzel látszólag feloldja a konfliktusokat, valójában azonban elbagatellizálja őket.

Ez a *megőrizve megszüntetés*: az emlékezés hamissága általi semlegesítés, az emlékezés kisajátítása és megváltoztatása.

Egy merőleges példa: a Dutschke-emlékezet

Időközben a Springer Verlag székházát is magába foglaló Kochstraßéból Springerstraße lett. 2008-ban azonban, az ellene elkövetett merénylet évfordulóján, egy erre merőleges utcát Rudi Dutschkéről neveztek el. A Springer természetesen minden követ megmozgatott, hogy a névadást megakadályozza, de hiába. Ráadásul a kereszteződésben a Springer autózókkal szemben elsőbbséget élveznek a Dutschkén közlekedők. A Springer, negyven évvel a merénylet, harminc évvel Dutschke halála után vereséget szenvedett a szimbolikus térben: a közlekedési rendszabályok deklarálták a progresszív politikus előbbrevalóságát. Berlin ennyivel megtette, amit megtehetett Rudi Dutschkéért.

A lázadó filmtől a papák mozijáig

A HATVANAS ÉVEK BALOLDALI MOZGALMAI
A FILM TÜKRÉBEN

A hatvanas évek nemcsak a baloldali politikai mozgalmak nagy korszaka volt, hanem a modern filmművészeté is, amely gyakran a politikával összeforrva kereste egy szabadabb, igazságosabb, egyenlőségen alapuló társadalom lehetőségét. Ez nem csupán azt jelenti, hogy a kortárs játékfilm egyik vonulata realiztikusan megjeleníti a kor fontos társadalmi-politikai problémáit, portrét rajzol a mozgalmak hőseiről és ismerteti az uralkodó szellemi áramlatokat, hanem ezen a közvetlen ábrázoláson túlmenően formájával, hangvételével, elbeszélésmódjával maga is harcot vív az uralkodó rend ellen. A modernista film éppolyan következetes és elszánt lázadás a papa mozijával és a klasszikus hollywoodi filmmel szemben, mint amilyen lezajlott az egyetemeken a megcsontosodott gondolkodással és szigorú hierarchiával, a kultúrában az elitista, polgári értékkanonnal, a szexualításban a patriarchális szabályokkal, a politikai mozgalmakban a hagyományos pártstruktúrákkal szemben.

Az 1968-as események elmúltával, a forradalom elmaradásával, a prágai tavasz leverésével együtt azonban lassanként a modernista film is defenzívába szorult. A hetvenes évek baloldali filmesei egy ideig még igyekeztek kitartani eszméiknél, de egyfelől sokkal erősebben kételkedtek abban, hogy ezeket, pozitív céljaikat követve filmjeikben híven tükrözhetik és nem válnak a szélsőségek propagálóivá, másfelől egyre kevésbé bíztak a politikai modernizmusban. Inkább humorral, drámával, esetenként melodrámmal igyekeztek megszólítani, a moziba visszacsábítani közönségüket.

A nyolcvanas évekre egyértelművé vált a modernista film kudarca, hiszen a baloldaliság akkori apályával a kitörés ösztönzése a polgári életformából, a politikai kijózanítás, a történelmi botrányok leplezése egyre kevésbé kelendő: a modernista film elvesztette közönségét. A hatvanas évek szellemiségét megidéző, a történeteket felidéző filmek a kilencvenes évektől szaporodtak el, de ezek már nem az egykori '68-asoknak szólnak, hanem annak a generációnak, amelyik kimaradt az eseményekből, akik számára '68 már történelem. A rendezők mégis gyakran ugyanazok, akik a hatvanas években maguk is lelkes baloldaliak voltak, mégsem használhatják a modernista filmnyelvet többé, ha közönséget is akarnak, ezért visszatérnek a hagyományos elbeszélésmódhoz, éppen ahhoz, amely ellen egykor lázadtak filmjeikben.

Tanulmányomban az ábrázolásnak ezt a megváltozását kívánom részletesen végigkövetni. Előbb a modernista filmben vizsgálom meg azokat a tartalmi és formai jegyeket, amelyek a kor baloldali eszméihez kapcsolják őket, majd a lassú átalakulás folyamatát veszem szemügyre; végül néhány ezredfordulós rendező egy-egy filmjének összehasonlításával érzékeltetem az idők múlását. Az 1990-es évekbeli, illetve a 2000 utáni filmek kapcsán arra keresem a választ, hogyan jelennek meg az 1968-as politikai mozgalmak és azok hetvenes évekbeli politikai következményei a mozivászonon, milyen mozzanatokot ragadnak ki a szerzők a kor baloldali mozgalmainak történetéből, milyen fénytörést kapnak a kor hősei és eseményei. Tanulmányom példái nemzetközileg ismert játékfilmek, amelyek körét a magyar játékfilmművészet csekély számú, ám témám szempontjából releváns darabjával egészítettem ki.

A politikai modernizmus radikális korszaka a filmben (1967–1971)

A hatvanas évek első felében még sem az új hullám rendezőit, sem a célközönségnek tekintett kortárs csoportot nem hatotta át annyira a baloldali gondolkodás, hogy a politikai állásfoglalás a filmek elengedhetetlen része legyen. Az újbaloldal kialakulásáig a hagyományos baloldalt (pl. a francia vagy az olasz kommunista pártot) olyan politikai irányzatnak tekintették, amelynek nincs kulturális mondanivalója, ezért a politika száműzése a filmekből része az

apák nemzedéke elleni általános lázadásnak. A francia újhullámos filmeket utólag végignézve szembeötlő, mennyire nem foglalkoznak a kor politikai eseményeivel. Az algériai háborúval kapcsolatban például csupán Godard *A kis katona* (1960) és Alain Resnais *Muriel* (1963) című filmjei említhetők, amelyek egy OAS-ügynök fordulat, ironikus történetén, illetve egy Algériát megjárt katona traumatikus emlékein keresztül érintik a kor francia bel- és külpolitikáját meghatározó háborút. Klasszikus baloldali magatartást és eszményeket ábrázol Alain Resnais *A háborúnak vége* (1966) című filmje, melynek Yves Montand által alakított kommunista főhőse Franco diktatúrájában folytat kommunista aknamunkát.

A filmes modernizmusban Kovács András Bálint szerint 1966 volt a fordulat éve. Az újdonságokat hajszoló, a rendező saját szerzői nyomait megörökítő filmkészítési módszer kifulladásra, mert paradox módon önismétlővé vált. Ezért a valódi megújulásnak már nem a filmtörténeti múlthoz való viszony újradefiniálásával, hanem külső impulzusok hatására kellett végbemennie. Ezek a külső impulzusok pedig az újbaloldal megerősödéséből, az 1968-as politikai eseményekben kicsúcsosodó radikalizálódásból eredtek. A politikai modernizmus filmjeinek jellegzetességeit Kovács András Bálint négy pontban összegzi: „1. A filmnek újra kell alkotnia a valóság fogalmát. 2. A film közvetlen politikai tetteként is alkalmazható, és a filmnek közvetlen hatása kell legyen a társadalmi, politikai és ideológiai vitákra. 3. A filmes elbeszélés a közvetlen szerzői és konceptuális diskurzus egy formája. 4. A művésznek saját, önmagában álló ideológiai vagy mitologikus világot kell alkotnia.”¹ Nézzük meg alaposabban, milyen politikai, filozófiai, esztétikai megfontolások alakították ki ezeket a jellegzetességeket, hogyan függenek ezek össze az újbaloldali eszmerendszerrel!

A politikai modernizmus formai radikalizmusának politikai-bölcseleti alapja a frankfurti filozófiai iskola eszmevilágából kiinduló ideológiakritika. Adorno és Horkheimer *A felvilágosodás dialektikája* című könyvének *Kultúripar* című fejezete adta meg a tömegkultúra és azon belül a tömegfilm politikai jellegű bírálatának alaphangját. Adorno és Horkheimer a tömegfilmben kész klisék gyűjteményét látta, amelyeket csupán variálnak a filmalkotók, s ezzel adnak a tö-

¹ Kovács András Bálint: *A modern film irányzatai. Az európai művészfilm, 1950–1980.* [Budapest], Palatinus, 2005, 376.

megnek idealista ábrándokat ahelyett, hogy kritikai gondolkodásra sarkallják. A kultúripar a művészetet a fogyasztás szférájába vitte le, s ezzel elvágtatta a művészet és az igazság kapcsolatát. A társadalom tagjai pedig nemigen fognak lázongani, békében élnek, ha mindig ugyanazt a kiszámítható sémát kapják. A szórakoztatást biztosító kultúripar funkciója a szabadidő kitöltése olyan kulturális termékekkel, amelyek a tömegtársadalom tagjait a mechanikus munkához kondicionálják.² A tömegkultúra és 20. század eleji-közepi zászlóshajója, a film eszképpista magatartást szolgál, ám az az álomvilág, amelybe a film nézője menekül, nem különbözik struktúrájában a fennálló társadalom struktúrájától, tehát közvetve annak ideológiáját segít megerősíteni. „Minél kevesebbet ígérhet a kultúripar, minél kevésbé képes az életet értelmesként megmagyarázni, szükségképpen annál üresebbé válik az általa terjesztett ideológia [...] Az ideológia nyomatékos és tervszerű kinyilvánításává lesz annak, ami van.”³ Adorno és Horkheimer szenvedélyes kultúrákritikáját folytatta tovább Marcuse *Az egydimenziós emberben*. Marcuse azonban már nemcsak a tömegkultúrát bírálta, hanem a kortárs magaskultúrát is, amelyből szerinte kiirtották a fennálló valóságot tagadó és meghaladó elemeket, amelyek korábban még a valóság egy másik dimenzióját hozták létre.⁴ A társadalom felszívja a magasművészet radikális újításait is, a mindennapi életben otthonossá tett művészet pedig elveszti felforgató jellegét és igazságát.

Louis Althusser a marxi elméletet módosítva a felépítmény jelentőségét hangsúlyozta egy adott társadalmi csoport hatalmának továbbörökítésében. A Marx által elnyomó szervezatként leírt Államapparátus mellett bevezeti az ideológiai államapparátusok fogalmát, amelyek közé az egyház és az iskola mellett a kultúra és azon belül a művészet is tartozik. „Minden ideologikus Államapparátus, bármilyen legyen is, ugyanazért az eredményért küzd: a termelési viszonyok, vagyis a kapitalista kizsákmányolási viszonyok újratermeléséért” – írja Althusser.⁵ Miután az ideológia

² Theodor W. ADORNO–Max HORKHEIMER: *A felvilágosodás dialektikája*. Budapest, Gondolat–Atlantisz, 1990.

³ Uo.

⁴ Herbert MARCUSE: *Az egydimenziós ember*. Ford. Józsa Péter. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1990, 79.

⁵ LOUIS ALTHUSSER: *Ideológia és ideologikus államapparátusok*. In: Kiss Attila Atilla–Kovács Sándor–ÓBORICS Ferenc (szerk.): *Testes könyve I.* Ictus és JATE Irodalomelméleti Csoport, Szeged, 1996, 391.

biztosítja azokat a gondolkodási kereteket, amelyeket elsajátítva az egyének definiálják magukat, értékeiket, erkölcsüket, céljaikat a fennálló társadalmi viszonyok között, ezért az ideológia legkülönbözőbb megnyilvánulási formáinak kritikus vizsgálata ezt az öntudatlanná vált reprodukciót teszi tudatossá és támadja meg.

Althusser ideológiakritikája rögtön átszivárgott a filmelméletbe is. Jean-Luc Comolli és Jean Narboni *Film / Ideológia / Kritika* című nagy hatású szövegében, amely az „új hullám” szerzőinek híres szaklapja, a *Cahiers du Cinéma* új, ideológiakritikai szerkesztőségi irányvonalát hirdette meg 1969-ben, a következőket olvashatjuk: „Amit a kamera rögzít, az tulajdonképpen az uralkodó ideológia meghatározatlan, formátlan, teoretizálatlan, kigondolatlan világa. A film azon nyelvek egyike, amelyen keresztül a világ magát önmagának kommunikálja.”⁶ A film tehát nyelv, amely a meglévő uralmi formákat kommunikálja a közönség számára. A kérdés az, hogyan lehet mégis kilépni a fennálló ideológia reprodukciójából. Bár Comolli és Narboni elsősorban a filmkritika új funkcióját hangsúlyozza, kitér a filmkészítés lehetséges kritikai jellegére is: „Mihelyt felismerjük, hogy a rendszer természetéhez a filmnek az ideológia eszközzé való átalakítása is hozzátartozik, megérthetjük, hogy a filmkészítő legelső feladata a film úgynevezett valóság-ábrázolásának leleplezése. Ha ezt megteszi, úgy esély mutatkozik arra, hogy megbontsuk vagy lehetőség szerint elszakítsuk a film és az ideologikus szerep közötti kapcsolatot.”⁷ Ez az állítás két kritikai utat is megnyit: az önreflexivitás és a realizmusellenesség felé.

A második világháború időszakának népfrontpolitikájából származó szökkent, alapjában baloldali (sőt egyes alkotóknál programszerűen kommunista) irányultságú olasz neorealizmus eszménye még a realizmus volt – ahogyan azt Lukács György megfogalmazta. Lukács eszményében a realista kettős munkát végez: gondolatilag feltárja a társadalmi összefüggéseket, majd művészileg betakarja az absztrahálási munkát.⁸ Az új baloldal nemcsak a zsdanovi kultúrpolitika által előírt szocialista realizmust ítéli el, hanem

⁶ Jean-Luc COMOLLI–Jean NARBONI: *Film / Ideológia / Kritika*. Ford. Gerencsér Péter. <http://apertura.hu/2006/tel/comolli/index.html> letöltés: 2008. július 4.

⁷ Uo.

⁸ LUKÁCS György: *A realizmustól van szó*. In: Uő: *A realizmus problémái*. Athenaeum, É. n. 297.

a realizmus lukácsi eszményét is sutba veti, egyben felértékeli a nem realista filmpoétikákat, amelyeket Kovács szerzői világok és saját magánmitológiák építéseként ír le.

Szociológiai film

Az ideológiakritika megállapításaiból levezethető első filmtípus a hagyományos baloldali realizmuseszmény ellen küzd: a szerző nem „takarja be” valamilyen történettel a társadalmi összefüggéseket, hanem éppenséggel kiteszi a felületre a tényeket, a szereplők életének adatszerűen leírható összetevőit. Elmondja, megmutatja, hol dolgoznak, mennyit keresnek, mire mennyit költenek, hova járnak szórakozni, hogyan vélekednek aktuális kérdésekről, mi irányítja, befolyásolja gondolkodásukat. Ez a módszer különösen a dokumentumfilmekben érvényesült, de 1965–1975 között számos játékfilmes is élt ma már dokumentaristának tekintett eszközökkel. A szociológiai módszerű játékfilm egyik elindítója, mint annyi másnak ebben a korszakban, Godard volt, aki a *Hímnem–nőnem* című filmjében (1966) a francia fiatalság életmódját és gondolkodását mutatta be. A Godard által saját első politikai filmjének tartott munka főhőse szociológiai felmérést végez; többször tanúi is lehetünk célirányos kérdezősködéseknek; az egyik, Franciaország legszebbnek megválasztott „19 éves hölgyével”, egyenesen dokumentarista betétnek tűnik. Godard a fiktív jelenetek közé párizsi utcaképeket vág be, kisebb epizódokkal érzékelteti a cselekményen kívül álló párizsi emberek (kurvák, fekete bőrű bevándorlók) életét, maguknak a főhősöknek pedig folyton bemutatja az életkörülményeit, anyagi javait, vélekedését a szexualitásról, a fogyasztói társadalomról, a politikáról.

A kapcsolat az újbaloldali eszmeiség és a szociológiai módszer között az teremti, hogy a filmes alkotó a különböző társadalmi rétegek gazdasági viszonyainak és vélekedéseinek pontos elemzésével rámutat a rendszer igazságtalanságára és kizsákmányoló voltára. Ezek a filmesek nem maradnak meg a tények felsorakoztatásánál, hanem szerzői kommentárokkal teszik egyértelművé állásfoglalásukat. Nem kétséges például, hogy Godard hogyan vélekedik a fennálló rendszerről, amelyet szociológiai jellegű tényekkel próbál körülírni, noha a szociológia egyik alapmódszerét, a közvé-

lemény-kutatást – legalábbis a főhős szájába adott szavak szintjén – nem tartja helyesnek, mert szerinte a kérdőív olyan ideológiát juttat kifejezésre, amely nem a jelenlegi, hanem a múltbéli erkölcsöknek felel meg. A *Hímnem–nőnem* hősei politikai érettségüket tekintve nemük szerint polarizáltak: az újságíró Paul és munkás barátja harcosan baloldali, gyerekes akciókkal tiltakoznak az amerikai vietnami háborúja ellen stb.; a lányok ellenben csodálják az amerikai életmódot, élvezik a fogyasztói társadalom előnyeit, és megpróbálnak megfelelni a szépségipar és a reklámok előírásainak. E kettősség miatt írja le a hatvanas évek fiatalságát a filmnizertben megjelenő, azóta híressé vált szellemes kifejezés „Marx és a Coca-Cola gyermekeiként”.

A szociológiai módszert Alain Tanner folytatta, tovább *Szalamandra* című filmjében (1971), amelynek történeti keretét egy bűnügyi forgatókönyv-írói rekonstrukció adja. A rejtélyes bűnügyet két író két különböző módszerrel közelíti meg: Paul a fantáziájából indul ki, Pierre riporter interjút készít az áldozattal, a feltételezett tettessel és annak ismerőseivel, barátaival, hogy pontosan megismerje azt a társadalmi valóságot, amelyben a bűneset lejajlott. A valóság azonban betolakodik a magát objektívnak feltételező riporter életébe: a tettes, egy Rosemunde nevű csinos lány mindkét író szeretőjévé lesz, ezzel ellehetetleníti, hogy írjanak róla. Az írók azért tartják hősnak Rosemunde-ot, mert eljutott a lázadásig, míg nagyon sokan következetesen visszautasítják azt a szabadságot, hogy élhetnék a saját életüket. A sokgyermekes, katolikus, falusi munkáscsaládba született Rosemunde városba kerülve leszámol hagyományos erkölcsöket prédikáló neveltetésével, környezetével és az elvárt magatartásmintákkal. Maga keresi a kenyerét, de bátran otthagyja azt a munkahelyet, amelyik nem tetszik neki, ahol kihasználják, szemtelenül bánnak vele és igazán csak akkor boldog, amikor valamelyik munkáját épp elhagyva az utcán mászkálhat szabadon. A címbéli szalamandra a lány bátor, független személyiségét jelképezi, aki átmegy a tűzön és nem ég meg. Tanner az alsó osztályból származó lány emancipációjának szociológiai jellegű részletekkel és dokumentatív képsorokkal hitelesített történetén keresztül a szabadság kivívásának egyéni útját, s nem a rendszer forradalmi megdöntését állítja példának ebben az 1968 utáni, ám még baloldali reményeket tápláló filmjében.

A politikai modernizmus Kovács András Bálint által összefoglalt négy alapvonása közül a második a közvetlen szerzői szöveggént alkalmazott elbeszélés: az eredményt esszéfilmnek nevezhetjük. 1966 után a politikai modernizmus összekapcsolódott a radikális formabontással a filmművészetben. A modernizmus természetesen mindig együtt járt a formai kísérletezéssel, ám a hatvanas évek végén a formabontást már nem a szerzőiség definiálásának vágya, nem is csupán az apák nemzedékével való szembehelyezkedés, hanem roppant avantgárd düh vezérli, s a cél lehetőleg a film összes konvenciójának lerombolása. A radikális úbaloldali filmrendezők legfőbb ellensége ekkoriban a frankfurti iskola szellemében kritizált hollywoodi tömegfilmipar termékeként azonosított hagyományos elbeszélés, sőt időnként maga a történetmesélő film, amely a fennálló rendszert alátámasztó ideológia közvetítésére szolgál. Kovács szerint ugyanakkor az ellenfilmmozgalom mögöttes ideológiája az volt, hogy „a filmet meg kell tisztítani mindentől, ami nem közvetíti direkt módon a szerző gondolatait a társadalomról, történelemről vagy általában a világról”.⁹ Az elbeszélői konvenciók lerombolásában tehát az ideológiai kritika mellett egy – a modern művészet története során újra meg újra felbukkanó – utópikus cél is lebegett: a művészet és élet, a fikció és valóság, az elmélet és gyakorlat közti határvonalak eltörlése. Az „esszéfilmek” közvetlenül kívánták megszólítani közönségüket, ki akartak törni az esztétikum autonóm szférájából. Az esszéfilm szerzők ezért a cselekményt csupán laza keretként használták, s e kereten belül aztán a szereplők szájába adhatták gondolataikat vagy közvetlen szerzői kommentárokkal (inzertek, narrátorhang) közölheték azokat. A történetmesélő film legnagyobb ellensége és az esszéfilm legismertebb alkotója megint csak Jean-Luc Godard; ám mellette meg kell említenünk Jean-Marie Straubot is; egyes műveivel Pasolini és Makavejev is csatlakozott ehhez az áramlathoz.

Godard a hatvanas évek közepéig ragaszkodott a fordulatossághoz, amelynek váza általában valamilyen bűnügyi történet (*Kifulladásig*, 1959, *A kis katona*, 1960, *Külön banda*, 1964, *Made in USA*, 1966), de a film noir műfaji-stiláris jegyei mellett megjelenik a sci-fi

(*Alphaville*, 1965), a musical (*Az asszony, az asszony*, 1961), a háborús film (*Csendőrok*, 1963) és a melodráma (*Éli az életét*, 1962) is. 1966-tól filmjei nemcsak egyre mélyebben átpolitizálódnak, hanem háttérbe is szorul bennük a cselekmény, amely jobbra csak ürügy az ideológiai szövegekhez. Míg a *Made in USA* kissé zavaros cselekménye politikai krimire emlékeztet, addig a szintén 1966-os *Két-három dolog, amit tudok róla* Godard első igazi esszéfilmje. Legradikálisabb esszéfilmjeit a következő évben készítette, mielőtt a hagyományos filmkészítésnek hátat fordított volna. A *kínai lány* kerettörténete már csupán annyi, hogy egy maoista fiatalokból álló csoport bezárkózik egy kölcsön kapott polgári lakásba és a forradalomról vitatkozik; majd a politikai nézeteik különbsége és a szülők hazaérkezése miatt a fiatalok különböző irányokba távoznak (politikai akció, színház, munka). A *kínai lány* legnagyobb részben Mao kis piros könyvéből vett idézetekből áll, de mellette számos más idézet is elhangzik többek közt Althusser-től és Lenintől. A szereplők jelleme vázaltszerű; annál sokkal fontosabb, hogy milyen politikai nézeteket vallanak, s hogyan vitatkoznak egymással. A *Weekend* pikareszkjének fonalát egy középosztálybeli házaspár utazása adja. Előbb azért autókáznak, hogy a nő apját megölje az örökség reményében, aztán már csak irhájukat mentik a polgárháborús benyomást keltő, baloldali terroristák fenyegetésében élő országban. A laza cselekménytől teljesen elszakadva megjelenik Saint-Just és Emily Brontë, idézetek hangzanak el Brechtől, Rousseau-tól... Itt nyilvánul meg legjellegzetesebben a godard-i technika: az elbeszélés megtörésére és a közvetlen szerzői kommentárra a képközi feliratok alkalmazásával talál módot, amelyekben hallatlan játékos-sággal torzítja el, fordítja ki egyes szavak, szókapcsolatok értelmét. A szavaknak ez a szürreális kifordítása a szituacionisták technikáit idézi, akik a logika határait figyelmeztettek, és megpróbálták kiszabadítani a betűket az ideológiai eszközökként működő szavak és mondatok rabságából. Bár szembeötlő a hasonlóság Godard és a szituacionisták között, utóbbiak az *Internationale Situationniste* lapjain mégis erősen támadták a filmrendezőt.¹⁰

¹⁰ Lásd David STERRITT: *The Films of Jean-Luc Godard. Seeing the Invisible*. Cambridge, Mass., Cambridge University Press, 1999, 92.; a konfliktusról részletesebben lásd Brian PRICE: *Plagiarizing the Plagiarist: Godard Meets the Situationists*. *Film Comment*, 33. k. 6. sz. 66–69.

⁹ Kovács András Bálint, i. m. 384.

Az esszéfilm másik nemzetközileg ismert alakja, Jean-Marie Straub a hatvanas évek második felében egyre inkább az elbeszélés ellen fordult. Első nagyjátékfilmjében, a *Nincs békülésben* (1965), Heinrich Böll *Biliárd fél tízkor* című regényét csontvázra egyszerűsítve, a nácizmusban korrumpálódott német polgárság elleni személyes harcra helyezte ki a történetet – de legalább megtartotta a cselekményt. Az *Anna Magdalena Bach krónikája* (1968) a kosztümös életrajzi film dekonstrukciója, amely Johann Sebastian Bach megélhetési küzdelmeit feleségének fiktív naplóján keresztül ábrázolja. A hosszan, monoton hangon elmondott naplódézetek váltakoznak egy-egy Bach-mű részletének statikus előadásával. Az *Othone* (1969), Corneille tragédiájának szikáran, érzelemmentesen, rossz franciasággal (tehát még a francia anyanyelvűek számára sem érthetően) ledarált változata, amely minden látványos aktualizálást mellőzött. Ideológiai hatása aligha terjedt túl az értelmezések gyártásában otthonosan mozgó szűk értelmiségi rétegen. A Brecht regénye alapján készült *Történelmi lecke* (1972) elbeszélői alapötlete, hogy egy mai újságíró járja végig Rómában és környékén az ókori kosztümökbe öltöztetett tanúkat, akikkel interjúkat készít Julius Ceasarról: milyen trükkökkel sikerült karriert csinálnia? Az *Othone*-nál könnyebben emészthető film mellőzi az érzelmeket, kizárólag a gondolatmenetre összpontosít, hogy minél tisztábban kibontakozhasson a néző előtt a történelmi tanulság.

Bernardo Bertolucci a *Forradalom előtt* (1964) című filmjében a francia új hullám első szakaszának önéletrajzi jellegét viszi tovább, de miközben elsősorban a fiatalság morális-szexuális nevelődésének problémáira fókuszál, már politikai felhangokat is megszólaltat a szülőkkel való szembefordulás közben. A *Forradalom előtt* főhőse, Fabrizio, szembefordulva polgári származásával a kommunizmusban keres fogódzót magának, miközben szenvedélyes szerelembe bocsátkozik gyönyörű, fiatal nagynénjével, Ginával.¹¹ Gina az Antonioni-filmek jellegzetes szenvedő-szenvelgő főhősnőjére emlékeztet, akinek nem kell megoldoznia a megélhetésért, így életét a semmi, az üresség fenyegeti elnyeléssel; ebben az ürességben jelent izgalmas kalandot (vagy annál valamivel többet) rajongó,

¹¹ A film főhősei Stendhal *A párizsi kolostor* című regénye főhőseinek nevét viselik, de további párhuzam a két mű között az is, hogy a konzervatív erőket képviselő nagynéni szerelmével hátráltatja unokaöccsét forradalmi céljaiban. A filmben a regény harmadik főszereplője, Clelia, csak jelzésszerűen tűnik fel.

tüzes unokaöccsével folytatott viszonya. Fabrizio számára a Gina iránti szerelem egyúttal lázadás a polgári morál ellen, s így összhangban van kommunista nézeteivel. Ám hamarosan rá kell döbennie Gina konzervativizmusára és erkölcsi cinizmusára, amely futó kalandokba sodorja. Gina mindent mozdulatlanul, változatlanul szeretne látni, míg Fabrizio mozgást és változást akar, ezért kacérkodik a kommunizmussal. Ám barátja joggal veti szemére, miért ítél el másokat, amikor ő sem csinál semmit, nem csinál forradalmat. S valóban, Fabrizio lassanként felismeri – elsősorban Gina magatartása döbbenti rá –, hogy számára és általában a burzsoázia gyermekei számára nincs menekülés, mert a társadalmi környezet meghatározza az emberek cselekvését. A munkások május elseji ünnepségének előkészületei során kénytelen beismerni, hogy nem neki szólnak az üzenetek, nem övé a jövő: „Egy darab kő vagyok, nem változom soha... Így hát nem akarom megváltoztatni a jelent, elfogadom olyannak, amilyen. Polgári jövőm polgári múltamban található. Az ideológia számomra csak kirándulás, vakáció volt. Azt hittem, a forradalom éveiben élek, pedig csak a forradalom előtti években éltem. Mert az olyanok, mint én, mindig a forradalom előtti években élnek.” Bertolucci Fabrizio alakján keresztül azt az ellentmondásos viszonyt ragadja meg, amely a polgári ifjakat a kommunizmushoz és általában a baloldalhoz fűzte a hatvanas évek folyamán: vonzódtak a változást, az igazságosság eszméjét hirdető baloldali mozgalmakhoz, ugyanakkor társadalmi meghatározottságaik folytán nem vehettek részt a vágyott, félt politikai forradalomban. Bertolucci ekkori politikai alapállását a következőként jellemzi: „Az én marxizmusba vetett romantikus és szenvedélyes hitemen nyomot hagyott az attól való félelem, hogy előbb vagy utóbb újra elnyel az a burzsoá környezet, amelyből jöttem. Fabrizio karaktere e félelemmel szembeni ördögűzést testesíti meg.”¹²

Bertolucci igazi „68-as filmje” a *Partner*, amelyben a forradalmi változásokhoz való polgári viszonyulás – a *Forradalom előtt*-ben személyes síkon értelmezett – kettősségét, skizofréniáját tematizálta újra, immár elvontabb szinten. A *Partner* tudathasadásos főhőse, Giacobbe tehetetlen, gyenge alak, akinek egyszer csak megjelenik forradalmi nézeteket valló, erőszakos hasonmása. Giacobbe örül a

¹² ENZO UNGARI–DONALD RANVAUD: *Bertolucci by Bertolucci*. London, Plexus, [1987] 36.

hasonmásának, és retteg is tőle, mert túlmutat azokon a határokon, amelyeken belül ő él. A könyvei közé zárt, félénk értelmiségi – Giacobbe a színművészeti főiskolán tanít – hiába undorodik a reklámok uralta fogyasztói társadalomtól, s hiába kíván maga is erőteljesen fellépni ellenük, az elszabadult, gyilkosságokat végrehajtó hasonmás mégis fenyegető rémlátomás, fölébe növekedett óriási árnyék, amellyel álmában viaskodik. Bertolucci a *Partnerben* követi leglátványosabban akkori mesterének, Godard-nak a film-poétikáját: a képeket szórt fények, tökéletes árnyéktalanság, illetve tudatosan kiszámított, dramaturgiai szerepet betöltő árnyékok, tiszta, élénk színek (piros, kék, sárga) uralják; történet nem nagyon van, a történesek egymásutánja nehezen követhető; a valóságra nem vonatkoztatható, inkább iróniával átszőtt ideológiai jellegű diskurzusként értelmezhető; a színészi játékot is a mesterkéeltség, a groteszk túljátszás jellemzi és ez párosul az improvizációk során a drogok által előidézett intenzitással, ami Bertolucci és a Living Theatre együttműködésének hozadéka (*Agónia*). A rendező utóbb a legkevésbé sikeres művének tartotta a *Partner*t, amely a kor filmes törekvéseinek sorába illeszkedett. Szadizmus szerint arra irányult, hogy a néző az érzelmeitől elidegenedve reflektáljon a film természetére; ugyanakkor a szadizmus mazochizmussal párosult, hiszen a szerző tudatosan olyan filmet készített, amelyet senki nem akar majd megnézni. Árulkodó, hogy Bertolucci gyerekesnek bélyegzi ezt a fajta filmet, s általában az egész 68-at. „Az attól való félelem, hogy a közönnyel felnőtt kapcsolatot teremtsünk, arra késztetett minket, hogy perverz és gyerekes filmkészítésben leljünk menedéket. Ebből a szempontból a *Partner* az 1968 körül elképzelt mozi valódi kiáltványa.”¹³

Erdemes elolvasni, mit írt a szintén baloldali, ám az újbóloldallal szemben kritikus Pasolini a közönséget provokáló, radikális filmnyelvi kísérletekről. A *Népszerűtlen mozi* című írásában nem politikai, hanem egzisztenciális síkon értelmezi a stílus megújítását: a művészetben uralkodó normák megsértését az élet megőrzése elleni támadásként, vagyis a halál választásának szabadságaként értelmezi. Minden művész szükségképpen törvényt sért, s ezzel mártírrá válik – írja. – Azok a filmrendezők azonban, akik szélsőségesen tagadják meg a törvényt, vagyis a filmkészítés minden

mozzanatával normákat sértenek (s itt Godard mellett Jean-Marie Straubot és Glauber Rochát említi példaként), könnyen bezárhatók az *underground* vagy az avantgárd gettójába, ahol már nem provokálhatják a szélesebb közönséget, s onnantól kezdve valójában nem sérthetnek törvényt, hiszen túl vannak a törvényeken. „Ott, ahol minden törvényszegéssé vált, nincs már veszély: a harc, a halál a fronton van. [...] Nem az újítás megvalósítása a fontos, hanem az újítás pillanata. Az állandó újítás; a folyamatos harc. Aki átlépte a határt, ahol az összecsapás zajlik, már semmit sem kockáztat.”¹⁴ Radikális művészetükre reakcióként rögtön megjelennek a konzervativizmus erői, amelyek a közönség támogatásával visszaállítják és megerősítik a filmkészítés addigi törvényeit. Pasolini a normák újabb és újabb, folyton változó megszegését javasolja, mert az ilyen újítás lehetőséget ad a szabály és az abban rejlő igazság megismerésére és megtörésére. A törvények megszilárdulásának és megszegésének dinamikáját fordítja át aztán Pasolini írása végén politikai síkra: „Minden Hatalom eleve rossz, akár fenntartja az intézményeket, akár újakat épít helyettük. Ha egyáltalán elképzelhető egy »kevésbé rossz« hatalom, az csak olyan lehetne, amelyik a norma megőrzése vagy újraalkotása közben számolna a Valóság feltűnésével vagy lehetséges újabb felbukkanásaival.”¹⁵

Politikai propaganda-film

Pasolini a fentieket nem Godard esszéfilmjeiről, *A kínai lánnyal* vagy a *Weekenddel* összefüggésben írta, hanem a későbbi, közvetlen politikai propagandát folytató alkotásai kapcsán. Ugyanis az 1968 körüli tiltakozó mozgalmakban részt vállaló baloldali filmrendezők, ha igazán komolyan vették saját forradalmi törekvéseiket, akkor sutba vágták a művészetet, és a filmet közvetlen politikai tetteként alkalmazták. Sokan a filmipar, filmgazdaság rendszerén kívül, lehetőleg kollektívában próbáltak egyértelmű, szélsőbaloldali propaganda-filmeket készíteni. Godard a maoista (UJCML-tag) Jean-Pierre Gorinnel társulva megalakította a Dziga Vertov-csoportot, amely – a névadó szovjet filmrendező hadikommunizmus idején

¹⁴ Pier Paolo PASOLINI: *A népszerűtlen mozi*. In: Uő: *Eretnek empirizmus*. Budapest, Osiris, 2007, 330.

¹⁵ Uo. 331.

készített agitációhoz hasonló – politikai agitációs filmeket készített 1968 és 1972 között. Egy másik francia példa a Chris Marker körül megalakult Medvedkin-csoport, amelyben munkások alkottak filmeket saját problémáikról. A számos további, kisebb jelentőségű francia csoport mellett egy fiatal olasz rendező, Marco Bellocchio – később még szó lesz róla – esetét említem. Bellocchio 1967 után csatlakozott a marxista–leninista Olasz Kommunista Szövetségéhez; felhagyott a fikciós filmmel a militáns dokumentumfilmek kedvéért, amelyeket a parlamenten kívüli ellenzék produkciójában, közösségben készített; a neve is csupán a rendező munkatársaként szerepel a stáblistán (*Paola*, 1969; *Éljen az első vörös május elseje*, 1969).

Godard és Gorin 1968 és 1972 között készített filmjeivel érdemes részletesebben is foglalkozni, mivel ezek az alkotások híven tükrözik az 1968 utáni politikai klímát és azt, hogy miként reagáltak a filmkészítők erre a politikai helyzetre. A Dziga Vertov-csoport működésének bemutatásához Julia Lesage kiváló tanulmányát használom vezérfonalul.¹⁶ Godard politikailag 1968-ban radikalizálódott, amikor a párizsi *Cinematheque* alapítóját és vezetőjét, Henri Langlois-t eltávolították tisztségéből, és ő állt az ez ellen tiltakozók élére. Ennek során nem csupán a konkrét intézkedést, hanem a kormányt és a gaulle-ista kulturális ellenőrzési rendszert is támadta. Godard érvelt leghevesebben amellett, hogy szakítsák félbe a cannes-i filmfesztivált, miközben az országot sztrájkok és tüntetések bénítják meg. Godard politikai aktivitása ki is merült ebben a két tiltakozó akcióban. 1968 májusában és azt követően inkább a művészet területére korlátozta politikai feladatait.

A párizsi események során Godard filmkészítő csoportokban vett részt, amelyek háromperces, a graffitiket, a barikádok harcait megörökítő ún. *ciné-tracteket* készítettek, méghozzá név nélkül, hogy ellehetetlenítsék a rendező kultuszát (amit nem mellékesen éppen a francia újhullám élharcosai teremtettek meg). Godard 1968-as nagyjátékfilmjeit a kollektív csapatmunka ideálja ellenére még egymaga rendezte (*Vidám tudás, Ördöggel cimborál, Brit hangok*), s csak 1969-től társult másokkal, elsősorban a tervezés és a forgatás szakaszában, ám a vágást még akkor is magának tar-

totta fenn. A kollektivista alkotás kudarca akkor következett be, amikor 1969 júniusában, Olaszországban a francia diáklázadások vezetőivel közösen, teljesen demokratikusan, mindent megvitatva akart filmet készíteni (*Harcok Itáliában*), ám végül kénytelen volt elhívni Párizsból a maoista Gorint, és ketten vették át a forgatás irányítását, megszüntetve a korábbi film (*Pravda*) forgatásának ún. spontán dogmatizmusát. Gorin és Godard teljes ellenőrzést gyakorolt a korábban leforgatott filmtekercsek vágása és hangsávja felett; így a képek egészen más értelmezéseket kaptak, mint amilyet eredetileg, a kollektív munka során szántak nekik. Gorin megvetően nyilatkozott a kollektív filmkészítő csoportok munkájáról. Szerinte ha csak két ember dolgozik együtt, dialektikusan már az is előrelépés. A Dziga Vertov-csoport tevékenysége 1972-ben zárult a *Minden rendben* (*Tout va bien*) című filmmel, amely a korábbi szerény kivitelezést felrúgva, nagy költségvetésből, baloldali sztárokkal (Jane Fonda, Yves Montand), bár továbbra is agitációs szándékkal készült.

Godard és Gorin filmjeiben a nyíltan politikai tartalmat forradalmian új formába csomagolták, s igyekeztek leleplezni a tömegmédiumokat átható ideológia működését. A közönségükben minduntalan tudatosították, hogy nem a valóságot, hanem a valóság tükrözését látják. Godard és Gorin cselekvési programot adott nézőiknek, hogyan elemezzék a körülöttük levő valóságot, hogyan szervekedjenek, hogyan keressék a forradalom lehetőségét. A valóságos élethelyzetek, problémák tárgyilagos bemutatásával és ideológiai alapú értelmezésével igyekeztek meggyőzni célzott közönségüket, elsősorban a munkásokat és a baloldali értelmiséget.

Godard és Gorin közvetlen politikai agitációja csak az igazán elkötelezett közönséget mozgatta meg. Tömeges érdeklődésre az elbeszélő film hagyományos válfaját képviselő műfajok tarthattak számot. Ebben az időszakban virágzott fel a politikai akciófilm és thriller, elsősorban Costa-Gavras (*Z, avagy egy politikai gyilkosság anatómiája*, 1969, *A vallomás*, 1970, *Ostromállapot*, 1973) és Francesco Rosi (*Kezek a város felett*, 1963, *A Mattei-ügy*, 1972) és Elio Petri (*Vizsgálat egy minden gyanú felett álló polgár ügyében*, 1970)¹⁷ működése nyomán. A fennálló fasisztoid hatalmat és politikai-gazdasági

¹⁶ Julia LESAGE: Godard and Gorin's Left Politics, 1967–1972. *Jump Cut*. 1983, április 28, 51–58. Internetes elérhetőség: <http://www.ejumpcut.org/archive/onlinessays/JC28folder/GodardGorin.html>

¹⁷ A politikai akciófilm sikerét példázza, hogy 1970-ben ez a tekintélyuralom fasiszta vonásait leleplező alkotás nyerte el a legjobb idegen nyelvű filmnek járó Oscar-díjat.

korruptciót támadó filmrendezők a bűnügyi elbeszélések feszültségteremtő módszereit aknázták ki a közönség érzelmeinek mozgósítására.

Sajátos japán változatot talált ki a politikai akciófilmre Wakamatsu Kôji [Vakamacu Kodzsi] (szül. 1936) és Adachi Masaô [Adacsi Maszaô]: szoftpornóba csomagolt politikai propagandafilmeket készítettek szakmában. Wakamatsu és Adachi hősei militáns szélsőbaloldali fiatalok, többnyire terroristák, akik a szabad szerelem híveiként két látványos szerelmeskedés közben ideológiai szövegeket mondanak („Új világot építünk!”, „Mindent a világforradalom szempontjából kell nézni!”), és az establishment, valamint a konkurens szervezetek elleni terrorista akciókat visznek véghez (*Az angyalok orgazmusa*, 1972).¹⁸ Egyik igényesebb munkájuk, *Seizoku* (angol címe *Sex Jack*, 1970) a tiltakozó megmozdulások dokumentumfelvételeivel kezdődik; az ezt követő fiktív történet a tüntetéseket szervező pártcsapat rendőrségi letartóztatását, a szökést és a bujkálást ábrázolja. A rendezőpáros érzékletesen bemutatja, hogy a körözött mozgalmárok milyen tehetetlenek és frusztráltak a bűvőhelyül használt elhagyatott házban. Rávilágítanak a férfi mozgalmárok szexista beállítottságára is, akik szexuális tárgyként kezelik a mozgalmárnőket, és időről időre csoportos nemi erőszakot hajtanak végre rajtuk, ezzel mulatva az egyhangúan telő napokat. Bár a csoport tagjait nagyrészt letartóztatják, a frissen csatlakozott Suzuki, aki morálisan fölébe nőtt a többieknek azzal, hogy távol tartotta magát a nemi erőszaktól, továbbviszi a forradalom lángját, s ezzel buzdítja harcra a film nézőit is. Wakamatsuék filmjeiből hiányzik az elemzés; azt sem tudjuk meg, hogy a konspirálók és a terroristák milyen célokért harcolnak – a harc önértékké válik. Mint ahogy Adachi számára is, aki a Japán Vörös Hadsereg nevű terrorszervezet tagja volt. Ez a hetvenes évek közepén Libanonba tette át székhelyét, ahol együttműködött a Népi Front Palesztina Felszabadításáért nevű szervezettel. Míg az európai rendezők megmaradtak a művészet területén – még Godard is csak filmet készített a palesztin fegyveresekről –, addig az igazán fanatikus japán Adachi a terrorfilmek készítése után végső megoldásként elhagyta a művészet területét a gyakorlat, vagyis a terrorizmus kedvéért.¹⁹

¹⁸ Lásd Vágvölgyi B. András: *Tokyo Underground*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2000.

¹⁹ Uo. 205–207.

A politikai modernizmus jellegzetességei közül a negyedik, egyben utolsó a saját ideológiai vagy mitológiai világ megalkotása. A stilizált módon bemutatott, öntörvényű világ elvontan modellezi a fogyasztói társadalom működését – erős kritikával. Ez a szerzői stratégia a realizmusellenességével és a szerző világlátásának nyílt megmutatásával tesz eleget a politikai modernizmus kívánalmainak. A legismertebb példák: Pasolini: *Oidipusz király* (1967), *Médea* (1970), *Teoréma* (1968) és *Disznóól* (1969), Fellini: *Satyricon* (1968), *Róma* (1970), *Casanova* (1976), *A zenekari próba* (1979); Marco Ferreri: *A nagy zabálás* (1973). A fogyasztói társadalom legátfogóbb mitológikus allegóriáját Fellini *Satyriconja* kínálja. Az ókori Róma a modern Nyugat szimbóluma, ahol az emberek szexuális kicsapongásban élnek, ahol a cirkusz látványossága jelenti a legfőbb nyilvánosságot, ahol a lakomák pazar fogásaiban tobzódnak a gazdagok, míg a szegények bérkaszárnnyakban tengetik életüket. A *nagy zabálás* is a szexuális és gasztronómiai kicsapongás képeivel jellemzi a fogyasztói társadalmat, ahol az élet céltalansága halálvágygá alakul át, és a halált maga a mérhetetlen fogyasztás idézi elő.

Témakörök

A politikai modernizmus – annak persze elsősorban európai változata – formanyelvi sajátosságai tehát szoros összhangban vannak a 68-as gondolatokkal, mégis érdemes a formai jellegzetességeken túlmenően megvizsgálni, milyen politikai jellegű állítások, társadalomkritikai vélemények fogalmazódnak meg a modernista filmekben.

A hatvanas évek baloldali mozgalmait az a széles körben elterjedt elképzelés jellemzi, hogy az egyén saját életében eszközölt változás megegyezik a társadalmi változással. A film ezt ábrázolhatja a legkönnyebben. Ráadásul a filmesek úgy érezhették, hogy a hatvanas évek fokozatosan radikalizálódó ifjúsági kultúráját ábrázolva, ők is részévé váltak a polgári társadalom hivatalos kultúráját támadó ellenkultúrának. A hatvanas évek hagyományokkal szembeforduló ifjúsági kultúrájában az egyén felszabadulásának legfőbb pillérei (hála a fogamzásgátló tablettáknak) a következők:

a házasság és gyereknemzés kötelességétől-rémétől megszabadult szexualitás örömforrásként való újradefiniálása, a kábítószeres vagy meditáció segítségével kitágított-módosított tudatállapotok keresése, a rockzene által okozott eksztatikus szabadságélmények.

A hatvanas évek filmjeinek jelentős része a szexuális forradalom jegyében fogant. A szexualitást örömforrásként ábrázolja Pasolini *Élet-trilógiája*; az elnyomó szülők generációjával és az elnyomó intézményekkel szembeni lázadásként Terayama [Terajama] *Dobjátok el könyveiteket és menjetek ki az utcára*, Wakamatsu *Az angyalok eksztázisa* című filmje. A szexualitás mint a polgári társadalom provokálása jelenik meg Jack Smith *Lángoló teremtmények*, mint önfelszabadítás és önmegvalósítás Vilgot Sjöman *Kíváncsi vagyok – Sárga*, 1967, *Zabriskie Point* című alkotásaiban. A témát érintő számos film közül kiemelkedik a jugoszláv Dusan Makavejev *W. R. avagy az organizmus misztériuma* (1968–1971) című esszéfilmje, amely a szexualitás kérdéskörét politikai összefüggésekbe ágyazza. Makavejev Wilhelm Reichnek, a német származású neves szexológusnak az életét és gondolatait ábrázolja dokumentumfilmes eszközökkel, s ezt két szabad szexet hirdető jugoszláv kommunistanő akcióival ellenpontozza. Makavejev azt vizsgálta ellenpontoszó szerkesztésével, hogy a kapitalizmus, a fasizmus és a létező szocializmus társadalmi rendszereinek testpolitikája mennyiben segíti az emberi szexualitás szabadságát és örömét. Az orgazmusokat ijesztő testi gyakorlatokkal hajszólo emberek semmiképpen sem erotikus, örömteli vagy felszabadító, hanem inkább iszonyatos látványt nyújtanak, amelynek borzalmát Makavejev külön aláhúzza azzal, hogy a nácik borzalmas gyermektornájával párosítja a Reich-féle szextréning képeit. Az amerikaiak szexuális szabadsága pedig csak álfelszabadulást nyújt, áruvá teszi életünk egyik legsajátabb területét. A jugoszláv típusú szocializmus vitálisnak és szabadosnak látszik a korlátolt és taszító férfiak ellenére is, ám a film végén a Lenint és a szovjet típusú kommunizmust metaforizáló, vonzó szovjet korcsolyabajnok pszichopátának bizonyul, s miután vonzerejével elcsábította a jugoszláv nőket, lemészárolja őket – nem képes elviselni a szexualitás nyújtotta örömet és a magánélet szabadságát. Makavejev értelmezésében tehát a nácizmus tréningekkel megfegyelmezi, megacéloítja, a kapitalizmus áruvá teszi, a szocializmus pedig elnyomja, letagadja a testet, a testi vágyakat és a testi örömeket.

A rockzene eksztatikus élvezete is fontos része a kor filmjeinek. Richard Lester újhullámos elbeszélői és stilisztikai megoldásokat kiaknázó Beatles-filmjei (*Egy nehéz nap éjszakája*, 1964, *Help!*, 1965) és különösen a *Sárga tengeralattjáró* (1968) című animációs film honosította meg a beat- és rockzenét a filmművészetben, hangot adva egy új generáció életérzésének. A korai Beatles-filmek után azonban a rockzene az ellenkultúra megnyilvánulásaként jelent meg a filmekben, s a szabadság szimbólumává vált. Így a *Szelíd motorosok* (1969) elengedhetetlen alkotóeleme a rockzene, amely a szabadság élményét érzékeltető motorozás hosszú passzázsait kíséri. A *Zabriskie Point* befejező képsorát, a fogyasztói társadalom szimbólumainak felrobbantását a Pink Floyd tomboló zenéje teszi eksztatikussá. Az *Eper és vér* (Stuart Hagman, 1970) 1968-as hangulatát jelentős részben a korabeli protesténekesek, Joni Mitchell, Thunderclap Newman zenéi, valamint John Lennon és Paul McCartney békedala teremti meg. Az *Agitátorokban* (1969) a Rolling Stones dalai azért különösen jelentősek, mert allegorikussá teszik az 1919-ben játszódó történetet. Godard *Ördöggel cimborál* című filmjében a Rolling Stones egyhangú próbái a rögzítésre váró *Sympathy for the Devil* című dal szövege miatt kapnak nyomatékos jelentést. Terayama *Dobjátok el könyveiteket és menjetek ki az utcára* című filmjében (1971) a cselekményt meg-megszakító performance-okban játszik főszerepet a provokatív szövegű rockzene, akárcsak Makavejev *W. R.*-jében.²⁰

A „sex, drug and rock’n roll” jelszóval összefoglalható életmód-forradalom harmadik eleme, a kábítószer szintén megjelenik a korabeli filmekben, noha jóval kisebb szerepet kap, mint a mai filmművészetben. Míg manapság a drogozás a játék- és dokumentumfilmekben egyértelműen az emberi életet súlyosan veszélyeztető függőség, az 1968 tájékán készült művek a drog által elérhető tudatfelszabadításra és spirituális élményekre helyezik a hangsúlyt. Az *Eper és vér*ben a kábítószer kötelező kelléknek tűnik a lázadó egyetemisták számára, de az óvatos hollywoodi produkció a főhősöket e téren is érintetlennek festi le. A *Szelíd motorosok* főhősei kábítószerrel csempésznek az USA egyik partvidékéről a másikra,

²⁰ Az előbbi így hangzik: „Békemozgalom – ki miatt? Szoftpornó – ki miatt? Gépeltérítés – ki miatt? Maszturbáció – ki miatt? Dinamit – ki miatt? A felszabadításod – ki miatt? A letartóztatásod – ki miatt? Ez mind a te hibád! A tied!” – Az utóbbi: „Ölj, ölj, ölj a békéért!” – énekl a utcán egy katonaruhába öltözött férfi géppisztolyt lóbálva és harcot mímelve.

s közben maguk is bőven élnek a szerrel, ami a temetői jelenet hallucinatorikus képsorait eredményezi. A *Zabriskie Point* sivatagi fantáziajelenetét is a füves cigi okozza, bár a férfi főhős erősen tiltakozik ellene, mondván hogy a politikai csoport, amelyhez tartozik, ellenzi a kábítószerrel.

Az amerikai ellenkultúra meghatározó vonása a közösségi élet, a kommunák alapítása, a kivonulás a társadalomból. A kommunák ábrázolása mégsem tartozott a modern amerikai film kedvenc témái közé, talán azért nem, mert a békés kivonulás kevésbé ad alkalmat konfliktusok ábrázolására, mint a fegyveres rablások miatt menekülő és emiatt a senkiföldjére szoruló szerelmespár elbeszélői toposza (Mallick: *Sivár vidék*, 1971; Altman: *Tolvajok, mint mi*, 1974). A kevés kivétel közül a *road movie* műfajának két jeles darabját említhetjük. A *Szelíd motorosok* megjelenít egy ideális kommunát, ahol a szülők közösen nevelik a gyerekeket, közösen főznek, közös a vagyoniuk, s jut idő a meditációra is. Ám a film nyughatatlan hősei a szexuális és kábítószeres élményekkel fűszerezett napok után innen is továbbállnak. A másik film, a *Zabriskie Point* nevezetes fantáziaképe a sivatagban szeretkező párokról a hippiknek a társadalomból való kivonulását és kommunaalakítását jelképezi.

A korabeli amerikai filmekre elsősorban az életmódbeli különbségek hangsúlyozása, az egyén felszabadítása, az ellenkultúra bemutatása volt jellemző. Az európai filmekben azonban a radikális társadalomkritika és a társadalmi felszabadulás vágya is hangsúlyos szerephez jutott. A '68-cal valamilyen úton-módon kapcsolatba hozható legtöbb film a fogyasztói társadalom hol felszínesebb, hol egészen radikális kritikáját nyújtja. Könnyű célpontot kínálnak a reklámok: hol a városok, közterek arcaiként tűnnek fel a filmképek között, hol a marketing bírálata kap önálló jeleneteket (*Zabriskie Point*, *Partner*, Ermanno Olmi: *Azon a bizonyos napon*). A nagypolgárságot Luis Buñuel szürreális szatírái bírálják szellemesen: az egyházi méltóságokkal és a végrehajtó hatalom vezetőivel parolázó nagytőkések céltalan fel-alá menetelése a pusztában *A burzsoázia diszkrét bájában* (1972) a polgári életmód frusztrált ürességének legtalálhatóbb mozgóképes jelképévé lett.

A fiatal filmalkotók a fő ellenséget a szülők nemzedékében látják, amely ellen gyermekeik fellázadnak. A lázadás legkézenfekvőbb formája a menekülés a szülők elől (Mike Nichols: *Diploma előtt*, 1967), de a merészebb, harcosabb filmekben a fiatalok radi-

kalizálódnak a szülők vagy a fogyasztói társadalom (a kettő közt gyakran egyenlőségjelet tesznek az alkotók) valóságos vagy képzeletbeli elpusztításában. A *Zabriskie Point* befejező képsorában a főhős nő képzeletében felrobbannak a fogyasztói társadalom tárgyi alapjai: a ház, a hűtőszekrény, a könyvtár, a tévé. Marco Bellocchio (szül. 1939) *Öklök a zsebben* (1965) című alkotása egy gazdag polgári család fiának érzelmi lázadását követi végig, ami konkrét cselekvésbe torkollik: a fiú húgával szövetkezve sorra kiirtja a család gyengének, passzívnak ítélt tagjait. A botrányos testvérszerelem határán álló Ale és Giulia menekülni szeretne a polgári unalmat, dermedtséget jelképező családi házból, ezért szabadulnak meg a feleslegesnek ítélt családtagoktól; mégis a ház foglyaiként végzik, lázadásuk terméketlen és értelmetlen marad. A fogyasztói társadalom legélesebb és legátfogóbb kritikáját talán Godard mondta ki a *Weekend*-ben: a középosztályosodás együtt jár a fogyasztási javak, így a gépkocsik elszaporodásával; ez mérhetetlen dugókat okoz az utakon hétvégente, amikor a szabadidejüket igyekeznek elfogyasztani a francia polgárok, akik – legalábbis a főhősök – mindenben és mindenkin átgázolnak céljaik, vagyis a pénz és más anyagi javak elérése érdekében.

A polgárság kemény kritikája ellenére a politikai megoldások 1968-ig még nem egyértelműek. Bellocchio következő játékfilmjében, a *Kína közel van* (1967) címűben mindenféle politikai irányzatot támad – a szocialista, kereszténydemokrata, kommunista pártot egyaránt; miközben a cím a neokapitalizmust elsőprő forradalomra várakozást sugallja, nem jelenik meg semmilyen határozott és kívánatos politikai megoldás.²¹ Godard sem áll ki határozottan a szélsőbaloldali pártok, irányzatok mellett. Bár 1967-es filmjei, *A kínai lány* és a *Weekend* a baloldali radikalizmust képviselik, a rendező akkor még csak anarchistának vallotta magát. Erős önkritikával és öni-róniával kezelte hőseit, a kommunistákat, a maoistákat és a szélsőbalos terroristákat egyaránt. A fogyasztói társadalmat kegyetlenül kritizáló *Weekend*-ben a kannibál terroristák nomád életének bemutatása sem mellőzi az iróniát, nem beszélve az afrikai felszabadítási mozgalmakat képviselő szereplőkről. Az 1968 előtti Godard-t a politikai irányzatoktól való távolságtartás és a különféle ideológiák leleplezése is a szituacionistákhoz közelíti. „Míg a többi változta-

²¹ Giacomo GAMBETTI: *Öklök a zsebben*. *Filmvilág*, 1984/8. 38–43.

tásra törő – általában »baloldaliként« meghatározható – politikai erő különféle ideológiai csapdák foglya volt, addig a szituacionisták igyekeztek az ideológia mint olyan gyökereit feltárni, és ezáltal megszabadulni azoktól az előre eltervezett forradalmi forgatókönyvektől, amelyek a fenti politikai csoportosulások stratégiáját általában meghatározták²² – írja Konok Péter. A politikailag aktív modernista film két legradikálisabb, nemzetközileg is ismert képviselője, Bellocchio és Godard, minden irányba lőtt filmjeivel, és nem tette le a garast egyik politikai irányzat mellett sem.

A filmrendezők mégis kiállnak bizonyos törekvések, politikai mozgalmak mellett, amelyek nem köthetők egyértelműen pártokhoz. A filmek számottevő része foglalkozik a diáklázadásokkal mint a társadalmi változások követelésének legjobban megragadható és ábrázolható tényezőjével. Az egyetemi lázadásokat két tényező motiválta: az egyik az egyetemeken uralkodó konzervatív légkör elleni tiltakozás; a másik, radikálisabb gondolat, amely a kínai kulturális forradalomból származik, hogy az egyetemek és más kulturális intézmények a fennálló ideológia és a hagyományok fenntartására és továbbörökítésére szolgálnak, ezért le kell rombolni vagy radikálisan meg kell reformálni őket. A filmek az egyetemi lázadások mindkét irányát bemutatják. Az elsőre példa Lindsay Anderson *Ha...* című filmje (1968). Hosszan mutatja be az angol kollégiumokban uralkodó konzervatív légkört és vasfegyelmet, erre válaszoló reakciónak tekinti a személyes ellenállást, majd végül a lassított képsorokban csupán vágyképként megjelenített fegyveres harcba torkolló lázadást. A megcsontosodott, embertelen hagyományokat képviselő kollégium ugyanakkor az egész brit társadalom allegóriája, s az ellene való lázadás forradalomként értelmezhető. A *Zabriskie Point* (1970) egy kaliforniai egyetemi épület elfoglalásával és a diákok közti végtelen vitákkal kezdődik, ami a férfi főhőst a fegyveres politikai akcióra sarkallja. Az *Eper és vér*-ben, mint általában az Egyesült Államokban készült filmekben, 1968 az önmegvalósítás jelentős mérföldköve, így a diáklázadásoknak is kevésbé a politikai, mint inkább az egyén felszabadításában játszott szerepe hangsúlyos. A film főhőse szűzies mintadiákból és élsportolóból egy lány iránti vonzalom hatására kerül az esemé-

nyekbe, s miközben fantáziájában a lázadások vezéregyéniségévé válik, a történet valóságában inkább szexuális felszabadulása és felnőtté érése kap középponti szerepet. Az európai kontinentális filmek viszont egyetemeken elleni, politikai téren radikálisabb támadásokat mutatnak be. A *kínai lányban* a maoista eszmét hirdető egyetemista lány egy vonatút során hosszan vitatkozik professzorával az egyetemen bezárásáról és esetleges elpusztításáról. A *Szerelem és düh* (1969) Marco Bellocchio által rendezett epizódja, a *Vitatkozunk, vitatkozunk* az egyetemi vitákat ragadja meg a konzervatív, humanista tanárok, az őket követő, tanulni vágyó növendékek és az agresszív, marxista-leninista diákok közti szóbeli összecsapás játékos bemutatásával, amelynek a rendőrök gumibotozása vet véget. Bellocchio rövidfilmje remek lenyomata annak, amit 1968 májusának Párizsáról mondanak a visszaemlékezők: az emberek az utcán, a metróban, az egyetemeken folyton beszélgettek, vitatkoztak egymással. A *Fényes szelek* (1969) is tulajdonképpen értelmezhető '68 allegóriájaként, mely a NÉKOSZ-mozgalom idejére helyezi az agresszív balos diákok és a passzív, konzervatív teológushallgatók ideológiai vitáit. Egészen közelről mutatja be egy fiatalokból álló baloldali filmkészítő csoport működését Oshima Nagasi [Osima Nagaszi] *Az ember, aki filmen hagyta végrendeletét* (1970) című munkája. A filmben a marxista-leninista dogmatisták és a „fantázia felszabadításának” hívei vívnak elméleti csatákat a film természetéről, de közben dokumentumfelvételek tudósítanak a diákok tömegdemonstrációiról.

A fegyveres harc lehetősége ekkoriban 1971-ig csak ritkán jelent meg a filmekben, s szinte kizárólag mint az elnyomott népek, etnikumok ügye. A brazil Glauber Rocha művei kultikus státusra tettek szert a nyugati fiatalság körében, mert egy mitologikus világon belül teremtettek forradalmi hősokeket, akik példaképpül szolgáltak a nyugati fiatalok számára. Rocha az elnyomott, kizsákmányolt latin-amerikai szegényparasztság forradalmi mozgalmait vetíti a vászonra, s szó sincs nála elidegenedésről, fogyasztói társadalomról. A filmjeiben megjelenő figurák mégis olyanok, hogy a nyugati értelmiségiek azonosulhatnak velük: *A föld transzban* írója két szerep, az élet élvezetét dicsőítő művész és a nép váteszsköltője közt örlődik, majd fegyverrel kezében hal meg a népet képviselő elnök oldalán. A *Halálosztó Antonio* (Antonio das Mortes, 1969), az elnyomók szolgálatában álló bérgyilkos átáll a nép oldalára, s a

²² Konok Péter: A lehetetlent követelve. A szituacionisták társadalomképeiről. *Eszmélet*, 2001/50. 102–119.

fegyveres harc szükségességét példázza olyannyira, hogy Antonio Fassbinder *Út Niklashausenbe* (1970) című filmjében is feltűnik egy szélsőbaloldali militáns csoport tagjaként. Godard az *Ördöggel cimborál* (One plus One, 1968) című filmjében a fekete felszabadítási mozgalom fegyveres szervezetének, a Fekete Párducoknak a tagjait mutatja propagandaszövegek olvasása és fehér nők megerőszkolása közben; a befejezésben a film addig csupán szórópisztollyal harcoló főhősnője, Eva Democracy géppisztollyal a nyakában rohan, majd emelkedik magasba egy darun az anarchisták fekete és a kommunisták vörös zászlaja között heverve. Az *Ördöggel cimborál* másik felében a Rolling Stones próbálja *Sympathy for the Devil* című számát, amely az 1968-as események, a lázadás szimbóluma. Bár a gyarmatok felszabadítása szerepelt a '68-as mozgalmak zászlaján, mégsem készült jelentős számú film a témáról. Jellemző, hogy nem egy francia, hanem egy olasz rendező, Gillo Pontecorvo készítette el 1966-ban *Az algíri csatát*. A film aprólékosan, dokumentatív hitelességgel követi végig a Nemzeti Felszabadítási Front terrorakcióit és az ellenük kivezényelt különítményesek brutális válaszlépéseit anélkül, hogy érzelmileg erősen elfogult lenne valamelyik oldal képviselői iránt. Pontecorvo azonban racionálisan rávezeti a nézőt, hogy az erőszak oka a gyarmati elnyomás, és az algériai népnek joga van a függetlenséghez.

A harmadik világ és az elnyomott feketék fegyveres harca mellett a kapitalista rendszert romba döntő forradalom – mint kívánatos cél – hiányzik a korabeli filmekből. A forradalom ábrázolása meglepő módon egy magyar filmben, az *Agitátorokban* (1969) teljeseedik ki. A Tanácsköztársaság 50. évfordulójára megrendelt lendületes, dokumentarista stílusú, korabeli híradófelvételekkel tagolt, esszéisztikus film a párt propagandaközpontjának lelkes, fiatal csapatát mutatta be, és az 1968-ban is aktuálisnak számító gondolatok felidézésével, a forradalmi stratégiákkal kapcsolatos hosszas viták bemutatásával vált forradalmi mozgalmak allegóriájává. A kor szereplőinek visszaemlékezései nyomán Bódy Gábor forgatókönyvéből Magyar Dezső rendezésében készült filmet az áthallások miatt (a polgári kinézetű szociáldemokratákat ostromzó kijelentések, számos, később bebörtönzött maoista szereplése, a Rolling Stones dalai stb.) betiltották. Magyar Dezső következő rövidfilmje, a *Biünetőexpedíció* (1970) a Monarchia idején egy szerb faluban zajló lázongás leverésének történetével allegorizálja az el-

nyomó hatalmak ellen mindenkor újra meg újra felkelő magányos forradalmárokat és tiltakozó tömegeket.

A játékfilmek elemzésével indokolható az a vélekedés, hogy bár az 1968-as újbaldali mozgalmak a fennálló rendet élesen bírálták, nem voltak határozott politikai törekvések és világosan körvonalazott társadalmi elképzeléseik a jövőre vonatkozóan. Konok Péter írja tanulmányában: „A világ immár koherens egészzé kovácsolódott: a forradalmi gondolat többé nem benne, hanem csak vele szemben keresetett alternatívákat. Ezek magyarázzák azt a jelenséget, hogy a »hatvanas évek« lázadásai a korábbiakhoz képest sokkal kevesebb »konkrét, pozitív követeléssel« álltak elő, és sokkal inkább a teljes elutasítás, az abszolút felforgatás igénye dominált bennük. Ez a szigorú realitás, és nem az anarchista ideológia hatása írta a falakra a híres jelszót: »Légy realista – követeld a lehetetlent!«”²³

Exkurzus: Pasolini a régi és az új baloldal között

A klasszikus baloldal és az újbaldal közti váltást a filmművészetben belül jól demonstrálja Pier Paolo Pasolini életműve. Pasolini nem a '68-as generáció tagja: Godard-nál nyolc, Straubnál tizenegy, Bellochiónál tizenhét, Bertoluccinál tizennyolc évvel idősebb. Ő tehát nem gyerekként, hanem kamaszként érte meg a háborút, és a felszabadulás idején már fiatalember. 1947-ben csatlakozott az Olasz Kommunista Párthoz (OKP), titkár volt Friuliban, de már 1949-ben kizárták, mert a vádak szerint megrontotta a kiskorú tanítványokat.²⁴ Pasolinit ezután ellentmondásos viszony fűzte a párthoz: a pártkritikák állandó keresztüzében állt, s maga is folyton bírálta a kommunistákat, mégis megmaradt az OKP szellemi holdudvarában. Az ötvenes évek második felében fordult el a párttól a magyarországi forradalom eltérő megítélése miatt, majd azért, mert a hatvanas évek közepére az OKP letett a forradalomról és beilleszkedett a kapitalista jóléti állam parlamenti struktúrájába.

²³ Uo.

²⁴ Tanítványai iránt érzett szexuális vágyairól vallanak jóval később, részben halála után publikált ifjúkori regényei. Lásd Pier Paolo PASOLINI: *Amado mio. Tisztátalan cselekedetek*. Két kisregény. Ford. Preszler Ágnes. Pozsony, Kalligram, 2008.

Pasolini nem tudott megbékélni a fogyasztói társadalommal, ez hozta össze a hatvanas években életre kelt újbaloldallal, amely már sokkal erősebben vette célba a felépítményt, mint a régi baloldal.

Mint Sam Rohdie nagyszerű monográfiájában kimutatta,²⁵ Pasolini az olasz munkásosztályt csak azért találta forradalminak és burzsoáziaellenesnek, mert a délről és vidékről történő nagyarányú bevándorlás következményeként még a faluhoz, a preindusztriális, mezőgazdasági társadalomhoz tartozott, nem pedig a modern, ipari társadalmakhoz. Amint a fő ellenségnek tekintett fogyasztói társadalom lerombolta az osztályhatárokat és homogenizálta a társadalmat, elveszett a munkásosztály forradalmi ereje is; ezért Pasolininek új hősök után kell néznie. A költő, író, rendező korai filmjeinek (*A csóró*, *Mamma Róma*) hőse a lumpenproletár, aki nem dolgozik, és ennél fogva haszontalan a kapitalizmus számára, akár csak a költő. Harmadik nagyjátékfilmje, a *Máté evangéliuma* (1964) a szegények, a megalázottak és megszomorítottak megváltóját, egy forradalmi Krisztust állít példaként, aki szembe mer fordulni a hatalmasságokkal, aki kardot húz a kufárok és a palota – a karkai kastély – lakói ellen, s aki méltóságot és ígét ad az elnyomottaknak.

A kommunista párttal való nagy leszámolás filmje a *Madarak és ragadozó madarak* (1965), egy burleszkelemekkel fellazított, ironikus pikareszk, amelyben két népi figura mendegél egy végtelen, a semmibe vezető úton, miközben a marxista értelmiségit szimbolizáló holló próbálja öntudatra ébreszteni őket. Az egyik közbeékkelt példázat Szent Ferenc tanítványairól szól, akiknek a verebeket és az ölyveket meg kell tanítaniuk Isten szeretetére és a békére, ám hiába fogadják el a madarak ideig-óráig a tanítást, a ragadozó madarak (értsd: a hatalmasok, a tőkések) nem bújhatnak ki a bőrükből, és a példázat végén mégis megeszik a kismadarakat. A végtelen menetelésben a fordulatot Palmiro Togliatti temetésének megrázó dokumentumfelvételei hozzák. Az Olasz Kommunista Párt vezetőjének halála Pasolini értelmezésében az OKP forradalmi jellegű politikájának szimbolikus és valóságos végét is jelenti, utána a kommunisták szociáldemokratákká puhulnak és a rendszer integráns részévé lesznek. A marxista értelmiségit jelképező hollót Togliatti halála után a nép fiai felfalják, hiszen már nincs szükség

²⁵ Sam ROHDIE: *The Passion of Pier Paolo Pasolini*. Indiana University Press–BFI, 1995. A *Revolution* című fejezet.

tanácsaira, „károgására”, elveszítette hitelét a fogyasztói társadalom örömeit felfedező tömegek szemében.

Pasolini ezután kezdte megtalálni a közös pontokat az erősödő újbaloldallal. Vonzódása az archaikus közösségekhez a fogyasztói társadalommal szembeni ellenérzésén alapult; úgy vélte, ezek a közösségek őrzik még a szentséget, ami kiveszett a modern életből. Mint Rohdie rámutat, Pasolini a modern elfojtás és elnyomás alóli felszabadulást tűzte ki célul az elnyomott tartalmak örömteli elfogadása révén. A fogyasztói társadalom elidegenítő hatásától irtózva Pasolini a közvetlen testi valóságba kapaszkodott. Ez a testcentrikusság, az elveszett paradicsominak tekintett múlt karneváli újratemetése, az ösztönélet felszabadítása és a létezés spirituális oldalának újrafelfedezése hozta közel Pasolinit a hatvanas évek amerikai újbaloldalához és hippimozgalmaihoz. Pasolini szemében az amerikai békepárti, erőszakmentes tiltakozómozgalmak jelentik a példát az európai konformizmussal, a jólétbe kapaszkodással szemben. „Íme egy valódi és nem unalmasan moralizáló elkötelezettség jelszava: tested kell a harcba vetned...”²⁶ – írta és tanácsolta az íróknak 1966-ban az amerikai példa nyomán.

A bölcseleti kiindulópontok azonossága vagy hasonlósága ellenére Pasolini és az olasz újbaloldali fiatalság között szakadék nyílt, amelynek a politikailag aktív fiatalság polgári származása az oka. Pasolini mély megvetése a polgárság iránt és vonzódása a paraszti származású szegényekhez oly mesterkélt volt, hogy a diákok és a rendőrök összecsapásában egy 1968-ban írt, provokatív versében (*Az OKP-t a fiataloknak!*) az utóbbiak oldalára állt. Igaz, a vershez fűzött jegyzeteiben ezt az állásfoglalását ironikusnak, kétértelműnek minősíti, mert maga sem tudja, hogy a baloldali nézeteket való, ámde polgári fiatalok oldalán vegyen-e részt egy jövőbeli polgárháborúban, vagy várjon a munkás–paraszt forradalomra, amelynek egyre kevesebb az esélye, mert eltűnik a parasztság, sőt a munkásság is a burzsoázia terjeszkedésében. „Aki ebben az entropiában született, semmilyen módon sem tud metafizikailag kívülülni. Vége. Ezért provokálom a fiatalokat: feltehetőleg ők az utolsó nemzedék, amely még lát munkást és parasztot: a következő generáció már csak a burzsoá entropiát láthatja maga körül.”²⁷

²⁶ Pier Paolo PASOLINI: Polgárháború. In: *Eretnek empirizmus*. I. m. 189.

²⁷ Az OKP-t a fiataloknak! Védőbeszéd. Uo. 199.

Pasolini az újbaldali áramlathoz köthető filmjeiben két utat követett. Az egyik egy mitikus világ megteremtése: a görög mítoszok megfilmesítésében apák és fiúk nemzedéki ellentétére, a szakralitást elpusztító modern civilizációra reflektál (*Oidipusz király*, 1967, *Médea*, 1970), a premodern elbeszélés- és mesefolyamok adaptációjában (*Dekameron*, *Canterbury mesék*, *Az ezeregyéjszaka virágai*) az archaikus társadalmak életörömét örökölte meg és ünnepelte, nem hallgatva azokról a pusztító erőkről sem, amelyek ezt a naiv ártatlanságot fenyegetik. A másik elbeszélői stratégia a polgári társadalom radikális kritikája jelenkori allegóriákban, amilyen a *Teoréma* (1968) és a *Disznóól* (1969). A *Teoréma* a polgárság elkárhózottságának allegóriája. Egy család sorsán keresztül bemutatja: a polgárság mint társadalmi osztály oly mértékben elkárhózott, hogy a felkínált szeretet és szabadság sem képes megváltani az életét átható kétségbeeséstől. A *Disznóól*, ha lehet, még radikálisabb ítéletet mond a polgárság felett. Bemutat egy német nagytőkés családot: az apa egykori náci kapcsolatait kamatoztatja; az apa ellen lázadó lány részt vesz a hatvanas évek parlamenten kívüli ellenzékének harciban, de végül mégis behódol a polgári házasság követelményének; a fiú úgy lázad, hogy nem csinál semmit, a disznók közt él, beléjük szerelmes, míg a disznók egy nap fel nem falják. Az allegória jelentése, hogy az apák felfalják fiaikat. Emellett Pasolini elkalauzol egy barbár, archaikus világba, ahol fiatal törvényenkívüliek egy csoportja az Etnát övező sivatagos tájon garázdálkodik. A lázadók kommunisztikus közössége, nyers szexualitása és kannibalizmusa – az amerikai hippy életmód Pasolini-féle átértelmezése – része a szakrális világrendnek, ám az ő sorsuk is az, hogy elpusztítja őket a civilizáció. De legalább fegyverrel a kezükben haltak meg.

Pasolini 1968-hoz legnyilvánvalóbban kapcsolódó műve a *Szezelem és düh* egyik epizódja, a *papírvirág* képsora. Főszereplője az öntudatlan, naiv, ártatlan embereket megtestesítő Ninetto Davoli, aki vidáman sétál végig Róma utcáin egy piros papírvirággal – a vörös zászló metonimikus jelével – a kezében. Isten beszél hozzá, öntudatra akarja ébreszteni, de ő nem figyel rá. A római képsorokra ráúsztatott híradófelvételek a 20. század történelméből mindarra az erőszakra, elnyomásra figyelmeztetnek, amelynek ezek az egyszerű emberek az áldozataivá válnak, ha nem ébrednek öntudatra. „El akarnak tenni a történelemből, nehogy elveszítsék ártatlanságukat.” Ha ugyanis öntudatra ébrednek, elvesztik ártatlansá-

gukat: tudni és akarni fognak – szól Pasolini dialektikája. Ezt az ellentmondást Pasolini egész életében nem tudta feloldani, így vált polgárként a nép szerelmésévé.

Az átmenet évei: a hetvenes évek (1972–1981)

Ha a hatvanas évek a baloldali mozgalmak és a filmművészet nagy korszaka, akkor a hetvenes évek a modern film apályáé és a baloldali utóvédharcaié. A hetvenes években készült baloldali indíttatású filmek egyszerre vizsgálják felül a 68-as ideálokat és azok hetvenes évekbeli kifutását, a terrorizmust, illetve a 68-hoz közvetlenül kapcsolódó politikai modernizmus esztétikáját. A modernista filmrendezők új utakat, új hangokat keresnek, hogy megszólítsák a baloldaltól és a radikális modernista poétikáktól egyaránt elforduló közönséget. Kovács András Bálint a politikai modernizmus időszakát két alkorszakra osztja. Az első, az 1967–1971 közti, mint láttuk, a modernista radikalizmus korszaka. A második 1972-től nagyjából az évtized végéig tart (én 1981-et jelöltem meg korszakhatárnak): „A modernista paradigma lassú feloldódása [jellemző]; visszatérés a klasszikus paradigmához egyrészt és a modernnek a posztmodernbe való lassú átalakulása másrészt.”²⁸

A hetvenes évek filmjeinek fő témái: a polgári társadalom kritikája, immár azzal kiegészítve, hogy miért vallott kudarcot az 1968-as eseményekben kulminálódó baloldali politika és hogyan örökíti tovább önmagát a polgári társadalom; a forradalom utáni időszakban a személyes életlehetőségek számbavétele; az utóvédharcokat folytató szélsőbaloldali terrorizmus kritikája; a baloldaltól kinövő feminista, meleg és faji egyenlőséget hirdető mozgalmak melletti kiállás.

Forradalom után

A kiábrándulás, a forradalom illúziójával való leszámolás egyik példa értékű filmje Paolo és Vittorio Taviani *Allonsanfan* (1973) című alkotása. A nagy francia forradalom utáni restauráció korában játszódó allegorikus történet főhőse, az arisztokrata származású jakobinus,

²⁸ Kovács András Bálint, i. m. 401.

Fulvio kiábrándul eszményeiből, ráébred arra, hogy az egyetemes boldogság hajszolása közben megfélemedezett apai kötelességéről és az élet örömeiről, ezért mindenáron megpróbál megszabadulni a délolasz parasztok fellázításában bizakodó, maroknyira olvadt politikai szektától; ám hiába, azok üldözik mindenüvé, nem hagyják, hogy megszökjön Amerikába pénzzel, nővel, gyerekkel, s új életet kezdjen. Fulvio sorsa az 1968/69 utáni „restaurációs időszakban” tépelődő forradalmárok sorsát példázza, akik elvesztették hitüket és ráébredtek, hogy „szikrákat kergettünk, melyek elhamvadtak”, s mégsem tudnak szabadulni az egyetemes megváltást hozó élcsapat identitást és életprogramot nyújtó mítoszától. A Taviani fivérek keserű iróniával érzékeltetik a restaurációs korszakok idején továbbélő, önbecsapáson alapuló forradalmi hevületet és a különféle forradalmi maszkok mögött húzódó lelki küzdelmeket az öngyilkos hajlamoktól a türelmetlen önmegvalósításig.

Az *Allonsanfan* magyar párdarabja Bódy Gábor *Amerikai anziksz* című filmje (1975), amely az 1848/49-es magyar forradalom és szabadságharc messianisztikus hevülettel megáldott-megvert katonáinak későbbi sorsát ábrázolja azon a végponton, ahonnan nincs tovább, mert nincs újabb szabadságharc és forradalom a világon, nincs hol küzdeni az elnyomó ellen, hanem új életstratégiákat kell választani. Bódy három választási lehetőséget, három irányvonalat ad meg: egyik hőse elfogadja egy amerikai vasútépítő társaság ajánlatát és geodéta tudását ott hasznosítja; a másik nosztalgiabetegetségétől hajtva hazamegy Európába és egy újabb európai forradalom kitörésében reménykedik, a harmadik hős nem csinál semmit, s tehetetlen rezignációjában önmaga gyilkosává válik. A Bódy által történelmi dokumentumok alapján megrajzolt három út nem áll távol a Taviani fivérek ábrázolta exforradalmár magatartásoktól: élni a magánéletet mindenféle forradalmi hit nélkül, reménykedve várakozni vagy öngyilkosságba menekülni. Bódy azonban átmenti az avantgárd hevületet – amelyet 1969-ben az *Agitátorok*ban még közvetlen politikai síkon nyilvánított ki – a művészet területére és első nagyjátékfilmjében folytatja a kisfilmekben megkezdett kinematográfiai kísérleteit egy sajátosan filmi jelentésrendszer megteremtése érdekében. A kortárs képzőművészetben jól tájékozott Bódy a hetvenes évek művészetének alapállását valószínűsíti meg: a társadalmi forradalomról lemondva a művészetben keresi az újat, a tisztát és az igazat. Ahogy Hegyi Loránd írja a korszak művészetével kap-

csolatban: „A hetvenes évek művészete lassan és fokozatosan válik el a hatvanas évektől; mindenfajta törés, szakítás, meghasonlás nélkül folytatja a megelőző évtized művészeti tendenciáit, ám közben az expanzió, a társadalomba való direkt behatolás eszményei, a kollektív cselekvés és gyakorlati változtatás programjai lassan átadják helyüket az analízis hűvös, »kvázi tudományos«, neutrális és személytelenül objektivistá felfogásának.”²⁹ Természetesen a filmművészetre nem állnak egy az egyben Hegyi megállapításai, ám egyfelől a Bódy által művelt kísérleti filmezés szoros összefüggésben van a képzőművészetrel, másfelől a későbbi legprogresszívebb irányzatok a felrajzolthoz hasonló ívet futottak be.

A hatvanas évek politikailag talán legradikálisabb alkotója, Godard, hetvenes évekbeli átmeneti korszakának szemléletes példadarabja az *Itt és máshol* (1974) című film. Godard a Dziga Vertov-csoport 1970-ben forgatott, ám félbehagyott *Győzelem* című filmjét egészítette ki Franciaországban forgatott jelenetekkel, illetve átértelmezte narrátorhang és feliratok segítségével. A direkt politikai állásfoglalást kérdésekkel cserélte fel; már maga sem biztos abban, hogy pár évvel korábban – 1970-ben – helyesen cselekedtek, amikor részt vettek a PFSZ Izrael elleni harcában. Godard saját felelősségét, illetve általában a forradalmárok felelősségét hangsúlyozza abban, hogy túl hangosra állították a forradalom hangját, s ez elnyomta az egyszerű emberek beszédét és elnyomta a valóságot; a forradalom színházát rendezték meg, propagandát készítettek hiteles felvételek helyett. „Túl könnyű a világot felosztani gazdagokra és szegényekre... Túl könnyű azt mondani, hogy a szegényeknek van igazuk” – mondja a narrátor. A film végső konklúziója, hogy meg kell tanulni látni és hallani másokat. „Másokat, a mi másholjainkat.” Az *Itt és máshol* politikai jellegű elemzésből kiindulva esztétikai és bölcséleti következtetések levonásához vezet. „A film többé nem »képek láncolata [...] képek megszakítatlan láncolata, mely képek rabszolgái egymásnak«, és amelyeknek mi is rabszolgái vagyunk. Ez a KÖZÖTT módszere, 'két kép között', amely felesküszik az Egyre épülő filmművészet ellen. Ez az ÉS módszere [...] amely felesküszik a 'Lét = van'-ra épülő filmművészet ellen”³⁰ – írja a francia

²⁹ HEGYI Loránd: A strukturalizmustól az új szubjektivizmus felé. In: Uő: *Élmény és fikció*. Pécs, Jelenkor, [1991], 92.

³⁰ GILLES DELEUZE: A gondolat és a film. *Metropolis*, 2002/1. 40. Ford. Kovács András Bálint. Eredeti megjelenés: GILLES DELEUZE: *Cinéma 2. L'image-temps*. Ch.

filozófus, Gilles Deleuze *Idő-kép* című könyvében Godard-ról. Az egyes képek, egyes helyek, egyes identitások helyett képek, helyek, identitások közti kapcsolatra, az ÉS-re és a KÖZÖTT-re helyezi át a hangsúlyt, a későbbi filmjeiben még inkább.

Dusan Makavejev *Sweet Movie* (1974) című összefoglaló jelentőségű munkájában – amely a W. R. folytatásának, letisztult változatának tekinthető – dichotomikusan szembeállítja egymással a kapitalista és a szocialista társadalmat: az egyik a fogyasztás mindenhatóságához, az ember áruvá válásához (a legszebb női genitália kiválasztásának show-ja, a folyékony csokiban hempergő meztelen nők reklámképei), a másik minden vonzereje ellenére tömeggyilkosságokhoz vezet (ezt a katóli vérengzésről készült archívok támasztják alá). A két világrend közti szigetet egy osztrák művészeti kommuna képviseli, amelynek ösztönfelszabadítási akciói inkább borzalmasak, mintsem vonzók, így a kommuna újbaldali elképzelése sem igazi, élhető utópia Makavejev rendszerében.

A hetvenes évek baloldali útkeresését a svájci Alain Tanner filmje mutatják legjobban, miközben ő is a Godard által befutott utat követi: a szociológiai megalapozottságú elemzéstől és az alternatívakereséstől eljut a civilizációból való kivonulás bölcséleti jellegű kutatásáig. Nemcsak az életmű, de az évtized egyik kulcsfilmje a *Jónás, aki 2000-ben lesz 25 éves* (1976), amelyet John Berger íróval együtt készített. Tanner és Berger, akárcsak a *Szalamandrában*, ismét a tényszerűen és összefüggéseiben ábrázolt kapitalista gazdasági-társadalmi viszonyok közt helyezték el hőseiket, akik megpróbálnak kiteljesedett emberi életet élni és baráti, szerelmi kapcsolatokat ápolni. A nyolc, csupa M kezdőbetűjű főhős a társadalom legkülönbözőbb rétegeit reprezentálja a parasztoktól kezdve a munkásokon át a tanárig és újságíróig. Az 1968 szelleméhez legközelebb álló hős Max, az egykori újságíró és mozgalmár, akit a restauráció kiábrándulttá és megkeseredetté tett. „Na persze, nyertünk is valamit: a visszatérést a földre, a műkájukat gyártó étkezdeket, a szabad szex születését, a tantrizmust – vagyis a nagy semmit” – sorjázza keserűen. Max úgy látja, mindenki menekülést keres: ki a testbe, ki a természetbe, ki a szexbe (lásd Bertolucci: *Az utolsó tangó Párizsban*);

VII. La pensée et le cinema/3. Az idézetben belüli idézet Godard *Itt és máshol* című filmjéből származik.

„ezek apró vigaszt nyújtanak a tűrhetetlen világgal szemben, amit nem tudunk megváltoztatni”.

A film többi hőse azonban megpróbál ezekben a Max által kicsinnek degradált dolgokban kielégülést nyerni és értelmet adni az életének: Madeleine a *tantrizmus* híve, Marco marxista történelem-tanár, aki az öregek otthonában igyekszik visszaadni az ott lakók hitét az életben; Marie bolti eladóként lop az elszegényedő nyugdíjasoknak; Matilde a szülésben és anyaságban leli örömét; Matthieu nyomdászból önkéntes tanítónak lesz, hogy megakadályozza az állami iskola konformizáló nevelését; Marcel az állatait fotózza és rajzolja le; Marguerite a vendégmunkásokkal szerelmeskedve talál némi örömet az életben. Az újbaldali ideálok közül a korabeli filmekhez képest szokatlanul erős hangsúlyt kap a környezetvédelem ügye. Marcel, a természet megszállott rajongója ördögi képet fest az emberről, aki mindent felzabál, ahova csak a keze elér, aki vegyszerekkel teszi tönkre az élelmül szolgáló növényeket és egész fajokat pusztít ki a Földről. A kissé bogaras, sok tekintetben földhözragadt Marcel a Föld többi élőlényével való harmonikus együttélést tartja a legfontosabb emberi célnak – s e cseppet sem ironikusan megszólaltatott gondolat miatt a *Jónás...* a zöldmozgalom egyik iránymutató alkotásának tekinthető. A kapitalista társadalmi viszonyok nyomása alatt azonban a kis baráti kör felbomlik, az ökológiai gazdálkodást folytató parasztcsalád nem bírja a versenyt a nagyüzemi mezőgazdasággal, ezért el kell bocsátaniuk a tanári munkája miatt fizetett Matthieu-t; Marie megkeseredik a börtönben, ahová a lopások miatt került. A jövő záloga az újszülött Jónás, aki kérdés, hogy profétává válik-e 2000-ben vagy pedig a fogyasztói társadalom szürke eminenciásává.

Az évtized vége felé alkotott *Messidor* (1978) – a hatvanas évek hippimozgalmait és kulcsfilmjeit (*Szelíd motorosok*, *Zabriskie Point*) megidézve – a fiataloknak a polgári társadalomból való kivonulásával kezdődik. A két tizenéves lány pár napot akar szabadon utazgatni autóstoppal Svájcban, mert elégük van a bezártságból és az unalmas munkából, ám a futó kalandból fokozatosan próbatétel válik: meg tudják-e állni, hogy hazamenjenek az otthon, a jól megszokott életfeltételek, a polgárias keretek biztonságába, vagy ott maradnak az úton, és megpróbálnak pénz nélkül boldogulni és cél nélkül élni a világban. A *Messidor* a hatvanas évek ideáljainak, a hippik társadalomból való kivonulásának és az azt találó

road movie-knak a naivitását vizsgálja felül. Természetesen döntő különbség, hogy az Egyesült Államok végtelennek tetsző tájaival és országútjaival szemben (amelyek a *Szelíd motorosok*-féle road movie igazi helyszínei) a *Messidor* hősei egy kis európai országban utazgatnak, s minduntalan visszatérnek ugyanazokra a helyszínekre: az apró házakkal zsúfolt kisvárosokba, a kietlen, zajos nagyvárosokba, valamint a lenyűgöző, havas hegycsúcsok közé, amelyek között azonban embertársaik segítsége nélkül hamarosan éhen vesznének. A *Messidor* alapkérdése: miért sűrögnek-forognak az emberek a világban, hova sietnek, mi céljuk van, hogy autóba szállnak és rohannak valahova? A cél nélkül fel-alá utazgató lányok kivonulása nem csupán az egyes emberek, hanem általában a nyugati civilizáció célorientáltságát és állandó fejlődési kényszerét is megkérdőjelezi.

A legtöbb film a hivatásos forradalmárok, a rend ellen lázadó diákok sorsával foglalkozik – ám a nemzetközileg ismertté vált filmek közül csak kevés fordít figyelmet a munkásokra, akikért elvben a megmozdulások, a harcok folytak. A *munkásosztály a paradicsomba megy* (1971) a legismertebb művek egyike, amely a proletariátus élethelyzetét vizsgálja 1968 után. Elio Petri (1929–1982) szatírájában azt a jelenséget veszi górcső alá, amelyet Pasolini már a hatvanas évek elején leírt és a kommunista párt hanyatlása okaként megjelölt, tudniillik azt, hogy a gazdagodó munkásosztály fűtyül a marxista forradalomra, helyette saját megélhetését, felzárkózását az alsó középosztályhoz tartja szem előtt. Petri hőse a normákat messze túlteljesítő, pénzhajhász gyári munkás, aki értelmetlen fogyasztásba öli keményen megkeresett pénzét. Hiába tüntetnek diákok a gyárkapu előtt a kizsákmányolás ellen, hiába buzdítják a munkásokat sztrájkra, azok rájuk sem hederítenek, mert nem hisznek a forradalmi változásban, annál inkább a megkeresett pénzben. A film főhőse is csak akkor kezd odafigyelni a jelszavakra és kezd aktívan harcolni a munkások jogaiért, amikor testileg-lelkileg kezdi felmorzsolni őt a munka. Kitörés nincs a gyári munka robotjából, csak kevesebb meggyőződéssel végzi a főhős, mint annak előtte. A mű kulcsmetaforája a Gianmaria Volonté által játszott főhős film végi álma: ledöntötték ugyan a falat, de a falon túl csak köd volt.

Fassbinder és a fasizmus kísértete

Az 1968-as mozgalom kudarcra késztette az alkotók egy részét, hogy a korábbi filmeknél mélyebben, a friss tapasztalatok birtokában vizsgálják a polgári társadalmat: *miért képes fennmaradni minden támadás ellenére, hogyan integrál magába és szerel le mindenkit, még az ellenállást képviselő csoportokat is?* A kritika kulcsát továbbra is Althusser Ideológiai Államapparátusokról alkotott gondolatai adják: azaz hogy a nevelés, a család, az iskola, a vallás a személyiség integráns részévé teszi az elnyomás elfogadását. De míg a hatvanas évek filmjeinek hősei fellázadnak az elnyomást továbbörökítő Ideológiai Államapparátusok ellen, a hetvenes évek filmhősei azok öntudatlan áldozatává válnak.

Az áldozattá válás folyamatának legmegrögzöttebb kritikusa minden bizonnyal a német újfilm fenegyereke, Rainer Werner Fassbinder (1945–1982). Fassbinder szerint önmagukban a tüntetések, a jelszavak, sőt, még a fegyveres harc sem változtathatják meg a társadalmat, mert az emberi személyiség tudattalanjába beépített előítéletek, értékek és normák nem engedik a változást. Ezt a véleményét már nagyon hamar, 1968 táján kialakította, amikor a közösségi alkotásra felelködött, kommunisztikus elveket valló színházi társulatban azt tapasztalta, hogy a tagok erős vezető után vágyódnak, s önként alávetik magukat egy erős személyiségnek, nevezetesen magának Fassbindernek. Fassbinder ezért nem hitt semmilyen gyors társadalmi átalakulásban, a politikai utópiák azonnali megvalósításának lehetőségében, miközben – megmaradva a baloldalon – a fennálló német polgári társadalom elszánt, kíméletlen kritikusa lett.

Fassbinder 1971-ben fedezte fel magának a melodráma műfaját, mely erős érzelmi hatásmechanizmusokkal operálva képes átélhetővé tenni, ugyanakkor analizálni is a kapitalista társadalomban uralkodó elnyomást. Fassbinder alkotói eredetisége abban rejlik, hogy a klasszikus melodramáktól eltérően az elnyomás folyamatát nem pusztán az elnyomó gonoszságaként és az elnyomott ártatlan szenvedéseként rajzolja meg, hanem az elnyomott aktív szerepét, az elnyomás, a kegyetlenségek és megaláztatások elviselésének élvezetét is hangsúlyozza. A *Márta* (1973) története példázatszerű. A címszereplő azért nem szökik el az őt elnyomó férfiak elől, mert oly mértékben kondicionálódott a patriarchális társadalom viszo-

nyaihoz, hogy tudatos, tiltakozó énjét megbénítja a fájdalomban örömet lelő tudattalanja; film végi szökése egy baleset folytán a teljes kiszolgáltatottságba taszítja őt, s ez tudattalan vágya valóra válásaként értelmezhető.

A Márta szadomazochizmusa a szerelmi és szeretetkapcsolatokban uralkodó kettős kötések szélsőségesseé fokozása. A szeretetkapcsolatokat ugyanis Fassbinder mindig hatalmi viszonyokként ragadja meg. Van egy erősebb fél, aki különféle társadalmi ideálokat állít a másik fél elé. Az áldozat öntudatlansága folytán nem ismeri fel, hogy a vágy kettős kötéssel láncolja hozzá az őt kiszolgáltatottá tevő társadalmi erőkhöz, csoportokhoz. A polgárság ugyanis – de Fassbinder filmjeiben minden etnikai csoport és nemi kisebbség is – kirekeszti azt, aki valamilyen értelemben más; az elfogadást a másság, azaz a sajátos személyiségjegyek feladásához, az alkalmazkodáshoz, a csoportnormák vállalásához köti, s ez identitásválságot okoz az ajánlatot elfogadó kívülállóban, a szerelmébe kapaszkodó másik félben. „Fassbinder az elérhetetlen boldogságra való törekvés ördögi körébe zárja szereplőit, akik magukat ejtik csapdába vagy teszik áldozatul azáltal, ahogy a boldogságot keresik”³¹ – írja Thomas Elsaesser. Az ördögi körökben a főhősök egyre többet áldoznak szerelmeiknek, szeretteiknek a kapcsolat fenntartása érdekében, így egyre inkább a másik, illetve a kapcsolat rabjává válnak. Ez az áldozat lehet a személyiség feladása (*Márta, A zöldségkereskedő*), lehet pénzbeli, anyagi támogatás (*Petra von Kant*), de a kettő gyakran össze is kapcsolódik (*A szabadság ököljoga*), hiszen Fassbinder minden kapcsolatot a pénz univerzális nyelvére fordít le. Összefoglalva tehát Fassbinder a pszichoszexuális dimenzió bevonásával nyújt differenciáltabb képet a társadalmi változásról, illetve annak nehézségeiről, mint az 1967–1971 közötti időszak más filmjei.

Ha politikai ideáljait meg kéne határoznunk, akkor Fassbinder leginkább anarchistának nevezhető.³² Az anarchistákhoz hasonlóan semmilyen előre kigondolt társadalmi berendezkedést nem akar az emberek nyakába varrni, mert minden társadalmi ideál mögött

hatalmi szándékot gyanít; kizárólag a rögzített értékeket nélkülöző, szilárd intézményeket, intézményesült emberi kapcsolatokat el nem ismerő közösségekben láttatott némi elevenséget: ilyenek a *Maria Braun házasságában* a második világháború utáni fekete-piacok, a *Berlin Alexanderplatzban* a szexuális cserekapcsolatok, az *Amikor tizenhárom újhoid van egy évben* című filmben az áldozathozatalért semmilyen ellenszolgáltatást nem váró szerelem. Ezek a közösségek, kapcsolatok azonban rövid életűeknek bizonyulnak, mert az előítéletek hamar foglyul ejtik a kapcsolat egyik-másik résztvevőjét, aki feladva boldogságát próbál megfelelni a társadalmi ideáloknak és aszerint élni: fix munkával járó, fix értékeket követő fix identitást alakítva ki magának. A személyes változás lehetőségét a kétségbeesésben jelöli meg: amikor hősei kétségbeesnek, akkor tudnak kitörni a merev rendszerekből és ráébredni az őket fogva tartó erőkre. Ez megint összeköti őt az anarchistákkal, akik szintén a kétségbeesésben jelölik meg a társadalmi méretű változás előfeltételét. „Különös, feszült érzés a kétségbeesés. Kiemel a félálomba tompult szenvedésből, és feltételezi egy még egyáltalán elérhetőnek vélt jobb helyzet pusztá lehetőségének többé-kevésbé világos tudatát”³³ – írja Bakunyin. Fassbinder filmjeiben a szilárd identitás elvesztése miatti kétségbeesettség okoz ilyen világos tudatú állapotokat a főhősök életében, ami megnyitja őket a változás előtt – ám ezek a változások többnyire átmenetiek, és kudarccal végződnek.

A személyes életfeltételek miatti kétségbeesés Fassbindernél a hetvenes évek közepétől a német társadalmi-politikai viszonyok miatt érzett kétségbeeséssel társul. Ekkoriban erősödik meg az az érzés benne és generációjának számos tagjában, hogy a fasizmus győzni fog, ezért akár fegyverrel is harcolni kell ellene. Fassbinder nem ragadott fegyvert – sőt, mint később részletesebben írok róla, kétkedéssel figyelte a terroristákat –, ám a film eszközével maga is harcolt a fasizmus ellen úgy, hogy elemezte azokat az emberi mozgatórugókat, amelyek a fasizmushoz vezethetnek. A fordulat 1977-ben következett be nála, amikor Németországban a terrorizmus miatt szükségállapotot vezettek be. A német politikai helyzetre reagált a *Németország ősszel* (1977) című alkotás, amely jeles

³¹ Thomas ELSESSER: *Fassbinder's Germany: History, Identity, Subject*. Amsterdam, Amsterdam University Press, 1996, 51.

³² „Én romantikus anarchista vagyok” – nyilatkozta halála előtt nem sokkal. In: *Fassbinder. Írások, beszélgetések*. 293. Lásd még ehhez Thomas ELSESSER *Fassbinder's Germany* című kötetét.

³³ Mihail BAKUNYIN: *Államiság és anarchia*. Ford. Gereben Ágnes. Budapest, Gondolat, 1984, 43.

német rövidfilmekből áll. Fassbinder kisfilmje egész életműve legintimebb alkotása. A híradóban sugárzott események miatt rosszkedvűen, ingerülten eltöltött este robbanópontja az anyjával folytatott telefonbeszélgetés, amelyben anyja a rend utáni vágyát juttatja kifejezésre, akár a demokrácia rovására is. „A legjobb lenne egy tekintélyes uralkodó, aki nagyon jó, és nagyon kedves és rendes” – mondja.³⁴ Fassbinder a fasizmus utáni vágyat érezte szülei generációjában és a polgári társadalom nagy részében, ezért kezdett ezután a múltat vizsgáló filmeket készíteni, hogy megértse, miként jutott a német társadalom idáig.

A hetvenes évek modern szerzői filmje egyébként a fasizmus allegorikus olvasatát részesíti előnyben: a fasizmus a kortárs fogyasztói társadalom allegóriája. A hatvanas–hetvenes évek baloldali érzelmű fiatalságának és rendezőinek értelmezésében (különösen Németországban és Olaszországban) a fasizmussal kezdődött a látványosság kultusza, a látványpolitizálás, amely a húszas–harmincas–negyvenes években az erőszak karneváli látványosságába torkollott. Guy Debord nagy hatású művében, a mítosz erőszakos feltámasztásaként jellemzi a fasizmust: „A fasizmus maga nem más, mint technologizált archaizmus, amely új életet lehel a degenerált mítoszpótlékba, a kondicionálás és a megtévesztés legmodernebb módszereinek spektakuláris kontextusában. Így a modern spektakulum kialakulásának fontos tényezője.”³⁵

A fasizmusnak ez az értelmezése kiváló lehetőséget teremtett a modernitás szikárságát feladó rendezőknek, hogy mitikus motívumokban, látványos erőszakban és szexualitásban tobzódó jelenetekkel tegyék vonzóvá kritikai irányultságú és allegorikus olvasatot is megengedő alkotásaikat. Az első jelentős film, amely a fasizmus látványosságára épített, Visconti *Elátkozottak* című 1969-es alkotása volt; ezt követte Bertolucci *Megalkuvója* (1970), majd Liliana Cavani *Éjszakai portás* című filmje (1974), Fassbinder *Lili Marleenje* (1980) – és természetesen a legradikálisabb mindezek közül Pasolini *Saló avagy Szodoma százhusz napja* (1975) című alkotása. A *Saló...* hermetikus allegóriává zárta mindazokat az

³⁴ Németország ősszel. Rainer Werner Fassbinder beszélgetése édesanyjával, Liselotte Ederrel. In: Fassbinder. *Írások, beszélgetések*. 155.

³⁵ Guy DEBORD: *A spektakulum társadalma*. Budapest. Balassi Kiadó – BAF Tartóshullám, 2006, 69.

analógiákat, amelyeket a hetvenes évek alkotói a kor fogyasztói társadalma és a fasizmus között véltek felfedezni. A látványosság kultusza mindent felemészt; a szimbolikus Kastélyba bezárkózó négy úr szexuális perverziói a Pasolini-univerzum legvégső szentségét, a testet felcserélhető, permutálható áruvá züllesztik. A test a maga gyönyöreivel, önfeledtségével már nem képvisel semmiféle ellenállást a fasizmussal azonosított polgári renddel szemben, hanem annak öntudatlan kiszolgálójává degradálódik. A *Saló...* a szexuális felszabadulással kapcsolatos hatvanas évekbeli remények megghiúsulását mutatja: a szexualitás szabad, kötöttségektől mentes utópikus területről (lásd *Zabriskie Point*) képpé, eladható, fogyasztható látványossággá vált, s ez a – fasisztoid – erőszak képeivel együtt a legjobban jövedelmező vizuális termék lett.

Bertolucci két hetvenes évekbeli, fasizmussal foglalkozó műve, *A megalkuvó* (1970) és a *Huszedik század* (1976) szakít a modern filmmel. *A megalkuvó* a klasszikus filmes elbeszélés szabályait használva meséli el a fasiszták titkosügynökévé váló polgári származású férfi történetét. A film – Alberto Moravia regényétől eltérően – retrospektív időszervezetben bontja ki a főhős morálisan-politikailag elítélendő döntésének motívumait, ám nem a könnyen felfejthető időbeli kapcsolatok adják modernista vonásait, hanem a tolakodó téralkotás. Bertolucci a kisember bezártságát a polgári lakások, szállodák fullasztó barna, vörös színeivel, míg a hatalommal szembeni kiszolgáltatottságát, tehetetlenségét az állami épületek óriási, üres tereivel érzékelteti. Az egyetlen ambivalens karakter *A megalkuvó*ban – és a *Huszedik század*ban is – a fasiszta hatalmat gyengeségből szolgálja ki, s emiatt egyre inkább a fasiszták cinkosává válik. A korábbi filmben a polgárság, a későbbiben a földbirtokos osztály egy-egy képviselője nem bír morálisan ellenállni a fasizmusnak, sőt, kifejezetten élvezzi annak látványos erődemonstrációját. Bertolucci állandó témája köszön vissza: hogyan válik egy-egy hős társadalmi körülményeinek foglyává. A nézőpont a modernista filmekhez (*Forradalom előtt*, *Partner*, *Pókstratégia*) képest külsővé vált: Bertolucci – számos más hatvanas évekbeli szerzővel párhuzamosan – már nem töredékes lírai önvallomásokban, hanem mindentudó narrátort felvonultató epikus filmekben beszél el a birtokos osztályok tehetetlenségét és elfordulását mindenféle társadalmi progressziótól.

Norbert Elias a németországi terrorizmusról írott tanulmányában részletes feltárta azokat a mozgatórugókat, amelyek a kor német fiatalságát a kezdetben békés, majd a hetvenes évektől erőszakos politikai harcokra készítették. A számos, részben egymással összefüggő ok közül a legfontosabb, hogy az apák náciizmus alatt kompromittálódott nemzedékével együtt annak eszméi és normái, nacionalizmusa, az erők tisztelete és az egész polgári erkölcs- és viselkedési kódex lejárátódott, és mindezzel szemben a marxizmus kínált alternatív gondolkodási rendszert. Elias rámutat az eszmék e földindulásszerű átalakulásának döntő mozzanatára, ami a kor filmművészetét is áthatotta: „A változásban kulcsszerepe van annak, hogy a súlypont a magánéleti erkölcsről a közerkölcsre helyeződik át [...] A fiatalabb nemzedékek körében egyre inkább a társadalmi egyenlőtlenség és elnyomás problémái kerültek az erkölcsi elkötelezettség középpontjába.”³⁶ A hatvanas évek fiatal-sága a múlttal és a társadalmi igazságtalanságokkal való szembenézést választotta, és önmagára vállalta a felelősséget, hogy az apák bűnei ne ismétlődhessek meg többé. A fiatalság szellemi és erkölcsi erőfeszítése arra irányult, hogy – szemben az apák múltfelejtésével – megmagyarázzák a náciizmus hatalomra kerülését Németországban, ezért az állam minden erőszakos megmozdulásában, a társadalmi igazságtalanságok továbbélésében a fasizmus, a diktatúra újjáéledését vélték felfedezni. Ez a félelem is magyarázatot nyújt a terrorizmus feléledésére: a baloldali fiatalok „az elnyomás aktuális formáiba rendre egy második fasizmus előfutárát látták bele, ami központi szerepet játszott a parlamenten kívüli ellenzék csoportjainak, később pedig a konspiráló terroristák csoportjainak terveiben és akcióiban”.³⁷

A filmrendezők, miközben fasiszta tendenciákat vélnek felfedezni a hetvenes évek nyugati (olasz, német) társadalmában, mégsem értenek egyet a terroristákkal (nem úgy, mint valamivel korábban Godard és Gorin, Wakamatsu és Adachi). A szélsőbal terrorizmus legmaróbb kritikáját Claude Chabrol nyújtja *Nada* című filmjében (1974). A polgárság álságosságának, hatalmi harca-

³⁶ Norbert ELIAS: *A németekről. Hatalmi harcok és a habitus fejlődése a 19–20. században*. Ford. Györi László. Budapest, Helikon, 2002, 243.

³⁷ Uo. 232.

inak ironikus leleplezése mellett nem kíméli a terroristákat sem, akik vagy kiábrándult egykori forradalmárok, akik kiégettségüket leplezendő öngyilkosság helyett választják a terrorizmust, vagy kisebbségi komplexussal küszködő értelmiségiek, vagy profi bűnözőkké vált fiatal emberek, akik pénzért ejtenek túsokat. Fassbinder *A harmadik generáció* (1979) című filmjében továbbmegy és a terroristákat egyenesen a médiával összefonódó nagyiparosok öntudatlan eszközének ábrázolja. Közös Chabrol és Fassbinder filmjében, hogy a terroristák egy nagyobb hatalmi harc részeseivé válnak, s a végcél éppen ellenkező előjelű, mint amiért ők a harcutak indították.

Nagyobb megértést tanúsít a terroristák iránt Margarethe von Trotta, de ő nem politikai céljaikat, hanem a személyiségüket alakító múltbéli tényezőket kutatja. A *Christa Klages második ébredése* (1977) című filmben egy bölcsődei gondozónő azért rabol ki egy bankot, hogy a bezárásra ítélt bölcsődét támogathassa, de végül feladja magát; ám az általa túsul ejtett bankpénztárosnő, mintegy öntudatra ébredve, „nem ismeri fel” őt a szembesítéskor. Trotta terrorizmussal kapcsolatos kulcsfilmje az *Ólomidő* (1981), amelyhez Gudrun Ensslin német terrorista életútjának elemeit használta fel. A filmben két nővér az evangélikus apa elnyomó viselkedése elleni lázadásként fordul a diákmozgalmak felé, majd 1968 után útjuk kettéágazik: Marianne a terroristákhoz csatlakozik, Juliane a feministákhoz. Marianne sajátos formában éli meg a protestáns szellemből fakadó lemondást és puritanizmust: a politikai harc érdekében feláldozza magánéletét, családját, sorsára hagyja gyermekét – akárcsak az *Allonsanfan* forradalmárai. Juliane csak a kérésselhetlenül kemény Marianne-hoz képest gyenge személyiség, ám nővére börtönben végrehajtott öngyilkossága után nyomozva maga is megerősödik és visszatér az ellenállási mozgalomba, miközben unokaöccse nevelését is magára vállalja. A terrorizmus Trotta filmje szerint a protestantizmusban gyökerezik: a protestáns etika elleni lázadás hívja életre, ám könyörtelensége éppen a megtagdott protestáns etikából táplálkozik. A terrorizmussal szemben a kispolgári létformát kerülő, politikailag, közéletileg aktív, ámde a magánéleti kötelességeket sem elhanyagoló női magatartás jelent alternatívát.

A hetvenes évek végi Olaszország szélsőbaloldali terrorizmussal súlyosbított társadalmi feszültségeit Bertolucci az *Egy nevelés*

ember tragédiája (1981) című, szatirikus hangvételű filmjében bontja ki, s most először az apák oldalára áll. Bár a film főhősének, a Párma környéki sajtgyárosnak az alakját a szerző sok tekintetben tényleg nevétségesnek ábrázolja, és éles kritikával illeti a fiát feláldozó döntését, a főhős az egyes szám első személyű narráció és alacsony származása, küzdelmes múltja folytán mégis jóval szimpatikusabbá válik, mint a gazdag családja miatt meghasonlott, ezért a terroristákkal együttműködő fiú. Bertolucci, látva '68 kifutását, a szélsőbaloldali terrorizmust és a fiatalok tehetetlenkedését, megkérdőjelezi saját generációja hatvanas évekbeli eszményeinek érvényességét és magatartásának jogosságát, s megpróbálja megérteni a fiak jólétét megalapozó apákat is.

Feminizmus, homoszexuális egyenjogúsági mozgalmak

Az 1968-at követő években a fennálló hatalom elleni lázadás már nem a társadalmi rend megdöntésére irányult (a terroristákat kivéve), hanem az elnyomott csoportok érdekében zajlott, így a nők, a szexuális és etnikai kisebbségek jogaiért. A hetvenes években különösen a feminista mozgalom volt erős Nyugat-Európában és Észak-Amerikában, s a feministák gyorsan létrehozták filmes háttérbázisukat. Mint Thomas Elsaesser írja a német film kapcsán: „A kettős elnyomás áldozataiként, marginális társadalmi helyzetükből adódóan a nők alkalmasabbnak tűntek a heteroszexuális, marxista férfiaknál arra, hogy életben tartsák a hatalomelvűség elleni mozgalom társadalmi változásokba és forradalmi ideálokba vetett reményét... A konkrét női jogokért – az abortuszért, a társadalmi felemelkedésért – folytatott harc tette szükségessé (és lehetségessé) a női filmrendezők megjelenését.”³⁸ A televízió támogatásának és az erős nőmozgalomnak köszönhetően kellően markáns német *Frauenfilm* alkotói elemezték a munkásnők helyzetét, a női személyiséget, amely a férfiak hatalmi rendszerében ellehetetlenülő nyugatnémet nőmozgalom történetét, a nők ellentmondásos viszonyát saját testükhöz – egyszóval számtalan témát dolgoztak fel, miközben a napló, a dokumentumfilm, a filmesszé és a fiktív elemek vegyítésével kísérleteztek, hogy elkerüljék a hagyományos fikciós

formák nőikkel kapcsolatos csapdáit és közhelyeit.³⁹ A feminista alkotók számára tehát ekkoriban a tabunak számító női témák kibeszélése, az öntudatra ébredés folyamatának rekonstrukciója és ezen keresztül más nők öntudatra ébresztése mellett a filmnyelv megújítása is meghatározó mozzanata az alkotásnak.

A hetvenes évekbeli feminizmus nemzetközileg talán legismertebb műve a belga Chantal Akerman *Jeanne Dielman 23 Quai du Commerce 1080 Bruxelles* (1975) című alkotása, mely szépen példázza a női sorstörténet elbeszélésének a hatvanas évek modernizmusát továbbörökítő formai radikalizmusát. A film Jeanne, a fiát egyedül nevelő asszony életét kíséri nyomon három napon át. A nő élete nem áll másból, mint a házimunkából, amivel a fia jólétét, kényelmét teremti meg, valamint a férfiak szexuális vágyainak kiszolgálásából, amit pénzen vásárolnak meg tőle állandó kuncsaftjai. A nő tehát arra termett, hogy férfiakat szolgáljon, közben tökéletesen elfojtja saját vágyait, ambícióit, mindent az egyhangú házimunka precíz végrehajtásának és az élethez szükséges pénz megkeresésének rendel alá. Ezt a patriarchális elgondolást kritizálja ironikusan Akerman azáltal, hogy végsőkéig feszíti minimalista stílusú elbeszélésével, amely – három óránál is hosszabb játékidőben – szigorúan egyhangú cselekvésekre (főzés, mosogatás, ágyazás stb.) korlátozódik. A minimalista stílus, amely a színésznő szinte mindig precíz mozdulataival és állandóan rejtélyes arckifejezésével társul, teszi belsőleg átélhetővé azt a lefojtottságot, amely a film végi indokolatlan gyilkosságban robban. Akerman gyilkos iróniával mutatja fel a patriarchális rendet: ha öntudatlanul behódolnak neki, boldogtalanná teszi a nők életét, és csak egyetlen dolgot lehet tenni ellene: fel kell lázadni.

A homoszexuális mozgalom egyik kulcsfilmje, Rosa von Praunheim *Nem a homoszexuálisok perverzek, hanem a helyzet, amelyben magukat találják* (1970) című alkotása is hasonló stratégiát követ: a rendező „a homoszexuálisokat a homoszexuális sztereotípiák karikatúrájaként mutatta be”.⁴⁰ Ahelyett, hogy szimpatikus, együttérzést keltő homoszexuálisokat nyújtott volna a heteroszexuális közönségnek, azokat a félelmeket jelenítette meg, amelyeket a heteroszexuálisok a melegekkel kapcsolatban éreznek, így

³⁸ Thomas ELSAESSER: *A német újfilm*. [Budapest], Palatinus, 2004, 225.

³⁹ Uo. 224–238.

⁴⁰ Uo. 241.

mutatott rá azok kirekesztő voltára és hozta nyugtalanító helyzetbe közönségét.

Fassbinder homoszexuális embereket hősként választó filmjei nemcsak hogy elkerülik a nemi kisebbség pozitív diszkriminációját, ám egyenesen kritika alá vonják a homoszexuálisok együttélését, mint a heteroszexuális párkapcsolatok hű tükröképeit. A férfiszerepet képviselő fél elnyomja a női szerepet betöltő felet (*Petra von Kant keserű könnyei*, *A szabadság ököljoga*). A kései Fassbinder-filmekben, az *Amikor tizenhárom újhold van egy évben* (1978) és a *Berlin, Alexanderplatz* (1980) című művekben nyer a homoszexualitás utópikus színezetet, még hozzá azért, mert az önmagát szimbolikusan vagy ténylegesen kasztráló főhős képes lemondani a férfi társadalmi szerepével együtt járó hatalmi pozícióról és kölcsönösség ígérete nélkül kitenni magát a szerelemnek. A hatalom a homoszexuális vonzalomnak köszönhetően ideig-óráig elválík a szexualitástól és a szerelemtől. Az utolsó Fassbinder-filmben, a *Querelle*-ben (1982) azonban az erőszak és az erotika összefonódása révén a homoszexualitás ismét rituális hatalmi harccá változik.

A múlttá vált '68

Az 1968-as politikai mozgalmaknak és következményeiknek (szélsőbaloldali terrorizmus, szexuális egyenlőségi mozgalmak stb.) filmes feldolgozása a nyolcvanas években alábbhagyott, s csak az ezredfordulón erősödött fel ismét. A visszaszorulásnak részben politikai, részben filmtörténeti okai voltak. Egyrészt a baloldali mozgalmak apálya közvetlenül vagy közvetve befolyásolta a filmkészítőket, akik csalódtak és elfordultak a politikai modernizmustól, sőt, a modernizmustól általában. Hogy csak a legismertebb példákat említsem: Bertolucci Hollywoodban látványos, szórakoztató történelmi filmeket rendezett (*Az utolsó kínai császár*, 1987, *Oltalmazó ég*, 1990, *A kis Buddha*, 1994), Tanner általános bölcséleti kérdések felé fordult (*Fényévek távolából*, 1981, *A fehér városban*, 1983), Oshima [Osima] a szexualitás és az erőszak kérdését klasszikus filmes elbeszélés keretében általánosabb síkon vetette fel (*A szenvedélyek birodalma*, 1978, *Boldog karácsonyt, Mr. Lawrence*, 1983, *Szerelmem Max*, 1986). Másrészt a szélsőbaloldali mozgalmak és a belőlük kinövő terrorizmus témája is elkopott a használatban, így a baloldali ér-

zelműnek megmaradt rendezők is új témák után néztek: ilyen az Angliában tömegessé váló munkanélküliség katasztrofális társadalmi következményeinek (Mike Leigh: *Időközben*, 1983) vagy a nyugat-európai arab és fekete bevándorlók helyzetének (Alain Tanner: *Rose Hill asszonya*, 1989) ábrázolása.

A politikai konzervativizmus előretörésével párhuzamosan a filmművészetben is konzervatív fordulat játszódott le. „[A nyolcvanas–kilencvenes években] ... olyan esztétikai jelenségekkel találkozunk, amelyek alapvetően idegenek a modernizmustól. Hogy csak néhányat említsünk: az elbeszélés hangsúlyozott fikciós volta (a modernizmus célja a fiktív elbeszélés demitizálása volt); narratív és stilisztikai heterogenitás (amely ellentétes a modernizmus purizmusával); az érzelmi effektusok felfokozása (amely ellentétes a modernizmus intellektuális puritanizmusával).”⁴¹ Ezek a változások egy mélyebb kulturális változásba illeszkednek: megszűntek a posztmodern.

Számos jellegzetessége közül itt az a legfontosabb, hogy a posztmodern filmekben a múlt megszűnt történelmi vizsgálat tárgya lenni a mának szóló tanulságokkal – ehelyett hangulatos látványossággá vált. Fredric Jameson *A késői kapitalizmus kulturális logikája* című tanulmányában ezt így írja le: „A múlt mint »referens«, a posztstrukturalista nyelvelmélethez hűen, egyre inkább zárójelek között találja magát, majd végképp kitörlődik, nem hagyva hátra mást, mint szövegeket.”⁴² Majd valamivel később Jameson konkrétan a filmről a következőket írja: „A nosztalgiafilm soha nem volt a történelmi tartalom valamiféle régimódi »megjelenítése«, inkább a stilisztikai konnotáción keresztül közelített a múlthoz, a »múltat« a kép, a »30-as évekbeliség« vagy az »50-es évekbeliség« hamis tulajdonságaival, a divat jellemzőivel közvetítve.”⁴³ 1968 illetően módon válik maga is eladható áruvá, vonzó, fogyasztható képpé, mert megszűnt az a szellemi-politikai környezet, amelyben még eleve nem élt a '68-as megmozdulások értelme. A hetvenes évek végén nyolcvanas évek elejére elvesztek mindazok a remények, amelyek a hatvanas évek végének újbaloldali gondolkodását meghatározták, s ezért '68-ból nem maradt más a filmekben, mint egy bebalzsamo-

⁴¹ Kovács András Bálint, i. m. 77.

⁴² Fredric JAMESON: A késői kapitalizmus kulturális logikája. In: *Testes könyve I.* 429.

⁴³ Uo. 430.

zott múmia, amelynek már semmi köze sincs a jelenhez, amelynek vonzó kliséihez csak nosztalgiával viszonyulhatunk.

Az első film, amely a '68-as élmények nosztalgikus felidőzéséből nyeri vonzerejét, a *Hair* (1979) című musical Milos Forman (szül.: 1932) rendezésében. A *Hair*-ben jelen van a 68-as amerikai ellenkultúra minden szembevetendő jellegzetessége: a kábítószerelés, a szexuális felszabadulás, a rockzene, a polgári normák áthágása, a hippie életmód, a vietnami háború elleni tiltakozás. Ezt az 1967-es *off-Broadway* musicalt Forman vonzó közhelyekre redukálta anélkül, hogy bármit megmutatott volna abból a szellemi holdudvarból, amely életre hívta ezeket a szabadságot sugárzó, s épp ezért rendkívül vonzó viselkedési formákat. Oliver Stone nosztalgikus-látványos *Doors*-filmje (1991) az excentrikus sztárt, a polgári illemkódexet semmibe vevő provokatort és az esendő szenvedélybetegét mutatta meg Jim Morrisonban anélkül, hogy elemezte volna sikerének társadalmi okait.

A hollywoodi film a nyolcvanas évektől kezdve előszeretettel nyúlt vissza a hatvanas évek amerikai polgárjogi küzdelmeihez, ám ezek az alkotások – éppúgy, ahogy a *Hair* – nélkülözik az elbeszélői invenciót, és egy műfaj öntökekeretébe szilárdítva, a jelentől elválasztva beszélnek a múltból. Spike Lee (szül.: 1957) *Malcolm X* (1992) című műve azt a folyamatot követi nyomon, ahogy egy fekete fiatalemberből az őt ért atrocitások hatására fekete polgárjogi harcos lesz. A *Lángoló Mississippiben* (1989) Alan Parker (szül.: 1944) a keleti partvidékről Délre érkező emberi jogi aktivisták meggyilkolása utáni nyomozás akció- és erőszakdús krimitörténetét használja fel, hogy a hatvanas évek elejének faji megkülönböztetéséről és az ellene irányuló harc eredményeiről szóljon.

Nem a polgárjogi mozgalmak a témája, a hatvanas évek forrongó Amerikájáról mégis sokat elárul a Bob Dylan élete(i) által inspirált *I'm not there* című alkotás (2007), amely messze a leginnovatívabb és legmerészebb a hatvanas éveket a jelen felől megközelítő filmek közül. Todd Haynes (szül.: 1961) író-rendező azonban nem a klasszikus, nem is a modern, hanem a posztmodern esztétika híve. Így nem a saját küldetésére rátaláló és onnantól kezdve sziklaszilárd identitású hőst állít nézője elé, mint például Spike Lee, nem is egy kétkedő, a múlt és a jelen idősíkjai közt ingázó, többnyire ironikusan láttatott hőst, mint a modern film, hanem egy hat szerep-re hasadt személyiséget, aki a ránehezedő elvárások elől menekül

újabb és újabb szerepekbe. Bob Dylan alakmásai a művész hatvanas években megerősödött és elvárássá keményedett vátesz-szerepe elől menekülnek, pontosan az elől a szerep elől, amely a hatvanas évek elején Dylant ismertté és ünnepeletté tette a baloldali mozgalmak hívei körében. Todd Haynes értelmezésében Dylan fordulata, korábbi elveinek gyökeres megtagadása az 1965-ös Newporti Folkfesztiválon (amikor is elektromos gitárra cserélte akusztikus hangszerét, és rockzenét kezdett játszani) a rámerevedett szerep elől való menekülés egy újabb szerepbe – tehát nem egy autentikus identitás megtagadása, kommercializálódás, behódolás a fogyasztói társadalomnak, mint ahogyan erre a fordulatra akkoriban sokan tekintettek. Haynes hőse már nem hisz abban, hogy a művészet megváltoztathatja a társadalmat – ahogyan a 68-as eszmék hívei gondolták –, azért hagy fel a *protestsong*okkal, hogy ne kelljen olyan szerepben tetszelegnie, amelyet már csak hazugsággal tudna alakítani. Haynes az egyén önmegvalósítását – különféle szerepekben való kiteljesedését – elválasztja a társadalom felszabadításának vágyától, s ezzel a 68-as remények kritikáját nyújtja.

Az amerikai filmesek saját hazájukon kívül mostanság a hatvanas évekbeli latin-amerikai forradalmak iránt érdeklődnek erőteljesen. Oliver Stone riportfilmet készített Kuba diktátoráról, Fidel Castróról, ám érhető módon még népszerűbb a hatvanas évek még ma is ikonként működő forradalmára, Che Guevara. Az USA-ban dolgozó brazil Walter Salles *A motoros naplójában* (2004) Che Guevara fiatalkori dél-amerikai körutazását filmesítette meg, amelyben az orvosnak készülő, jó módú fiatalember ráébred a körülötte levő nyomorra, s ez elindítja őt a forradalmárrá válás útján. A függetlenből lett hollywoodi sztárrendező, Steven Soderbergh kétrészes, négy és fél órás eposzában követi végig Che Guevara életét, jelentős részt szentelve a kubai forradalomnak és a bolíviai gerillaharcoknak, ám hallgat arról, miket művelt mint a kubai kommunista diktatúra vezető politikusa.⁴⁴ A *Che* (2008) és *A motoros naplója*, a '68-hoz kapcsolható kortárs filmek többségéhez hasonlóan, a vonzó, érdekes személyiséget mutatja be kritikai él nélkül, és nem vizsgálja a politikai, társadalmi összefüggéseket, amelyek között működött, és amelyeknek alakítója volt.

⁴⁴ LÉTAY Vera: Szép, új világdokumentum. *Filmvilág*, 2008/8. 16–17.

Európában a nyolcvanas évektől az alkotókban két témakör váltott ki jelentősebb érdeklődést: 1968 májusa, a diákok megmozdulásai, valamint a hetvenes évek szélsőbaloldali terrorizmusa. Az 1968 megítélésében jelentkező konzervatív fordulatot nagyszívrően reprezentálja a francia új hullám egyik legnépszerűbb rendezőjének, Louis Malle-nak a párizsi megmozdulások huszadik évfordulóján készített *Milou májusa* című filmje (1989). Malle és a forgatókönyvíró Jean-Claude Carrière úgy láttatja az 1968. májusi franciaországi eseményeket, mintha a polgárság rövid időre megszökött volna saját normái és életvitele elől. A változás azzal kezdődik, hogy meghal egy vidéki családi birtok gazdája, a nagymama, a régi Franciaország szimbóluma. A temetésre érkező rokonok között megkezdődik az osztozkodás a vagyonon, miközben Franciaország nagy része sztrájkol és az utcán tüntet. A polgári család eközben maga is belekóstol a szexuális felszabadulás, a kollektívizmus, a nomád hippieélet gyönyöreibe, de ahogy helyreáll a rend az országban, úgy vedlenek vissza mohó, érdekeiket féltő polgárokká, s osztoznak meg a hagyományos vidéki francia élet szimbólumának számító házon és birtokon. A polgárság e szelíden ironikus kritikája 1968 májusát Franciaország pár hetes vakációjaként értelmezi.

2000-től megszaporodtak a hatvanas-hetvenes évek szélsőbaloldali mozgalmával foglalkozó filmek. Az események történelmi távlatot kaptak és a filmek már nem elsősorban a politikai mozgalmak egykori résztvevőinek és szemtanúinak szólnak, hanem az akkor még nem is élő mai fiataloknak. Olyan rendezők forgatnak manapság filmet a hatvanas évekről, akik akkor még csak gyerekek voltak, tehát számukra is történelem 1968. Az európai filmművészet reprezentatív alkotása e témakörben Daniele Luchetti *Testvérem egyedüli gyerek* című filmje (2007), amely két fivér ellentétes politikai életútját mutatja be: az egyik a fasisztákhoz csatlakozik, a másik a kommunistákhoz, majd szélsőbal terrorszervezet tagja lesz. Az 1960-ban született Luchetti életművében ezzel jól megfér a *Görög nyaralás olasz módra* című komédia (2003), az érzelmes politikai kalandregény, hiszen a filmkészítő célja már nem koherens szerzői életmű építése és nem is morálisan-intellektuálisan elkötelezett alkotások készítése, hanem szórakoztató, fordulatos filmek produkálása. Itt a baloldali mozgalmakban való részvétel szélsőségei hol vonzó, hol sokkoló furcsaságként tálalva tarthatnak

számot a néző érdeklődésére. Manuel Hueriga *Salvador* című filmje (2006) is a kalandfilm és a lélektani dráma keverékeként tálalja a Franco-diktatúra ellen lázadó anarchista, Salvador Puig Antich történetét, aki bankrablásokból szerzett pénzzel támogatta a munkásosztály harcát, és akit 1974-ben kivégeztek. Hueriga (szül.: 1957) a vele egykorú Francesco Escribano regényét adaptálta vászonra Daniel Brühl főszereplésével. A nemzetközi sztár szerepeltetése, az érzelmi szál felnagyítása mind arra vall, hogy Hueriga elsősorban a fiatal európai mozikközönséget igyekezett szórakoztatni, s nem azokat a társadalmi körülményeket elemzi, amelyek a fiatal anarchista tetteit motiválták.

A negyvenes éveikben járó rendezők általában meglehetősen felszínes műveinél érdekesebb szembesülni azzal, hogy akik a hatvanas években a kommunizmus és más baloldali izmusok hívei voltak, hogyan látják ma a múltjukat. A hatvanas évek egyik leg-harcosabb filmrendezője, Marco Bellocchio *Jó reggelt, este!* című alkotása a Moro-gyilkosságot dolgozta fel. A dogmatikus szélsőbaloldali terroristák közül kiválik az egyik lány, és kezd kiábrándulni a jelszavakból. Ezt a folyamatot a bölcs, higgadt férfiként jellemzett Aldo Moro vonzó személyisége, szavai indítják el a lányban, míg eljut az ideológiai mázzal leöntött gyilkosság elítéléséig, ám annak elkövetését nem képes megakadályozni. A szűkszavú, intenzív színészi játékra épülő kamaradráma a legszínvonalasabb ezredfordulós alkotás a hetvenes évek szélsőbaloldaláról, ugyanakkor messze áll Bellocchio hatvanas évekbeli formai és politikai radikalizmusától. Bellocchio filmjéből egy generáció önkritikája olvasható ki: leszámolás az újbaloldali eszmékből kialakult dogmatizmussal, amely a hetvenes években értelmetlen gyilkosságokhoz vezetett.

A politikai modernizmus másik fenegyereke, Bernardo Bertolucci még kalandosabb utat járt be. Modernista indulását tökéletesen maga mögött hagyva vált „európai érzékenységgű” hollywoodi mesteremberré. E hosszú út után 2003-ban visszatért 1968-hoz és saját ifjúkori ideáljának kritikus szemügyre vételéhez – oly hosszú idő után, hogy már gyökeresen másképp értékelt mindent, mint egykoron. Az *Álmodozók* (2003) az 1968-as párizsi események nyitányától, Henri Langlois-nak a *Cinémathèque Française* eléről való eltávolítása elleni tiltakozástól követi végig a párizsi tavasz eseményeit, sajátos nézőpontból. A film főhősei, két fiatalember és egy lány sokáig csupán a szexuális felszabadulás révén vesznek részt az

általános forrongásban. A három fiatal a polgári lakás zártságában a csodált mozi fantasztikus világát próbálja megélni: folyton szerepeket játszanak és megfigyelik egymást filmszerűen megrendezett életükben; például a látványosságként tálalt szex közben, ahelyett hogy a valóságban lázadnának. Mintha csak Guy Debord alaptézisét filmesítené meg Bertolucci: „Minden, amit az ember valaha közvetlenül megélt, reprezentációvá foszlott.”⁴⁵ A négy fal közt űzött szexuális és hatalmi játékaik mellett kint az utcán valóságos forradalom zajlik, de erről csak azután vesznek tudomást, hogy a valóságot jelképező kockakő berepült ablakukon. Ekkor a francia testvérpár új játékot, forradalmasítást kezd játszani, míg józan amerikai barátjuk ide már nem követi őket. A magát maoistának valló francia fiú forrófejű, zavaros politikai nézeteit – amelyeket azonban nem akar valóra váltani, csak agresszíven prédikál a lakás kényelmében – az amerikai fiú józan, demokratikus, jogtisztelő gondolkodásával hivatott helyrebillenteni. Az 1968-as párizsi események allegóriájaként olvasva a filmet Bertolucci – és természetesen a film alapjául szolgáló regény szerzője, Gilbert Adair – az 1968-ban utcára vonuló fiatalokat jómódú, polgári származású álmodozókként, fantasztákként láttatja, akik a valóság elől menekülve teremtik meg maguknak előbb a szexuális, majd a politikai forradalom pseudovalóságát. Bertolucci olasz kommunistaszimpatizánsból konzervatív amerikaivá változott.

A film és 1968 időben változó kapcsolatát nem is rajzolhatná ki szebben más, mint Bertolucci pályájának a *Forradalom előtt* című filmtől az *Álmodozókig* húzódó íve. A soha be nem következett politikai forradalom élharcosaiból és a közben sikeresen lezajlott életmód-forradalom lelkes híveiből a filmművészet húsz-harminc-negyven évvel később idealista fantasztákat és a valóságtól elzárt álmodozókat faragott. Csakhogy a posztmodern filmben 1968 résztvevőinek és alakítóinak mind az idealizáló, mind a deheroizáló bemutatása a kor ikonszerű megidézésén át elveszi mind a felmagasztosítás erejét, mind a kritika életét. A film ugyanis a forradalmi szellem kovászából nosztalgiát ébresztő populáris elbeszélő formává lett, amelynek csekély relevanciája van ma már a múlt megismertetésével és értékelésével kapcsolatban. „A spektakulum, a történelem és az emlékezet benuatlásának, a történelmi időben

gyökerező történelem odahagyásának jelen való társadalmi szerveződése maga a hamis időtudat” – írja Guy Debord. Az 1968-cal kapcsolatba hozható filmek az évtizedek során előrehaladva egyre látványosabban mutatják fel ezt a hamis időtudatot: ’68 szerteágazó eszméinek megtagadását ’68 neves vagy névtelen szereplőinek ikonná változtatásával és a látványossággá szelídített történelmi korszak nosztalgikus visszasírásával.

⁴⁵ Guy DEBORD, i. m. 9.

Hatvannyolcas új és régi baloldal Kelet-Európában

A 60 éves TGM-nek szeretettel

Az 1968-as esztendőt a kiemelkedő évfordulók évének nevezte a *Pártélet* (*Život Strany*) című lap egy 1967-es számának egyik írása. Valóban, a modern csehszlovák történelem meghatározó eseményeinek volt 1968-ban kerek évfordulója: a Dicsőséges Február huszadik, a müncheni egyezmény harmincadik, a független Csehszlovákia megalakulásának ötvenedik évfordulója mellett Marx százötvenedik születésnapjára, valamint a csehszlovák-szovjet barátsági szerződés évfordulójára is készülhettek a pártos ideológiai munkatársak.¹ A pártlap szándékaival ellentétben az 1968-as év mégsem a rituálisan reflektálatlan megemlékezések esztendeje lett. 1968-ban a csehszlovák államiság, a müncheni válság, a kommunista hatalomátvétel mellett Marx életműve, a csehszlovák-szovjet barátság is a korábbi években elképzelhetetlen módon vált az egyre kevésbé és egyre nehezebben ellenőrzött nyilvánosság vitáinak tárgyává.

1968 sok szempontból Marx éve lett a csehszlovák sajtóban. Diáklapokban, irodalmi periodikákban, s végül a párt központi ideológiai orgánumban is egyre nyíltabb, egyre kritikusabb diskurzus folyt Marx és a marxizmus aktualitásáról. Míg 1968 Marx éve volt, addig a visszarendeződés, a normalizáció jegyében zajló 1969-es és 1970-es esztendő a pártsajtóban Lenin éve lett. A *Pravda*, a *Rudé Právo*, a *Život Strany*, a *Nova Mysl*, a *Práce*, a *Trybuna* lapjairól

¹ Rok 1968 – rok významných výročí. *Život Strany*, 1967, 20., 7–14., vö. Rok intenzivní práce (szerkesztőségi vezércikk). *Nová Mysl*, 1968, 1., 3–16.

1969-ben mintha eltüntették volna Marxot, s a propagandisztikus ideológiai szövegekben az ősforrás egyedül Lenin lett.² Ahogy a Szabad Európa Rádió egyik háttéranyaga fogalmazott, a lenini örökség restaurációja 1968 ideológiai megtagadása volt. Ennek eszme- és politikatörténeti fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni. Míg Marxra a rendszerkritikai baloldaltól a reformkommunistákig a teljes 1968-as szcéná hivatkozhatott, addig a husáki–biláki visszarendeződés nemcsak rehabilitálta Lenint, de egyedül hiteles ősforrásnak nevezte ki.

Az 1968-as marxista útkeresések jegyében a cseh sajtóban folyamatosan jelen volt Marcuse, Issac Deutscher, Sartre, Rosa Luxemburg, Lukács, sőt Chomsky is. A marxista tájékozódás jegyében Iván Sviták írásai rendszeresen jelentek meg a *Student* című lapban.³ A cseh rendszerkritikai baloldal fokozatosan jutott el 1968-ban Lenin és a leninizmus kritikai revíziójáig és Marx szisztematikus újraértékeléséig, szövegei leninista interpretációjának dekonstrukciójáig. Nem függetlenül mindettől, a reformkommunisták (a pártvezetést kivéve) óvatosan, de logikusan gondolták át e fejleményeket. Érdekes megfigyelni, miként használják a nyugati és keleti (lengyel, magyar, korai szovjet-orsz) marxista szövegeket. 1968 abból a szempontból is csillagév, hogy Lengyel József generációjának lengyel tagjai és a fiatal rendszerkritikus baloldali „útkeresők” számára egy időben vált világossá, hogy a rendszer reformálhatatlan, és nem reformálandó, lévén velejéig antiszocialista.

E dolgozatban elsősorban a rendszerkritika határait súroló cseh és lengyel (új-)baloldali útkereséseket igyekszem felvázolni. Ugyanakkor azt is igyekszem felvillantani, miként tájékozódhatott az első nyilvánosságból a nyugati újbaldalról a cseh közvélemény. Azért csak a cseh, mert a lengyel sajtóban kizárólag a kritika kritikája jelenhetett meg. Nem tárgya a dolgozatnak a hivatalos reformkommunista diskurzus, szóljon az a gazdasági reformokról, a tudományos-technikai forradalomról vagy épp az ifjúságról mint

² Sőt a normalizáció magát Gottwaldot is rehabilitálta. Jaromír LANG: Levá fronta. *Rudé Právo*, 1969, září 6.

³ A lapnak csak néhány példányát sikerült fellelnem a Szabad Európa Rádió gyűjteményeiben, de szerencsére az emigráns Sviták már 1971-ben kiadta '68-as szövegeit angol fordításban; jelen írásban én erre az angol nyelvű kiadásra fogok hivatkozni. Iván SVITÁK: *The Czechoslovak Experiment: 1968-69*. New York, Columbia University Press, 1971.

olyanról. Ez a legismertebb és legfeldolgozottabb történet, míg a baloldali útkeresőket kevéssé ismerhetjük. Ezért inkább rájuk koncentrálnál az alábbi szöveg.

Tankokkal egy filozófus ellen

Az 1968. augusztus 21-i bevonulást megindokoló propaganda kiadvány⁴ olvasójának az lehetett az érzése, hogy a beavatkozás egy középkorú prágai filozófiaoktató tevékenysége miatt vált elkerülhetetlenné. A vádirat öt alkalommal tért vissza Iván Sviták veszélyesen ellenséges tevékenységének részletes taglalására. Minden alkalommal elrémisztő szövegeit, gesztusait hozta fel indokként a könyv szerzője, hogy alátámassza alaptézisét: 1968-ban Csehszlovákiában széles, szocializmusellenes ellenforradalom bontakozott ki, melynek legfőbb ügynökei a munkásosztálytól idegen, attól elidegenedett elemek voltak. Közülük is kiemelkedett Sviták. Az 1968-ban negyvenhárom éves filozófus addigra volt már revizionista és trockista is, ami a hivatalos meg- és elítélését illeti, ám antikommunista ellenforradalmárrá 1968. augusztus 21. után kellett válnia.

Miért lett Sviták „az ellenforradalmi folyamat egyik szellemi atyja”?⁵ Egyrészt azért, mert – így az idézett propagandakiadvány – „abszolút szabadságot akart”. Azt már nem tette hozzá, hogy az abszolút szabadságot Sviták marxi szocialista alapon képzelte elérhetőnek és elérendőnek.⁶

⁴ PINCZÉS Pál: *A csehszlovákiai eseményekről*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1968.

⁵ PINCZÉS Pál, i. m. 23.; Sviták szerepe kétségtelenül meghatározó volt, mind a '68 előtti szellemi erjedésben, mind a '68-as baloldali, marxista, szocialista útkeresésekben. L. Vladimír V. Kusiň: *The Intellectual Origins of the Prague Spring. The Development of Reformist Ideas in Czechoslovakia 1956-1967*. Cambridge, Mass., Cambridge University Press, 1971, 36–68. Kusiň 1968-at követően vezető reformkommunista ideológiai munkából lett vezető nyugati Kelet-Európa-szakértő és szovjetológus. A csehszlovák reformkommunizmusról szóló beszámolója csekély önreflexiót mutató, üdvtörténeti-szellem-történeti lenyomata annak, amin személyesen keresztülment.

⁶ „Lenin elvetette az általános szabadsággal és egyenlőséggel kapcsolatos nyárspolgári szócséplést”. (...) Természetesen a szocialista demokrácia fejlesztésével összefüggő problémák és feladatok nem véletlenül kerülnek az előtérbe a

Iván Sviták a bevonulás után az emigrációt választotta, jó okkal. 1990-ben tért vissza hazájába, ahol valóságos élő antagonizmus-ként működött az idős és beteg filozófus. A mai Magyarországról nehezen megmagyarázható módon ragaszkodott élete legfőbb eszményéhez, a demokratikus szocializmushoz. Úgy vélte, szocializmus nélkül nem lehetséges demokrácia. 1968-ban ugyanezt hangoztatta: akkori önmaga szerint demokrácia és szabadság nélkül nem lehetséges szocializmus. A Kaliforniából visszatért Sviták gesztusaival is jelezte filozófiai állhatatosságát: minden hezitálás nélkül csatlakozott a Baloldali Blokkhoz, 1992-ben ennek színeiben lett a Szövetségi Gyűlés képviselője.⁷ Még az idézett 1968-as pogromszagú propagandakiadványból is kitűnik, hogy Sviták olyan tisztességes baloldali gondolkodó volt, akinek becsületességéből és intellektuális megalapozottságú baloldaliságából fakadóan sosem volt osztályrésze a mainstream intézményi világ örömeiben és megalkuvásaiban. Mind a szocialistának mondott – ám Sviták számára kategorikusan nem szocialista – Csehszlovákiában, mind emigrációjában, majd a demokratikus Csehszlovákiában marginalitásban élt és tevékenykedett. Ekként vált kényszerűen az általa hosszú évekig kutatott és a hivatalostól eltérően erős kritikával leírt államszocialista történelem, a praxis szükségszerű ellenségévé. Ezért kellett e szelíd baloldali gondolkodó ellen harcoksihadosztályokat bevetni 1968 augusztusában. Pinczés Pál – és vele egybehangzóan a kelet-európai állampártok összes vezetője – úgy vélte, az abszolút szabadság, a demokratikus szocializmus, a hatalom társadalmi ellenőrzése, azaz a Svitáknak is joggal tulajdonított célkitűzések – tűrhetetlenek. Sviták gondolatainak sorsa nem lehetett más, mint a tiltás. A leninizmus praxisának revíziója, elméletének marxista elemzése tűrhetetlen herézis volt 1968 Kelet-Európájában, amit megszüntetni akár harcokcsikkal is indokolt és szükségszerű volt a hatalom szempontjából. Az akaratlanul is őszinte propaganda szerint nem annyira Alexander Dubček óvatos apparátusi reformkommunizmusa volt a frontsebészi módszerekkel orvosolandó metely 1968 Kelet-Európájában, hanem a svitáki és

szocialista országokban és általában a marxista elméletben. De Csehszlovákiában nem erről, nemcsak erről volt szó!” PINCZÉS PÁL, i. m. 61.

⁷ Sviták életrajzi adataihoz és bibliográfiájához l. <http://www.phil.muni.cz/fil/scf/komplet/svitak.html>

a hozzá hasonló baloldali rendszerkritika. Érdemes felidézni, mik is voltak azok az *absztrakt* szabadságot és szocializmust javasló, *konkrét* kritikai szövegek, amelyek miatt harcokcsikat kellett küldeni Prágába. Az 1968-as svitáki szövegkorpusz ismertetésekor a válogatási szempontok elsősorban a Pinczés Pál által (is) vádként megfogalmazott sajátosságok voltak: a szocializmusellenesség, az ellenforradalmiság és az antimarxizmus.

Sviták a Károly Egyetem Marx-emlékkonferenciáján *A zseni és az apparátus* címmel tartott előadást.⁸ Marxot, mint más szövegekben is, a társadalomtudományok Kopernikuszának nevezte, jelezve, hogy Kopernikusz után az asztronómia ugyan nem lehetett többé asztrológia, ám a modern csillagászat távolról sem ért véget. Azt hangoztatta, hogy: „Marx sosem volt, és sosem lesz a totalitárius diktatúrák felfedezője és teoretikusa, ahogy az manapság látszik. (...) Marx egy az általa ismert polgári demokráciáknál szélesebb humanizmusért, szélesebb emberi jogokért küzdött, s nem egy osztály vagy párt diktatúrájáért. Amit manapság az állam és a társadalomtudományok marxista elméletének neveznek, az egész egyszerűen ideológiai hamisítvány. (...) Marx eredeti szándékaival ellentétesen az emberiség felszabadításának eszközei célokká váltak. (...) Marx legnagyobb elárulása ugyanakkor a hatalmi apparátusok létezése, azoké az apparátusoké, amelyek a munkásosztály politikai mozgalmát uralják.” Marx aktuális csehszlovákiai örökségét az alábbi ellentétpárokból látta Sviták:

- Igen az internacionalizmusra – nem a nacionalizmusra.
- Igen Európára – nem Ázsiára.
- Igen a szuverén Csehszlovákiára – nem a neokolonializmusra.
- Igen a szocializmusra – nem az államkapitalizmusra.
- Igen a közvetlen demokráciára – nem a diktatúrára.
- Igen a parlamentarizmusra – nem a hatalom monopóliumára.
- Igen a kultúrára – nem az apparátusokra.
- Igen a humanizmusra – nem a manipulációra.
- Igen a kritikus vizsgálatra – nem az autoritarianizmusra.
- Igen a népre – nem a tömegekre.
- Igen az egyénre – nem az elitre.
- Igen a szabadságra – nem az anarchiára.

⁸ Iván SVITÁK, i. m. 98–106. Eredetileg a *Student*-ben jelent meg.

Nagy botrányt keltett Sviták rövid programszövege a cseh irodalmi hetilap körkérdésére adott válaszok között még 1968. március elején. A hatalmi elit hatékony ellenőrzésére, az alapvető emberi jogok tiszteletben tartására felhívó, a keményvonalas bürokraták uralmát kritizáló szövegének legvége kavart vihart. Valódi munkásmozgalmat igenelt apparatcsikok nélkül, továbbá a kollaboránsok nélküli középosztály hasznáról és az értelmiség aktuális vezető szerepéről beszélt.⁹ Ezt támadták meg ostravai bányamérnökök nyílt levélben. A levél elhatárolódott Sviták „ideges” nézeteitől, amelyek – úgy mond – nem bírják az értelmiség „csendes támogatását”. Sviták az ötvenes éveket idéző olvasói levélen felbuzdulva azonnal Ostravába utazott s közvetlenül a bányászok előtt beszélt. A beszéd helye és ideje is arra utal, hogy a kelet-európai hatvan-nyolc fontos dramaturgiai fordulójához ért ekkor. A hely a sziléziai bányavidék a lengyel határnál, az időpont pedig a lengyel diákság elleni rendőrségi és munkásörpogromok utáni napok. A Sviták elleni támadások és fenyegetések hátterében épp a lengyelországi események álltak: a helyi pártvezetőség alig leplezett módon utalt is a lengyelországi pogromokra. Sviták ezért használta referenciaként az ostravai bányászok által jobban ismert lengyel ’56-ot hivatkozásként és példaként. Szövegét „Kedves elvtársak, kommunisták és szakszervezeti tagok!” megszólítással kezdte. Arra hívta fel hallgatósága figyelmét, hogy szemben az őt támadó levél inspirálói-val, nem akar és nem is tud beszélni sem a munkásosztály, sem az értelmiség nevében. Amiről hitelesen tudott szólni, az az apparátusi manipuláció, amelynek eredményeként később megszületett a hatvankettők levele. A manipuláció természetrajzát vázolja arról szól, milyen érdekes, hogy a helyi pártvezetők egy ismeretlen prágai egyetemi oktatóval ijesztgették a bányászokat. Nem azért utazott Ostravába, hogy önmagát a képtelen vádak alól felmentse, hanem azért, hogy megmutassa a rendszer hazug és demagóg természetét: nem ő és a hozzá hasonlók veszélyeztetik a CSKP megújulását, hanem azok, akik a bányászokat vele, és őt a munkásörpogromokkal ijesztgetik. Az eljárás Sviták szerint a totalitárius diktatúrák jellemzője Franco Spanyolországától a náci Németországon keresztül Kínán át egészen a „népi demokráciákig”. Arról is szólt, hogy

⁹ Iván SVITÁK, i. m. 16. Eredetileg a *Literární Listy*-ben jelent meg 1968. március elején.

a termelőeszközök tulajdonformáinak megváltoztatása nélkül is lehetséges az emberi és polgári jogok tiszteletben tartása, és nem kisebb mértékben, (sőt!) mint az első Csehszlovák Köztársaságban. A szocialista demokráciába Sviták beleértette a sztrájkjogot, a tüntetés jogát, valamint a munkásképviseletek szabad választását. Mindazt, amit az apparatcsikok elvettek a munkások mozgalmától azzal a hamis jelszóval, hogy a munkások képtelenek önmaguk megszervezésére és vezetésére. Arra szólította fel a bányászokat, hogy szabadítsák fel magukat, hozzák létre saját, szabad mozgalmukat. Igaz, tette hozzá, minden mozgalom kitermeli a saját apparátusát, ám az alapvető kérdés számára úgy hangzott: az apparátus ellenőrzi-e a mozgalmat, vagy a mozgalom az apparátust? Bárkinek, aki a munkásokat és a technikusokat támogatja, támogatnia kell az apparatcsikok nélküli munkásmozgalmat. E gondolatokkal – és elvtársi üdvözléssel – zárta a bányászoknak tartott beszédét.¹⁰

Sviták gesztusára, arra, hogy egy baloldali értelmiségi közvetlenül a munkásokhoz fordul, hogy nyíltan és közvetlenül szóljon hozzájuk, majd tizenkét éve nem volt példa Kelet-Európában. Sviták nyíltan vállalta (a lengyel) ’56 örökségét, és gesztusával jócskán megelőzte a hetvenes évek második felének leghatásosabb lengyel mozgalmát, a KOR-t. Beszédében a kelet-európai munkásmozgalmak hagyományait használta hallgatósága előtt. Kritikája minden elemében baloldali, szocialista és marxista megalapozottságú volt.

Az ostravainál jóval kritikusabb volt a prágai diákoknak tartott, *Fejeket a fal ellen!* címet viselő előadása, melyet a *Student* 1968. április 20-i száma közölt. Ebben a szövegben Sviták a prágai diákság lehetséges magatartását vázolta a reformer kommunista elitel szemben. Tisztázta, hogy a diákság támogatja az „ifjú gárda” (a dubčeki vezetés) reformprogramját, ám ez kizárólag a *maximális* reformprogramnak szól, mely program csakis a diákság *minimális* programja lehet. A reformerek maximális programja, a demokratizálás a diákok demokráciához vezető minimális programja. A mai reformerek – így Sviták – a holnap status quójának védői és a tegnapi sztálinistái. Szerinte a totalitárius diktatúra terroristáinak demokratizálása a kör négyesítésével egyenlő. Hogy a tegnapi sztálinistáiból miért is lettek ’68 reformerei, arra Sviták egészen pla-

¹⁰ *Open Letter to the Workers and Technicians of the Doubrava Mine in Ostrava.* Iván SVITÁK, i. m. 52–58. Eredetileg az ostravai *Nová Svoboda*-ban jelent meg.

uzibilis választ adott. Eszerint a társadalom síri csöndjét garantáló életszínvonal-politika forrásainak elfogytával elkerülhetetlen lett a politikai reformok óvatos bevezetése. Sviták a változások, a reformok természetét illetően is kritikus volt. A demokratikus szocializmust, amit szavakban a reformkommunisták is hirdettek, csakis a totalitárius diktatúra likvidálása útján vélte elképzelhetőnek. „A totalitárius diktatúra az egyes számú ellenségünk.” A szocialista demokrácia kulcsa pedig az elit ellenőrzésének mechanizmusa, azé az elité, amely a demokratizálódási folyamatot elindította. Ám az értelmiség és a diákság történelmi feladata e folyamat fenntartásának, logikus folytatásának kikényszerítése. E forradalmi folyamat motorja nem a sztálini–hrucsovi munkásosztály, hanem kommunista értelmiségiek egy kis csoportja, akik a társadalom szélesebb rétegeinek támogatását élvezik. E folyamat a szabadság és a szocializmus egyesítéséért küzd, azaz az eredeti marxi tanítások megvalósításáért. Ez kreatív marxisták egész generációja számára nyújt hatalmas lehetőségeket nemcsak Csehszlovákiában, de Sviták szerint a jövőben a hetvenes évek Szovjetuniójában is. Hogy az értelmiség forradalma ne lehessen öncélú és talajtalan, elengedhetetlen a munkásosztály életszínvonalának fejlesztése.

Sviták nem az ellenforradalom szellemi előkészítője volt, ezt idézett szövegéből is láthatjuk. Az értelmiség szerepéről azt olvashatjuk, hogy aktuálisan a legfontosabb – a folyamatok fenntartása mellett – annak leszögezése, hogy nem lehet visszatérés a München előtti viszonyokhoz, azaz az első polgári köztársasághoz, ahogy az 1945–1948 közötti viszonyokhoz sem. E korszakok „politikai madárijesztői” nem érdeklik a diákokat, akiknek politikai küzdelme Sviták szerint nyugati társaik küzdelmének formáit fogja felvenni. Erejük eszméikben, a fejekben van. Ezért adta ki Sviták a jelszót: Fejjel a falnak!

A harc gyakorlatáról szólva óvott a demokráciáról, a generációváltásról és a deformálódásról szóló újságírói közhelyektől. A deformációk valójában a totalitárius diktatúra normális, hétköznapi jelenségei, nem sebeszetestleg eltávolítható daganatok a szocializmus testén, hanem olyan métely, mely az egész kormányzati rendszert áthatja. A totalitárius diktatúra maga a deformáció, azaz a deformáció elleni harc a totális diktatúra elleni harc. Sviták tehát amellet érvel, hogy az 1948-at követő korszak „deformációi” és bűnei megbocsáthatatlanok; szerinte hamis, hogy a totális diktatú-

ra, a totális jogfosztás a történelem objektív törvényszerűsége. Épp ezért az elmúlt húsz év politikai vezetőivel mint (egyelőre büntetlen) bűnözőkkel szemben is fenntartotta a személyes felelősséget és a felelősségre vonás szükségét. Hallgatóit arra szólítja fel, hogy legyenek Marx kritikus tanítványai. A kritikai gondolat és az emberi szabadság elidegeníthetetlen része Marx tanításainak, mert Sviták szerint akik, mint a Dzsugasvili-kultusz hívei, az ellenkezőjét állítják, azok nem marxisták.¹¹

A diákok előtt tartott rendszerkritikus beszédben sem volt hajlandó elvonatkoztatni marxizmusától és „absztrakt” szocializmustól. Szövege *forradalmi* és nem *ellenforradalmi* volt.

Az ellenforradalom is felbukkan '68-as szövegeiben, jellemző módon a testvéri tankok „feldübörgését” követően. Sviták augusztus 21-én Bécsben tartózkodott, ahol a cseh népnek szánt nyilatkozatot adott ki. Ebben igennel felelt arra a kérdésre, hogy tényleg volt-e ellenforradalom Csehszlovákiában. Ám az ellenforradalmárokat a Varsói Szerződés tankjainak parancsnokaival, valamint a szuverén állam vezetőit letartóztatókkal azonosította. Sviták szerint ők voltak az ellenforradalmárok Csehszlovákiában 1968 augusztusában.¹²

Sviták nem lett hűtlen korábbi marxizmusához és szocializmusához. 1968 novemberében sztrájkoló prágai diákoknak írt üzenetében úgy fogalmazott, hogy a szovjet megszállással a csehek és a szlovákok nem veszítették el a szocializmust, hisz az sosem volt az övék. Csak egy esélyt vesztek el, ám nem magát a szocializmust, már csak azért sem, mert a szovjet típusú rendszer Marx eszméinek tagadása – sőt nem csak tagadja, de akadályozza is a valódi szocializmust.¹³

Sviták november közepén már a Yale diákjai előtt beszélhetett saját és elvbarátai, valamint politikai ellenfelei közelmúltjáról. Az egyszerű gondolkodású újságírók és szerkesztők – így Sviták – őt és elvbarátait azért nevezték szélsőségeseknek, mert még '68 tavaszán felismerték és hangoztatták, hogy csakis a munkásosztály önvédelmi mobilizálása mentheti meg a demokratizálódás

¹¹ *Heads Against Wall*. Iván SVITÁK, i. m. 24–42. Eredetileg a *Student*ben jelent meg 1968. április 10-én.

¹² *Appeal to the People*. Iván SVITÁK, i. m. 147–148.

¹³ *Heads against Tanks*. Uo. 183–189. Előadás a sztrájkoló prágai diákoknak, a szöveget becsempésztek Prágába.

folyamatát. A „szélsőségesek” valójában radikális demokraták és humanista szocialisták voltak. Ez a politika ugyanakkor a reform- elit számára is kihívás volt, s ezért is bukott el. Ugyanakkor a munkásosztály és az értelmiség érdekközössége a csehszlovák '68 példája után már nem utópia, hanem elkerülhetetlen és termékeny politikai eszme a szocialista mozgalomban. Sviták szerint a kék- és fehérgalléros dolgozók szövetsége a kortárs szocializmus gordiuszi csomójának átvágása lehetett volna,¹⁴ hisz az alapvető korszakos dilemmát az elitizmus és a szocialista demokrácia között látta. Sem a szocializmust, sem a demokráciát nem tartotta elképzelhetőnek az alapvető emberi jogok érvényesülése nélkül. Szellemes formulájával Dzsingisz kán egy komputerrel felszerelve is csak Dzsingisz kán marad. A csehszlovák kísérlet a szovjet kommunizmus humanizálására és Oroszország európaizálására kudarcot vallott. Ám szerinte ez a kudarc nem a marxizmusé, mint filozófiáé volt.¹⁵

A lengyel '68 és ami előtte volt

Sviták hatvannyolcas szövegeit ismerték nyugaton, a szituacionisták például táviratban köszöntötték a prágai filozófust.¹⁶ A nyugati baloldal számára ekkor Sviták mellett két fiatal varsói társadalomtudós jelentette a releváns kortársi kelet-európai referenciát és lehetséges szellemi-politikai szövetségest. Sviták ostravai bányászok előtt elmondott beszédéből is kitűnik, hogy ismerte a kelet-európai jelenkortörténetet és a rendszerkritikai baloldali hagyományokat. Ez utóbbiak legfontosabb dokumentuma az a Varsóban íródott szöveg, amely Sviták számára is ismerős volt – még 1968-ban kiadták csehül –, s melynek hatása szövegein is tetten érhető.

1964. végén két fiatal kommunista varsói egyetemi oktató, Jacek Kuroń és Karol Modzelewski – válaszul a Gomułka-rendszer intel-

¹⁴ *The Gordian Knot*. Előadás a Yale-en 1968. november 17-én a Nemzetközi Diáknapon. Uo. 178–182.

¹⁵ *The Policy of Truth*. Uo. 206–215. Eredetileg a párizsi *Svědectvíben* jelent meg 1969-ben.

¹⁶ <http://www.cddc.vt.edu/sionline/si/telegrams.html>. A táviratban Sviták elvtársat és más csehszlovák forradalmárokat köszöntötték testvéri üdvözléssel. A távirat az Éljen a forradalmi marxizmus! jelszóval fejeződött be. A távirat szövegét magyarul közli Konok Péter: „...a kommunizmus gyermekbetegsége”? Baloldali radikalizmusok a 20. században. Budapest, Napvilág Kiadó, 2006, 255.

lektuális represszióira – nekilátott az 1920-as évek szovjet pártvitái óta valaha keletkezett leghatékonyabb marxista rendszerkritikai szöveg összeállításának. A már születésekor széles körben vitatott szövegtervezetet a hatóságok elkobozták, szerzői ellen eljárást indítottak. Erre válaszul keletkezett 1965-ben Kuroń és Modzelewski legendás írása (*Nyílt levél a párt tagjainak*). A szerzőpárt e szövegért bíróság elé állították, s három, illetve három és fél év börtönre ítélték. A szöveg fontos referenciája lett a '68-as nyugati és cseh diákmozgalmaknak, több nyelven számos fordítása látott napvilágot.¹⁷

A Gomułkát mint nemzeti reformkommunista vezetőt a hatalomba segítő és ott megszilárdító Lengyel Október jelszavai még a lengyelek millióinak füleiben csengtek, amikor a gomułkai vezetés megkezdte a visszarendezést. Egy évvel a tizennyolcadik plénum után a központi pártapparátus kampányt indított az úgynevezett revizionisták ellen. A hatvanas évek eleje már a szimbolikus szférán túl a párt- és állami vezetésben is meghozta az ellenreformo-

¹⁷ Csehül Petr Uhlék adták ki a *Bürokrace ne – revoluce ano* (Bürokrácia nem – forradalom igen) című gyűjteményben. 1968 tavaszán fordította csehre Uhl és Miloš Calda, és a prágai diákszemélyiség segített a kiadásában. A lengyel eredetit az 1968. márciusi diákellenes pogromok után tevékenykedő ún. *alpinisták* csoportja csempészte át a Tátrán keresztül Csehszlovákiába. Uhl elvbarátai másodszor is kiadták csehül nyugat-berlini emigrációjukban. Vö. Jaroslav Pažout: *Hnutí Revoluční Mládeže*. In: *Uő: Hnutí Revoluční Mládeže. Edice dokumentů*. Praha, ústavní soudobé dějiny Akademie věd České Republiky, 2004, 17–18. Én egy amerikai trockista kiadványban megjelent fordítást használtam: *Open Letter to Party Members*. In: Stan PERSKY–Henry FLAM (eds.): *Solidarity Sourcebook*. Vancouver, New Star Books, 1982, 35–56. A továbbiakban *Open Letter*. Eredetileg: *Revolutionary Marxist Students in Poland Speak Out*. New York, Mrit Publishers, 1968. Pažout forráskiadványa megkerülhetetlen a témában, és mint ilyen, roppant értékes. Közli a cseh mozgalom saját dokumentumait: kiáltványait, röpiratait, közli a mozgalomról szóló StB-jelentéseket – ezek önmagukban gyakran megbízhatatlanok – és közli a hivatalos husáki, valamint az emigráns baloldali cseh sajtó cikkeit. Bevezető tanulmánya tárgyyszerű, de nélkülözi a történész számára elengedhetetlen empátiát. Alapvető hozzáállása tárgyához – a dicséretes pozitívizmuson túl – az értetlenség. Pažout számára érthetetlen, hogyan voltak képesek fiatal értelmiségiek marxisták lenni a hatvanas évek vége Csehszlovákiájában. A marxista ellenállás és ellenzékiesség szerinte nem lehetett valódi. Ez az értetlenség és a még fokozottabb empátiahiány jellemzi a jugoszláviai (és főleg jugoszláviai magyar) '68-ról szóló, legjobban adatolt magyar nyelvű szöveget is. Vö. Szerbhorváth György: *Vajdasági lakoma. Az Új Symposion története*. Pozsony, Kalligram, 2005, 159–178. A kelet-európai hatvannyolc fontos fejezete a jugoszláviai: a zágrábi Praxis hatása egész Varsóig ért '68-ban – majd később eljutott Budapestig is –, ám jelen dolgozatban idő- és forráshiány miatt mi nem tárgyaljuk azt.

kat, miközben az ötvenes éveket idéző politikai perek zajlottak Varsóban. Az új kurzus a nacionalizmust elegyítette a leninizmus-sal, s a hatvanas évek közepére sikerrel idegenítette el magától a lengyel október szellemének utolsó híveit. Ennek az elidegenedési folyamatnak volt kiemelkedő jelentőségű fejezete Jacek Kuroń és Karol Modzelewski nevezetes *Nyílt levele*, amely különösen fontos referenciaként működött az 1968-as Nyugat-Európában is. A szöveg valójában kiáltvány és analízis. Azért (nyílt) levél, mert szerzői szigorúan ragaszkodni akartak a LEMP szabályzatához, amely szerint a (kizárt) párttagok joga – és kötelessége – a *gyenyeralnájá linyijától* eltérő politikai nézeteinek ismertetése pártszervezete tagjaival. 1965. március 18-án a *Nyílt levél* egy példányát Kurońék benyújtották a Varsói Egyetem LEMP-szervezetének. Másnap mindkettejüket le tartóztatták. Bűnük nem kisebb volt, minthogy betartották (egyko ri) pártjuk szabályzatát, komolyan vették annak programját,¹⁸ s ez utóbbi alapján igyekeztek kifejtetni a (lengyel) forradalom elméletét és értelmét. Hangsúlyozni kell előljáróban, hogy a *Nyílt levél* nem mint *lehetséges* forradalmi program vált maradandóvá, hanem mint a létező lengyelországi szocializmus kritikus, baloldali leírása. Épp szerzőinek sorsa mutatja, mennyire találó is volt ez a leírás.

Kuroń és Modzelewski azzal a megállapítással kezdte kiáltvá nyát, hogy az a hivatalos doktrína, amely szerint Lengyelország szocialista állam, hamis; a tulajdon formális, jogi értelmezésén ala puló állítás. A termelőeszközök állami tulajdona Kurońék szerint nem társadalmi tulajdon. E kettő összekeverése alapvetően idegen a marxi gondolattól. Az állami tulajdon valójában az államot el lenőrző társadalmi csoport tulajdona. A munkások államában épp maguk a munkások vannak kizárva a tulajdonból. A párton kívül semmi szavuk nem lehet az államhoz és az államról, ám a párt tagjai szervezetlenül, atomizálva ugyanúgy nem szólhatnak bele a döntésekbe, ahogy a pártonkívüliek. A döntéseket hozó, az álla mi tulajdont valójában birtokló apparátusi osztály osztja (újra) el és használja a megtermelt javakat. A pártot a saját tagságától és hivat kozási alapjától, a munkásosztálytól elidegenedett központi hierar chia szervezi, irányítja, s ez a központi hierarchia készleti engedel

¹⁸ A Kuroń és Modzelewski-féle levél alaposan adatolt történetére I. Peter RAINA: *Political Opposition in Poland 1954–1977*. London, Poets and Painters Press, 1978, 82–103.

mességre a munkásosztályt és más rétegeket is. A hagyományos önvédelmi szervezetek engedelmes eszközeivé lettek ennek a hi erarchiának, amely tagadhatatlanul osztályjellegűt öltött az ál lamszocializmusban. A többlettermelés újraelosztását kisajátító osztály a munkásoktól idegen elnyomó apparátust, a saját hatal mát tartja fenn ebben a rendszerben. A többlet sem a beruházások, sem a nemtermelő szektorok esetében nem az állítólagos uralkodó osztály érdekeit szolgálja, hanem a rendszert fenntartó hierarchi áét, amely önálló osztályként működik az államszocializmusban. E bürokratikus osztályuralom ellen – így Kurońék – 1956-ban és 1957-ben Lengyelországban és Magyarországon már megmozdul tak. A magyar bürokráciát a szovjet hadsereg mentette meg, míg Lengyelországban a forradalmi megmozdulások következtében a bürokrácia engedményekre kényszerült. A pártvezetés liberáli sabb szárnya ideiglenes politikai engedmények mellett gazdasági eszközökkel konszolidálta saját hatalmát. Ez a konszolidált bürok rácia már 1957-ben határozottan fellépett a munkások szervezke dései ellen, a munkástanácsokat anarchista utópiákként azonosí totta és verte le. Ezzel egy időben e „liberális” bürokraták a szélese dő sajtó- és szólásszabadságot is megszüntették. A rendszerváltás nélküli modellváltás revitalizálta az ötvenes évek struktúráit. A reformok korlátja a rendszer maga volt, a rendszer válsága pedig a gazdasági válságból kinövő társadalmi válsággal prolongálódott. A bürokráciával objektíve ellenséges munkásosztály kizsákmányo lása ebben a rendszerben nem csökkent 1956 után sem. A mélyülő gazdasági válság fokozza a munkások kizsákmányolását, ami elve zet annak felismeréséhez, hogy a munkásoknak önmaguk, illetve anyagi és kulturális létezésük védelme érdekében a bürokraták és a rendszer ellen kell kiállniuk. Kurońék a munkásosztály fogalmába a bérből élők túlnyomó többségét is beleértették. A kifosztott társa dalom legdepriváltabbjainak az ifjúságot nevezték, azt az ifjúságot, amelyet a hatvanas évek elején-közepén tömeges munkanélküliség fenyegetett. Ebben a válsághelyzetben már a technokrácia sem le hetett a bürokrácia hasznos szövetségese. A hatalom ezért is nyúlt vissza a legrosszabb sztálinista hagyományokhoz: miután a vál ság miatt elvesztette ideológiai alapjait is, a bürokrácia kizárólag a nemzeti érdekre hivatkozva volt képes saját hatalmát megindo kolni. Minden önálló kritikai hangot elutasító elnyomó rendszeré vel ez a bürokrácia olyan intellektuális válságot generált, amelyből

ismét csak forradalom útján tűnt Kurońék számára lehetségesnek a kiút. A forradalmi átalakulás célja és értelme pedig a kizsákmányolás megszüntetése, egy olyan szocialista rendszer létrehozása, amelyben a munkásosztály valódi gazdasági, társadalmi és politikai hatalmat gyakorol az államon belül. Az első lépést az üzemi munkásdemokrácia megteremtésében látták. Munkástanácsokat, valamint a munkástanácsok küldötteinek központi tanácsát javasolták megteremteni a technokrácia progresszív elemeivel történő taktikai együttműködésben. E központi tanács feladata lett volna a hatalom pártmonopóliumának megtörése. A munkásosztály új típusú szerveződésének ugyanis többnek kellett volna lennie egy pártnál: többpárti rendszerre volt szükség. Munkástanácsok és osztálpártok egyidejű létezése biztosíthatta volna a demokratikus szocializmust Kuroń és Modzelewski szerint, akik a megvalósítandó rendszer részkérdéseit – pl. sorkatonaság – is felvázolták szövegükben. Az antibürokratikus forradalmat más, bürokratikus ipari államokban is szükségszerűnek tartották, és ezzel kapcsolatosan az NDK-t, Magyarországot és a Szovjetuniót nevezték meg. Ez a nemzetközi, szovjetbürokrácia-ellenes forradalom a szocialista világforradalom elengedhetetlen része volt számukra. Szovjetellenességüket nem akarták „a nyugati imperialistáknak” kiszolgáltatni, mert attól tartottak, hogy a bürokrácia diktatúráját a kapitalista monopóliumok diktatúrájával váltanák fel. Ezt a scénáriót semmiképp sem tartották volna eredménynek. A „Világ munkásai, egyesüljetek!” felkiáltással befejeződő nyílt levél új, kelet-európai munkásinternacionalizmussal kívánta megvédeni a bürokrácia ellen irányuló kelet-európai forradalmat.

Kuroń és Modzelewski szövege a hatvanas évek lengyel (és kelet-európai) realitásaira adott forradalmi marxista válasz volt. A szöveg közeljövőről szóló programja, ha tetszik, irreális látomásnak, ha tetszik, „anarchista utópiának” bizonyult az 1965-ös Lengyelországban. A szöveg ezen részei annak a hősiesség intellektuális küzdelemnek a lenyomatai, amely küzdelem megpróbálta megmenteni a forradalmi marxizmust, amelyre az általuk megdönteni kívánt elidegenedett bürokratikus rezsim is hivatkozott. Azt is mondhatjuk, hogy épp ettől a rezsimtől (is) szerették volna megmenteni a forradalmi marxizmust. A *Nyílt levél*nek a bürokratikus rendszer természetét tárgyaló gondolatai viszont semmiképp sem sorolhatók az irreális látomások, az anarchista utópiák sorá-

ba. Ezek azok a szövegrészek, amelyek a lengyel és kelet-európai államszocialista rendszerek elnyomó osztályjellegéről szólnak, a „szocialista realizmus” legszebb és leglelkesebb példái.

Lengyelország politikai (és gazdasági) évkönyveinek vonatkozó vaskos kötetéből a lengyel '68-ról gyakorlatilag semmit sem tudhatott meg az érdeklődő olvasó. Pedig a népi demokratikus Lengyelország minden 1968-as sporteseményéről, kulturális rendezvényéről, megépített útjairól, átadott kórházi osztályairól, tantermeiről, valamint a lengyel sportolók mexikói sikereiről részletesen beszámoló majdezer oldalas kiadvány politikai fejezetei látszólag roppant adatgazdagok és terjedelmesek voltak 1969-ben is. A bennünket érdeklő eseményekről csak egy érdektelen mellékmondat tett említést, ám abból azok korabeli megismerése és utólagos rekonstrukciója lehetetlen. A szóban forgó mondat a hivatalos szocialista ifjúsági szervezetről, a Szocialista Ifjúsági Szövetségről szóló részben olvasható: „Varsó és más városok egyetemi központjaiban lezajlott márciusi események tömegesen hozták felszínre a fiatalság állampolgári nevelésének elmaradottságát.”¹⁹ A sikertörténeteket soroló termelési beszámolók stílusát idéző politikai évkönyv a hivatalos Lengyelország és politikai vezetése hangját közvetítette. Eszerint a „márciusi események” valóságos problémát hoztak felszínre, ami nem volt más, mint a fiatalság nem kielégítő, nem hatékony állampolgári nevelése. A hivatalos Lengyelország az 1968 által felvetett

¹⁹ *Rocznik polityczny i gospodarczy 1969*. Warszawa, PW Ekonomiczne, 1969, 353. A korabeli lengyel sajtó ugyanígy nem alkalmas az események és az intellektuális „útkeresések” rekonstrukciójára, ellentétben a cseh (szlovák) esettel. Az figyelemre méltó, hogy az idézett politikai évkönyv már nem ismétel meg a '68 kora tavaszi központi lengyel sajtó elszomorító zsidóellenes toposzait az „ötödik hadoszlopról”, az idegenekről, azokról, akiknek két hazájuk van (azaz egy sem, vö. hazátlan bitangok), a zsidó kommunista vezetők zsidó, antikommunista aranyifjú gyerekeiről stb. A kora tavaszi antiszemita lengyel sajtókampány egészen elképzelhető módon rekonstruálta a két háború közötti korszak szélsőjobboldali toposzait. Akkor zsidókommunizmusról beszéltek, '68-ban pedig zsidó antikommunizmusról. A kelet-európai első nyilvánosságban a *Praxis* mellett a cseh sajtóból lehetett tájékozódni a lengyel '68-ról. A prágai irodalmi hetilap, a *Literární Listy* már márciusban, a diákellenes pogromokat követően lengyelországi riportsorozatban számolt be az eseményekről. Jiří LEDERER: *Polsko tęchło tydnę. Literární Listy*, 1968, 10., 11., 12. A riporter adatközlői diákok mellett neves baloldali ellenzékiek voltak, mint például Andrzejewski és Kolakowski. Az óvatosan objektív riportokból a csehszlovák olvasó képet kaphatott a diákság megmozdulásairól és az arra válaszként beindított hivatalos antiszemita kampányról.

társadalmi problémák értelmezésekor következetesen keverte az okokat az okozattal a hagyományos államszocialista narratívának megfelelően.

Kurońék nyílt levelének fontos eszme- és politikatörténeti kontextusa az az „elidegenedési” és „elidegenítési” folyamat, amely során a háború előtti illegális internacionalista mozgalom túlélő és öregedő tagjai szakítottak életük legnagyobb kalandjával: a LEMP-pel. Regényes életek és életművek kerültek 1968-ban új pályákra. Ennek legjobb példája annak a kommunista művészcsoporthoz, amelynek sorsa, amelyet épp a lengyel 1968 pecsételt meg. A lázadó futuristából forradalmi kommunistává váló lengyel költők, írók nagy generációjának²⁰ irodalmilag minden bizonnyal a legkevésbé izgalmas képviselője, Antoni Słonimski lett a Lengyel Írószövetség elnöke 1956 után. A háborút nem szovjet börtönökben, nem szovjet vagy német lágerben, hanem londoni emigrációban átélő író számára – 1957-ben – úgy tűnt, az olvadás, a lengyel október igazolta döntését hazatéréséről és csatlakozásáról a kommunista párthoz. A megaláztatások, a mások megalázása, a kompromisszumok számára így kaptak értelmet. Nem sokáig. Három évig sem volt Słonimski az első lengyel irodalmár, az olvadást visszarendeződés követte, posztjáról őt is eltávolították. Słonimski a hatvanas évek közepére eljutott a hatalommal kötött minden kompromisszuma felmondásához, mivel nyilvánvalóvá vált számára, hogy a szabadság és virágzó marxizmusba vetett hite megalapozatlan maradt.

²⁰ Az említett generáció kultúrtörténetének megkapóan empatikus és megrá-
zóan szép irodalom- és politikatörténeti feldolgozását adja Marci Shore eminens
monográfiája. Marci SHORE: *Caviar and Ashes. A Warsaw Generation's Life and Death
in Marxism, 1918–1968*. New Haven – London, Yale University Press, 2006. Shore
kollektív biográfiájának hősei híres – esetenként világhírű – lengyel költők, írók,
művészek, akik az 1920-as évek végén különböző utakon jutottak el a marxiz-
mus-leninizmushoz és a kommunista párthoz. Lengyel és szovjet börtönökön,
szovjet és német lágeren, külső-belső emigrációkon, az 1945 után berendezke-
dő hatalom kultúrpolitikái posztjain és/vagy a marginális ellenzéki léten keresz-
tül követi végig hősei sorsát, külső-belső és kollektív történetüket, mely 1968-ban
ér véget az utolsó túlélők számára. Shore hitelesen mutatja be, miként szűnt meg
és vált fenntarthatatlanná legkésőbb 1968-ban az az élethazugság, ami ennek a
nagy generációnak a közös sajátja volt. E sorok íróját az egyes sorsok kísértetiesen
emlékeztetik a KMP-t alapító nagy magyar író, Lengyel József sorsára és arra,
miként jut el Lengyel – más utakon – arra a felismerésre szintén 1968-ban, hogy
élete legnagyobb kalandja értelmetlen volt. L. Kende Tamás: A szembesítés kínja.
Lengyel József kommunistasága. *Beszélő*, 2006, 3.

1964 tavaszán aláírta a Józef Cyrankiewicz miniszterelnöknek
címezett harmincnégyek levelét,²¹ melynek szerzői a kultúrpolitika
liberalizálását és a cenzúra enyhítését követelték. 1965-ben az író-
szövetség krakkói kongresszusán már a lengyel október olvadását
temette bátor személyes kiállással. Internacionalista, radikális bal-
oldali rendszerkritikus énje számára a hatvanas évek lengyel reali-
tásai elfogadhatatlanok lettek. Ahogy azok lettek 1966 elejére fiatal
párttagok egy csoportja számára is. A szeliden lázadó fiatalok elleni
rendőri és bírósági eljárások jelezték, a kompromisszumok feszege-
tése is a hatalom lényegét érinti. Az államellenes, hamis informá-
ciók közreadásáért bebörtönöztek között Kuroń és Modzelewski
mellett ott volt a háború előtt párttagsággal rendelkező, a Gulágon
trockizmus miatt 17 évet letöltött Ludwik Haas is. Haas 1957-ben
tért vissza a lágerekből Lengyelországba, ahol ismét csatlakozott
pártjához. Meggyőződéses kommunistaként Słonimskihez hason-
lóan felmondta a kompromisszumot élete egyetlen pártjával, azzal
a párttal, amelyet többé nem tartott sem sajátjának, sem kommu-
nistának. Amikor bevezették a tárgyalóterembe, jobb öklét üdvöz-
lésre emelte, majd társaival elénekelte az *Internacionált*. Az esemé-
nyeket Londonból követő Isaac Deutscher szerint Haas és vádlott-
társai voltak az utolsó őszintén hű marxisták Lengyelországban.
E büntetőpertől nem függetlenül a fiatal lengyel értelmiség má-
sik emblemikus figurája is kizárta magát a pártból. Leszek
Kolakowski, aki részt vett a Kuroń–Modzelewski-ügy pártfegyel-
mi vizsgálatában, 1966 októberében a varsói egyetemen tartott elő-
adásában emlékezett meg a lengyel októberéről. A reformmarxista
filozófus generációja nagy élményét temető beszédében a törvény-
telenségről mint állandóról, a szabadság hiányáról, a nomenklatú-
ra kontraszelekciójáról és elidegenedett természetéről szolt mint
a realitásokat alapvetően meghatározó faktorokról. Gomułka-nak
írt levelében hangoztatta: a katasztrofális társadalmi eredmények,

²¹ A KOR egyik alapítója szerint nem egyszerű aláíró volt, hanem a levél kez-
deményezője. Jan Józef LIPSKI: *KOR. A History of the Workers' Defense Committee in
Poland 1976–1981*. (Trans. by Amsterdamska, Olga–Moore, Gene M.) Berkeley–Los
Angeles–London, UCLA Press, 1984. Lipski szerint a KOR és a Szolidaritás sem
jöhetett volna létre a '68-as rendszerkritikai baloldaliak lázadása nélkül. Szerves
része előtörténetüknek Kuroń, Modzelewski, Kolakowski és társaik forradalmi
kompromisszum-felmondásai a hatvanas évek második felében. Jan Józef Lipski,
i. m. 9–29.

a represszív kultúrpolitika bírósági eljárásokkal nem változtathatók meg. A Kofakowski elleni eljárással szembeni tiltakozáshoz az idősebb párttagok közül többen is csatlakoztak, ki a párttagsági könyvének visszaadásával, ki petícióban.²² Az elkötelezett kritikus baloldali lázadók legidősebb és legfiatalabb generációja együtt és egyszerre mondta fel a hatalommal kötött kompromisszumokat, mindannyian éppen baloldaliságuk miatt.²³ Az ötvenes éveket idéző adminisztratív, rendőri-bírói eljárások jelezték: a hatalom eleve-nére tapintottak.

1968 öröksége volt az a felismerés is, amit a KOR-t megalakító Adam Michnik – Kuroń és Modzelewski tanítványa, harcos- és vádlott-társa 1976-ban – így fogalmazott meg: „A szocializmus, ami az én értelmezésemben intellektuális és erkölcsi mozgalom, Lengyelországban nem a párton belüli egyik vagy másik frakcióval kötött rossz ízű és kétértelmű kompromisszumok árán, hanem kizárólag az ember szabadságáért és méltóságáért folytatott, kompromisszum nélküli küzdelmen és a múlt őszinte újraértékelésén keresztül születhet újra.”²⁴

1968-ban Lengyelországban is tisztázódtak a politikai frontok. A hatalommal való megegyezés lehetetlenné vált az 1968-as tavaszi, diákság elleni hatalmi pogrom és az azt követő országos antiszemita kampány után.²⁵ 2008-ból nézve nem az az érdekes, hogy mi lett Michnik, Kuroń, Uhl vagy épp Sviták sorsa 1989 után. Legfontosabb intellektuális és politikai teljesítményük 1968-hoz köthető: az, hogy elutasították a lukácsi jelszót, miszerint a legrosszabb létező szocializmus is jobb, mint a legjobb kapitalizmus. A '68-as rendszerkritikai baloldal számára azonban ez egészen más kérdésként fogalmazódott meg. Ahogy Iván Sviták írta 1968-ban, a legfontosabb kérdés az lett, hogy a legrosszabb szocializmus – értsd

²² Marci SHORE, i. m. 318–347.

²³ Ennek egyik legszebb és legmegkapóbb dokumentuma Adam Michnik beszéde 1969. januári büntetőperén. Közli: Peter RAINA, i. m. 178–196. Michnik ebben a szövegben radikális baloldali rendszerkritikusként tagadja meg a hatalommal való kompromisszumkötés lehetőségét.

²⁴ Adam MICHNIK: The Church and the Left: a Dialogue. 95. In: Frantisek SILNITSKY (ed.): *Communism and Eastern Europe. A Collection of Essays*. Brighton, The Harvest Press, 1979, 51–95.

²⁵ A '68-as lengyel hatalmi antiszemizmusról, a patrióta káderekről és a hivatalos zsidóellenes uszításról Raina ad részletes és jól dokumentált leírást. Peter RAINA, i. m. 104–161.

alatta az akkor Rostocktól Phenjanig létezőt – vajon szocializmus-e egyáltalán. Válaszuk határozottan tagadó volt. Ez a tagadás olyannyira kategorikus volt, hogy az egyben a létező államszocializmus hatalmi intézményeivel, taktikai, apparátusi frakcióival mindenféle kompromisszum, együttműködés megtagadását is jelentette. Igaz, 1968-ban, majd a hetvenes években ezek a hatalmak semmi jelét nem mutatták együttműködési szándéknak. A hatalom Varsóban, Moszkvában, majd Prágában is pontosan tudta: a rendszerkritikai baloldal azzal, hogy a legrosszabb (létező) szocializmus szocializmusát marxi alapokon állva tagadja, a hatalom számára tűrhetlenné vált, és az is maradt mindörökre. A varsói és lengyelországi '68-as események azt mutatták, hogy a baloldali rendszerkritikára, az állampárt és az államszocializmus elveire és programjára, az elmélet és a gyakorlat diszkrpanciáira bármilyen – szándék szerint jóindulatú – utalás heves ellenreakciót vált ki a hatalomból. Ez a kelet-európai testvérpártok számára is meghatározó példa lett hatalmuk utolsó két évtizedében. A hazafiaskodás, a rendőri elnyomás és a korrupció sajátos keverékét termelte ki magából a támadva és vádolva védekező hatalom, megszüntetve mindenféle nyilvános diskurzus lehetőségét önmaga természetéről, eredetéről és „küldetéséről”. Csehszlovákiában 1969-ig egyre szűkülő mértékben, de lehetséges volt a fentiekről vitázni az első nyilvánosságban is. Ennek a nyilvános diskurzusnak fontos kontextusa volt a második nyilvánosság megjelenése, a baloldali rendszerkritika térnyerése, továbbá a Csehszlovákiában egyre ismertebbé váló nyugati újbaloldali diskurzusok,²⁶ s a „testvérpártok” egyre ellenségesebb hangot megütő sajtója.

²⁶ A kortárs nyugati újbaloldallal – nem szovjet forrásból és interpretációból – elég rendszeresen tudósított a cseh sajtó. Néhány korabeli példa: Edgar MORIN: Studentská komuna. *Literární listy*, 1968, 17., 18., 19., 20.; Bud'te realisté, žadejte nemožné. (Marcuse-interjú a L'Express-ből.) *Listy*, 1968, 4–5.; Vladimír JIRÁNEK: Herbert Marcuse filosof nové intelektuální levice. *Literární Listy*, 1968, 13.; Noam CHOMSKY: Amerika a její noví mandaríni. *Listy*, 1969, 17.; Jean-Paul SARTRE – Daniel COHN-BENDIT: Podivné interview. *Literární Listy*, 1968, 17.; Rudi Dutschke o Praze, *Literární Listy*, 1968, 20. Dutschke néhány hónappal prágai útja után – ahol Krastev (l. a tanulmány utolsó fejezetének zárását) szerint kinevelték a csehszlovák diákok – azzal kezdte szövegét, hogy mindenkit üdvözlöl Prágában. A monológban Dutschke a létező szocializmusban élők számára kétségtelenül hihetetlen dolgokat állított szövege Kínáról és Kubáról szóló „pozitív részében”, ám a kritikai részben szellemesen fogalmazott a létező (akár épp csehszlovákiai reform-)szocializmusról. Dutschke Kelet-Európának is szánt Kuba-képe nem volt teljesen is-

Jiří Cveklnek, a hivatalos marxista filozófia művelőjének szövegein nyomon követhetők a csehszlovák '68 tájékozódásai, útkeresései. Cvekl – Sviták mellett – egy másik fontos intellektuális szereplője a hatvannyolcas cseh baloldali útkereséseknek. Más állásból, más politikai alapokról igyekeztek leírni és alakítani a cseh '68-at, és sorsuk is eltérően alakult a prágai tavasz elmúltával. Bár Cvekl 1968 után is a hivatalos diskurzuson belül maradt, két '68-as szövege rendre felbukkan a korszakról szóló összefoglalókban. 1948-tól 1989-ig Csehszlovákiában a Cvekl által is fenntartott hivatalos ideológia a marxizmus-leninizmus volt, ám a tudományos (szocialista) elméleten alapuló, a gyakorlatban bekövetkező változások 1968-ban megkövetelték az ideológia újraértelmezését. Cvekl vezető – és pártos – ideológiai szakértőként igyekezett ennek a kihívásnak megfelelni. A CSKP akcióprogramjának megjelenésekor a párt elméleti orgánumban tette közzé meditációit Marx munkásságáról.²⁷ Marx születésének 150. évfordulója nyilvánvaló alkalom volt Marx és a marxizmus újragondolására, újrapozícionálására. Ebben az óvatosan reformszellemű írásban Cvekl már azt a kérdést is megkockáztatta, hogy vajon Marx nem tragikus alak volt-e, aki tevékenységével kiszabadította a sztálinizmus szellemét. E kérdésre határozottan tagadó választ adott, mondván – a prágai tavasz jellegzetes kifejezésével élve – a Csehszlovákiában „elhúzódó” sztálinizmus épp a marxizmus deformálódása, esetenként tagadása volt. Ugyanakkor annak tisztázása mellett, hogy mi *nem volt* a marxizmus, elengedhetetlennek tűnt annak vázolása, hogy 1968 tavaszán aktuálisan *épp mi* a marxizmus, pontosabban: minek kell (kellett volna) annak lennie. A dialektikus válasz kiindulási pontja az a megállapítás volt, hogy Marx elméleti munkássága elválaszthatatlan a forradalmi munkásszervezetekben végzett politikai tevékenységtől. Ám ennek hivatalos, állami értelmezései – a proletariátus diktatúrája kapcsán – adott esetben Marx és a marxizmus félreértéséhez, szélsőséges esetben sztálinizmushoz vezethetnek. Marx félreértelmezését, akit elsősorban közigazdásznak tartott, Leninhez kötötte. Cvekl finoman, de félreérthetetlenül

meretlen a csehszlovák olvasók előtt. Vö. Stanislav Kaplan aránylag barátságos ismertetőjét Regis Debray munkásságáról: *Revoluce v revoluci? K některým závěrům Debrayovy teorie (Úvaha nad knihou. Nova Mysl, 1968, 4., 440–449; Jean-Paul Sartre: Lévice. (Fordítás a Spiegelbol.) Literární Listy, 1968, 25.*

²⁷ Jiří Cvekl: *Meditace nad dílem Karla Marxe. Nova Mysl, 1968, 539–548.*

jelezte, hogy szerinte Lenin, Trockij, Garmsci, Plehanov, Buharin vagy Isaac Deutscher és Lukács György Marxa, Marx-értelmezése nem azonos, ám külön-külön érdekes és értékes.²⁸ Ami Cvekl módszertani újítása a megelőző évtizedek hivatalos marxizmus-leninizmusához képest, az nem más, minthogy képes volt a különböző marxi és marxista szövegeket nem egyidejűnek felfogni, s a (marxista) filozófus szerepét nem egyfajta morális-politikai bírói szerepként értelmezni. A Lenin és követői által definiált osztályharc értelmezésén túl megkérdőjelezte a bürokratikus államszocializmus és a szocializmus azonosítását is.

Az államszocializmus ideológusai azt hangoztatták, hogy a szocializmus alatt felnövő első generáció ideális emberekből fog állni. A szocializmusban szocializmusra oktató '68-as generáció az elmélet és a praxis ellentmondásait tapasztalva idealista módon kérdéseket vetett fel mind az elméletre, mind a praxisra vonatkozólag. A kételyek és a kérdések szelíd lázadása sem Prágában, sem Varsóban nem emlékeztetett a párizsi tavasz forradalmára, bár 1967 végén már mind Csehszlovákiában, mind Lengyelországban láthatóvá váltak a szelíd lázadók, akiknek legfontosabb közös vonása a hatalommal kötött kompromisszumok elutasítása volt. Közös küldetésük abban állt, hogy a hatalmat emlékeztessék saját eredetmítoszára, a forradalmi marxizmusra és a szocializmusra.

²⁸ Ekkoriban Trockijról és Buharinról már és még lehetett az első nyilvánosságban értekezni. A *Literární Listy*, az irodalmi hetilap az 1968. 16. számtól kezdődően sorozatban közölte Isaac Deutscher *Befejezetlen forradalmát* az újság utolsó lapján. Az első rész Trockij nagy alakú portréjával jelent meg. Isaac Deutscher: *Nedokoncená revoluce, 1. Literární Listy, 1968, 16.* Augusztus 21-ig a teljes könyvet sikerült megjelentetni. A bevonulás után *Listy*re átkeresztelt régi-új lap utolsó oldalain a hagyományos történelmi visszatekintés és aktuális példatár tárgyául már nem a kommunizmus történetét választotta, hanem München és a szlovák fasiszta államot. Deutscher könyvének publikálása már a korai, normalizációs Husák-rendszerben is ellenforradalmi bűnnek számított. Vö. Trockizmus – prísľuhovač svétové reakce. *Zprávy, 1969, 11.* A világreakció kiszolgálójaként leírt trockizmus csehszlovákiai terjesztőjeként mutatta be az idézett cikk a Deutscher-könyvet sorozatban közlő *Literární Listy*t. Ami Lukácsot illeti, ő rendszeresen felbukkant a '68-as csehszlovákiai lapokban, hol fordításban, hol riportalként. György Lukács: *Problémy soužití. Literární Listy, 1968, 23.* (Fordítás a *Kortársból*); vö. Marcela Brožilová 1968. februári interjút Lukácsal. *Kulturní Noviny, 1968, 11., 12.*; György Lukács: *Když to vyvolá diskusi, tím lépe! Literární Noviny, 1968, 4.* (Rényi Péter *Népszabadságban* megjelent Lukács-interjújának fordítása.); György Lukács: *Politikum nepřísluší rozhodovat, zda je Raffael lepší než Rembrandt. (Interjú.) Kulturní Noviny, 1968, 12.*

A „nem létező” cseh újbaldal

1968. augusztus 21. után átmenetileg sokan mondták fel a hatalommal kötött korábbi kompromisszumukat. Aztán ahogy a dubčeki garnitúra és maga Dubček is alkut kötött a husáki vezetéssel és Brezsnyevvel, egyre többen kötötték meg ismét a maguk személyes kis kompromisszumait, mint ahogy Jiří Cvekl is. A megszállás és az azt követő normalizáció ugyanakkor egy a korábbinál hangosabb és látványosabb rendszerkritikai újbaldal kikristályosodását is eredményezte, elsősorban a prágai felsőfokú tanintézményekben és környékükön.²⁹ Kiemelkedik közülük a már korábban is említett, Petr Uhl nevéhez köthető Forradalmi Ifjúság Mozgalma (*Hnutí Revoluční mládeže*, HRM),³⁰ mely a megszállást követő illegalitásban párttá alakult. Nem a HRM volt az egyetlen informális baloldali tömörülés az 1968. augusztus 21. előtti és utáni Csehszlovákiában. Ami megkülönböztette a többitől, az a kompromisszum elutasításán és a '68-as reformkommunistákkal szemben is fenntartott, ha tetszik, svitáki kritikai attitűdön túl az volt, hogy a husáki rendszer velük szemben lépett fel a leghatározottabban és a legkeményebben. Ennek oka a kompromisszumot nem tűrő rendszerkritika mellett az volt, hogy a HRM az egyetemi kollégiumokon kívül is képes volt hatást gyakorolni. Eszmetörténeti bázisukat kiadványaik alapján lehet azonosítani. A már említett Kuroň–Modzelewski

²⁹ Erre utal Jiřina Šiklová cikke is az irodalmi hetilapban: *Existuje u nas studentská „New Left”*. *Listy*, 1968, 3. A reformkommunista, majd később ellenzéki (és napjainkban sikeres női) szociológus-szerző saját kérdésére, hogy létezik-e az egyetemi újbaldal, egyszerű nemmel felel. Ennek okát abban látta, hogy a marxizmus nem lehetett olyan reneszánsz gondolat 20 év sztálinizmusa, marxizmus–leninizmusa után Csehszlovákiában, mint nyugaton. Šiklová szerint a nyugati Marx-reneszánsz megfelelője Csehországban a Heidegger-reneszánsz volt, mint nem kompromittálódott filozófusé. Ugyanakkor már maga a kérdésfeltevés is jelzi, újbaldal-kezdemény volt, ám annak értékelését még korainak tartotta a szerző. Ennek a kezdeménynek a súlyát, „helyi értékét” túlértékelni nem kell, de létezését eltagadni sem volna tisztességes. Šiklová az újbaldal szakértőjének számított 1968-ban a tudományos establishmentben. Vö. Uő.: Herbert MARCUSE: *Repressivní tolerance. Dějiny a současnost*, 1968, 9. III/IV.

³⁰ A mozgalom – melyet hazánkban nem ismernek, illetve aki ismerni véli, az a hivatalos kommunista ifjúsági szövetségnek hiszi – történetét ismerteti Jaroslav Pažout: *Reakce československých studentů v době Pražského jara na protestní hnutí na Západě*. In: Zdeněk KÁRNÍK–Michal KOPEČEK (red.): *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*. Praha, Svazek II. ÚSD AV ČR, 2004, 213–227; Jaroslav Pažout, i. m. 7–30.

féle *Nyílt levél*en kívül 1969-ben szamizdat szöveggyűjteményt adtak ki Trockij, Ernest Mandel, Buharin, Djilas, Mihajlo Mihajlovity, valamint Uhl és Jaroslav Suk írásaiból. Kiáltványaikból, programtéziseikből egyértelműen kiderül, hogy az újbaldalból különösen a trockizmus volt hatással a HRM-re. A HRM tagjai Párizsban és Nyugat-Berlinben francia és német újbaldalokkal, elsősorban trockistákkal közvetlenül is találkoztak.³¹ Dokumentumaik abból a szempontból izgalmasak, hogy miként írták le a létező államszocializmus – legyen az dubčeki vagy épp husáki – kódolt rendszer-specifikumait, antimarxista, antiszocialista természetét. Ez a baloldali rendszerkritika pedig a mozgalom megalakulásától kezdve annak rendőrségi felszámolásáig sajátja volt a benne részt vevőknek. Hatásuk elmaradt saját várakozásaiktól, programjuk valódi tömegtámogatást nem ért el. Ám nem is forradalmi programjuk az, ami miatt említést teszünk róluk, hanem az a következetes baloldali rendszerkritikai attitűd, amelyet a HRM-tagok másfél éven keresztül, még a husáki normalizáció viszonyai között is alapvetően nyilvánosan képviseltek. Három olyan eredményük van, ami miatt a HRM nevét meg kell jegyeznünk. Az első a Kuroň–Modzelewski-szöveg lefordítása és kiadása, ezzel szoros összefüggésben pedig a Csehszlovákiában létező szocializmus természetének kritikus, szocialista leírása és a prágai bevonulás első évfordulóján országsszerte megtartott tiltakozások kezdeményezése és részben megszervezése volt. A kelet-európai újbaldali mozgalmak közül egyedül a HRM volt képes működő munkáskapcsolatokat kiépíteni. Minden bizonynyal ez utóbbi volt a döntő abban, hogy a husáki rendszer végül is a HRM akkor még példátlanul brutális felszámolása és a mozgalom majd másfél tucat tagjának bebörtönzése mellett döntött. Ahogy a gomułkai Varsóban, úgy a husáki Prágában is a baloldali rendszerkritika jelentette a legfőbb, más kritikai gondolatok képviselőihez képest jóval szigorúbban felszámolandó veszedelmet.

Jiří Müller cseh diákvezér nem volt tagja a HRM-nek, ám az StB, a titkosrendőrség sikeresen igyekezett összemosni a szervezettel.³² Müllert 1968 előtt még csak az egyetemről zárták ki, hogy az

³¹ Nyilvánvalóan ezek a nyugati kapcsolatok szervezik meg a nemzetközi szolidaritási kampányt elítélésük után, amelyben Sartre és Simone de Beauvoir is részt vett. Jaroslav Pažout, i. m. 99–111.

³² Jaroslav Pažout, i. m. 83–84. A közölt StB-jelentésben a HRM ideológusaként szerepel a legendás cseh marxista gondolkodó, Zbyněk Fišer (alias Egon

tán azonnal behívják katonának, majd 1972-ben már öt és fél éves börtönbüntetésre ítélték. A kettő között – szabadlábban – intenzív ellenzéki tevékenységet folytatott mind a dubčeki, mind a husáki politikával szemben. Még '68 márciusi rehabilitálása és a hadseregből való elengedése előtt írta a nem szocialista országok baloldali erőiről: „Mindaddig, amíg nem ismerték meg a valóságunkat, társadalmunk az eszmék megvalósulásának tűnt. A szembesülés azal, hogy valójában miként is állnak nálunk a dolgok, gyakran az ő életelveik csődjéhez vezet. (...) Mennél inkább baloldaliabbak voltak, annál kevésbé hittek a beszámolóknak. Ma, úgy tűnik, lehetőség nyílt arra, hogy valóban vonzó alternatívát teremtsünk meg.”³³ Már a megszállt Prágában nyilatkozta a *Studentnek* Müller, hogy elengedhetetlen az együttműködés a nyugati újbaloldallal, és nem kizárólag a csehszlovák kérdésben. A nemzetközi együttműködés alapjául a részletekhez való végtelen türelmet, ám a világ bajainak okait illetően a türelmetlenséget javasolta. A politika nem hatalmi kérdés volt Müller és társai számára, hisz a hatalom számukra a manipuláció szinonimája volt. Ezért tagadták a hatalommal való együttműködést. Ugyanakkor a radikális diákság és szervezeteinek a munkásság szervezeteivel való együttműködését fontosnak tartották. Jelszavuk ez volt: *Fakultás – üzem*. Az 1969-es nyári sztrájk hullámban a diákok mellett számos üzem is részt vett, s számos ágazati szakszervezet szolidaritási nyilatkozatot támogatva a sztrájkot, amelyet az összes pártszervezet, még a reformtöbbségűek is, egyhangúlag ítélték el mint a konszolidációval ellentétes, zavaró jelenséget.³⁴ A munkástanácsok kívülről támogatták a sztrájkot mint a közvetlen demokrácia intézményeinek létrehozását. 1972-es tárgyalásán Müller az utolsó szó jogán tagadta az államügyész vádját, miszerint tevékenysége társadalom- és szocializmusellenes lett volna. Társadalmi (és szocialista) programjának és politikájá-

Bondy) is, akit Magyarországon kizárólag mint Hrabal regényhősét, a „Doktor urat” (vö. *Gyöngéd barbárok*) ismernek. Bondy ellenzéki marxistaként élte végig a csehszlovák államszocializmust, majd annak bukását követően, utolsó gesztusként Szlovákiába „emigrált” a rendszerváltás után. Nevéhez fűződik az első, '68-as kelet-európai házfoglalás is, s a legtipikusabb újbaloldali „karrier”, melynek során a nevezetes, üldözött *Plastic People of the Universe* együttes gurujaként és egyes jelek szerint az StB informátoraként is „szolgált”.

³³ Jan KAVAN–Jan DANIEL (red.): *Szocializmyticeszkaja opozicija v Csehszlovakkii 1973–1975. Podborka dokumentov*. London, Overseas Publications, 1976, 247–248.

³⁴ Uo. 278–287.

nak egyetlen ellenségét nevezte meg, és pedig a kikényszerített lojalitáson alapuló rendszert és annak uralkodó klikkjét.³⁵

A baloldali rendszerkritika lett a normalizál(ó)dó husáki rezsim első célpontja. Ez nem csak a Petr Uhl és társai elleni rendőrségi, majd bírósági eljárásokból, és nem csak a Sviták-ellenes kampányból tűnhet ki. Erre utal az újrászerveződő, a '68-as „elhajlásokat” levetkőző ideológiai és pártsajtó egy figyelemreméltó tanulmánya is 1969 szeptemberéből.³⁶ Ebben a visszarendeződést, a két évtizedre elhúzódó átmeneti időszakot megideologizáló írásban a szerzők az újrafelfedezett leninista hagyományoknak megfelelően a kritika kritikáját foglalták össze. Céljuk elsősorban a szocializmus bürokratikus természetéről szóló „mítosz” cáfolata volt, legfőbb érvük pedig az, hogy megfelelő eszközök nélkül elérhetetlenek az ideális célok. Az eszközök – azaz az alkalmazandó államszocialista reálpolitika – megválasztása is determinált – nemzetközileg adott – s a célokhoz vezető sajátos különutakat, eszközöket hirdető elméletek veszélyesek magukra a célokra nézve is. A baloldali kritika kritikájáról szóló kampányba a Prágai Rádió is beszállt 1969 őszén. Ott a pártfőiskola oktatói leplezték le az antibürokratizmus és a szabadság jelszavai mögé bújó szocializmusellenes „ellenforradalmárokat”.³⁷ A nyílt rendőri erőszakkal vegyített sajtókampány 1969 őszén azért erősödött fel, mert ekkorra a normalizációt épp a baloldali rendszerkritika képviselői tagadták meg a legnyilvánosabban. Ők szervezték meg azt a tiltakozó akciót 1969. augusztus 21-én, amely évtizedek óta nem látott tömegeket mozgató meg – még ha csak néhány percre is – országszerte. És bár épp egy évvel korábban jelentette ki a divatos reformkommunista szociológus és újbaloldal-szakértő, hogy nem létezik Csehszlovákiában (egyetemi) újbaloldal, 1969 őszén és 1970 elején a hatalom kíméletlen eszközökkel lépett fel a – nem létező – veszedelem ellen.

³⁵ Uo. 250–256.

³⁶ Jindřich FILIPEC – Radoslav RICHTA: Socialismus a paradoxy moderní civilizace. *Nová Mysl*, 1969, 9. A tanulmány politikai aktualitását és fontosságát jelzi, hogy két teljes lapon keresztül ismertette a párt napilapja. Dve varinaty antikommunismu. *Rudé Právo*, 1969, 7.

³⁷ *Political professors discuss freedom*. RFE–OSA., dos. 1035., 473.

A hivatalos kommunista pártok enyhülő (?) hangja

1968 prágai mozgalmi nyugaton okoztak zavart, míg Moszkvában a nyugati '68-as baloldali diákmozgalmakat fogadták zavarodott elutasítással. 1968 a hidegháborús reálpolitikába berendezkedett világrendszer alapjait kérdőjelezte meg, s e rendszer vezetői, ideológusai alapvetően nem tudtak mit kezdeni az eseményekkel. Kétségtelen, hogy a zavar, a zavarodottság a legalkalmasabb kifejezés annak jellemzésére, miként is viszonyultak a hivatásos antiimperialista, leninista-kommunista forradalmárok Moszkvában és az SZKP fensőbbségét elismerő pártokban és országokban a nyugati, antiimperialista, rendszerkritikus baloldalhoz egyfelől, s Washingtonban az antiimperialista rendszerkritikai kelet-európai baloldali kísérlethez másfelől. Hidegháborús szerepüknek és világsszerte propagált *küldetésüknek* megfelelően mind Moszkvának, mind Washingtonnak valamilyen, az elutasítást elleplező módon nyilvánossá (ha nem is nyilvánvalóvá) kellett tennie '68-hoz való viszonyát. Moszkva számára különösen nagy intellektuális és politikai kihívást jelentett a nyugati újbaloldal tömegmozgalmainak látványos térnyerése, s mindezt kénytelenek voltak nyilvánosan reflektálni. Hasonló módon jelentett kihívást Washingtonnak – úgy is, mint a szovjetellenes szabadságharc és minden demokratikus küzdelem központjának – a prágai tavasz, s különösen annak radikalizálódni látszó végjátéka 1968. augusztusa végén. A moszkvai és moszkvai ihletettségű szövegekből és a washingtoni reakciókból egyaránt a bejáratott játékszabályok felrúgása által okozott nagypolitikai zavar tűnik ki. Zavar és hol nyílt, hol burkoltabb elutasítás. Még egyszer: itt most arról van szó, hogy Moszkvában, a világforradalom, az antiimperializmus, a haladó erők, a kommunizmus stb. központjában miként látták a nyugati újbaloldali mozgalmakat, s miként viszonyult a hivatalos Washington Kelet-Európa legprogresszívebb '68-ához, a prágai tavaszhoz. Nyilvánosan hirdetett hidegháborús szerepüket meghazudtoló módon jöttek zavarba a döntéshozók és döntés-előkészítők mindkét centrumban. A Prágai Tavasz zavarta Washingtont, míg a nyugati '68-as újbaloldali, antiimperialista, Amerika-ellenes mozgalmak nyugtalanították Moszkvát.³⁸

³⁸ Ez utóbbit tárgyalja a Francia Kommunista Párt (FKP) és az Olasz Kommunista Párt (OKP) példáján Maud Bracke (Bracke, MAUD: *Which Socialism*,

A testvérpártok Prágában szerkesztett nemzetközi ideológiai organuma nem ignorálhatta sem a prágai tavaszt, sem a párizsi és más nyugat-európai baloldali mozgalmakat. Az ott közölt írásokból kitűnik, hogy Párizs és Prága miatt Moszkva és az általa irányított nemzetközi leninista pártok gyanakvással viszonyultak a demokratikus centralizmust és a leninizmust – még ha gyakran épp leninista frazeológiával is – elutasító baloldali mozgalmakhoz. Nyilvánvaló volt, hogy Moszkva nem utasíthatta el egyhangúlag a diákmozgalmakat. Azt a taktikát választották tehát, hogy a mozgalmak úgynevezett „kalandor elemeit” támadták, ugyanakkor megpróbálták beépülni ezekbe a mozgalmakba és ellenőrzésük alá vonni azokat. A szovjetek egy ideig visszafogottnak tűntek, ám az óvatos megfogalmazás mindig kioktató elutasítást takart. Moszkvában és a lap Prágában székelő szerkesztőségében pontosan tudták, hogy a '68-as rendszerkritikai baloldal, s így a diákmozgalmak a szovjet típusú kommunizmust is elutasítják. Ezért aztán a béketábor sajtójában – a csehszlovák hatvanynolc kivételével – Marcuse mindig megkapta a reakciós jelzőt.³⁹ Az újbaloldali, a nyugati kommunista pártok ellenőrzése alá nem vonható mozgalmak így lettek a hivatalos kelet-európai sajtóban „absztraktak, spontánok, emocionálisak és romantikusok”, vezetőik és ideológusaik pedig individualisták, akik elvetik az államot és a szervezettséget. A (Moszkva sugalmazta) megítélés szerint alapvető hibájuk

Whose Détente? West European Communism and the Czechoslovak Crisis, 1968. Budapest–New York, CEU Press, 2007.) Bracke kissé túlságosan tradicionális politikatörténete számos forrás alapján adatolja, miként változtatta meg – a nyugati kommunisták kárára – az internacionalizmus tartalmát és logikáját 1968. Az enyhülés hidegháborújának kulcsmomentuma '68 és főként a prágai tavasz leverése, illetve következményeinek normalizálása a nemzetközi (főleg nyugat-európai) kommunista mozgalomban. '68 augusztusát követően kiderült, hogy az enyhülés reálpolitikája után a nemzetközi kommunista mozgalom forradalmi internacionalizmusa Moszkva nagyhatalmi érdekeivel lett azonos. Alulról jövő enyhülés és „forradalom” ezt követően lehetetlenné vált a nemzetközi „mozgalomban”.

³⁹ A kivételre példaként lásd Vladimír JIRÁNEK: Herbert Marcuse filosof nově intelektuální levice. *Literární Listy*, 1968, 13. A háromlapos cikk második fele Marcuse nevezetes Spiegel-interjújának fordítása. Jiránek ismeretterjesztő cikke abból indult ki, ritka, hogy egy filozófus hatása meghaladja az egyetemi előadótermet. Marcuse esetében ez a hatás kétségbevonhatatlan, amit azzal magyarázott a szerző, hogy a nyugati és amerikai formálódó újbaloldal keresi, és benne megtalálni véli programadó teoretikusát. Vö. Bud'te realisté, *Zadejte nemožné. Listy*, 1968, 4–5.

a politikai érettség hiánya volt, amelynek okán gyakran anarchista politikai provokátorok áldozatai lettek, még ha időnként a munkásosztály szövetségeseiként fungáltak is.⁴⁰

1968. június 12–13-án kerekasztal-konferenciát tartottak Prágában a *World Marxist Review – problems of peace and socialism* című elméleti és tájékoztató folyóirat szerkesztőségében Az ifjúsági mozgalmak fellendülése a kapitalista országokban címmel.⁴¹ A konferencián a francia, olasz, spanyol, nyugatnémet, nyugat-berlini, amerikai kommunista pártok egy-egy képviselője mellett a folyóirat szerkesztőbizottságának kanadai, dán, argentin, osztrák, kolumbiai, guatemalai, chilei és venezuelai tagjai vettek részt. A konferenciát a főszerkesztő, a szovjet G. P. Francov nyitotta meg és terelte előzetesen kijelölt konstruktív mederbe. Francov előadói beszédében '68 tavaszának legfontosabb tanulságát abban látta, hogy az események ismételten rációfoltak a kapitalista ideológusok azon nézeteire, melyek szerint a valóság Marxtól és Lenintől visszavonhatatlanul távolodik. A kapitalizmus 1945-től tartó harmonikus fejlődésének mítosza omlott le '68 tavaszának ifjúsági mozgalmában, vált füstté – a szerző szavaival – az USA és Nyugat-Európa politikai realitásaiban. Ez a realitás egyéb mítoszokat, „nagy hazugságokat” is érvénytelenített Francov véleménye szerint: az osztályharc elsorvadásáról, a munkásosztály szerepéről és Nyugat-Európa helyéről, fontosságáról az osztályharcok történetében, azaz a történelemben. A mítoszromboló, a leninizmus objektív igazságát hozó '68-as ifjúsági mozgalmak annak ellenére lehettek Francov értelmezésében azok, amik, hogy a szerző kihangsúlyozta, e mozgalmak résztvevői gyakran nem voltak tisztában saját történelmi szerepükkel, s manifesztumaikban elutasították az általa képviselt leninista történelemfelfogást. Ám Francov szerint – az egykori, 19. századi oroszországi diákmozgalmak példáját követve – a nyugat-európai diákok, értelmiségiek is szükségszerűen meglik a helyes, lenini utat. Ezért Francov objektíve forradalminak tartotta a kora-

⁴⁰ Moscow and the New Left. *The Interpreter*, June 1969, 16–20. Vö. P. ENTZSESZ (Pierre Hentges): Dvizsenyje francuzkih sztudentov vliavaetszja vo vszenarodnuju bor'bu. *Problemi mira i szocializma*, 1968, 6. 78–88. Pierre HENTGES: Student unrest develops into nationwide struggle. *World Marxist Review*, 1968, 6. 70–73.

⁴¹ Upsurge of youth movement in capitalist countries: present features and outlook. *World Marxist Review – Problems of Peace and Socialism*, 1968, 7. 3–32. (a továbbiakban *Upsurge 1.*) és 1968, 8. 11–20. (a továbbiakban *Upsurge 2.*).

beli nyugati ifjúsági mozgalmakat, még ha azok tagjai és vezetői szubjektíve nem is érdemelték ki tőle a 'forradalmi' és 'haladó' jelzőt. A szovjet pártideológus érvelésének óvatossága a kerekasztal nem minden résztvevőjének volt sajátja. Főleg azon kommunista pártok képviselői tértek le a francovi leninista dialektika útjáról, amelyek '68-ban a leginkább ki voltak téve az ifjúsági mozgalmak kritikájának. A francia Pierre Hentges például sokkal kritikusabb volt a diákmozgalmak vezetőivel szemben, mint szovjet főnöke. Kispolgári származású, frusztrált, anarchista diákokról beszélt – mintha Francov orosz történelmi utalásai a *raznocsinyec narodnyikov*ról el sem hangzottak volna – majd a Berlinton Buenos Airesig és Belgiumtól Szenegálig sok helyütt előforduló megmozdulásokat a kapitalizmus általános válságával kapcsolta össze. A diákság kispolgáriságát annak társadalmi összetételéről szóló adatokkal támasztotta alá. Ezzel és a mozgalmakban túlreprezentált maoistákkal, trockistákkal és anarchistákkal magyarázta a Francia Kommunista Párt (FKP) tartózkodó viszonyát a diákmozgalmakhoz, mely mozgalmak nem hallgattak a párt tanácsaira, s provokatív tevékenységükkel gyakran épp a hatalom malmára hajtották a vizet. Ugyanakkor a diákság és a fiatal értelmiség többségét is a lehetséges bérből és fizetésből élők-élni akarók közé sorolta, akiket a munkásosztályhoz hasonló módon sújtott a kapitalista rendszer, amelynek igazságtalanságait ők is elutasítják. Ezen az alapon szólította fel a diákokat a fúzióra az FKP-val és annak vezetésével, elutasítva a baloldali provokációkat. Hentges nevesítette is a baloldali provokációt Marcuse személyében, akinek klasszikus sztálinista (ad hominem) kritikáját is megfogalmazta, felidézve Marcuse német és szociáldemokrata múltját, háborús tevékenységét az OSS-ben, s szovjet marxizmussal eltöltött harvardi éveit.⁴² Érdekes módon a Marcuse-kritikáját egy 1967-es prágai Marcuse-előadásból vezette le. Marcuse legnagyobb bűnei – saját múltján túl – a kommunista párttal és a munkásosztály vezető erejével kapcsolatos kételyei és az értelmiség forradalmi-politikai szerepét illető nézetei voltak. E kettő eredője az anarchia és a pesszimizmus volt. Ám az FKP – így Hentges – nem fordított hátat a diákmozgalmaknak, s ifjúsági szervezetén keresztül egyetemi reformokat javasolt és harcolt ki. Ám az egyetemi rendszer rendszerspecifi-

⁴² *Upsurge 1.*, 7–8.

kus, szögezte le Hentges, majd megjegyezte, hogy a szocialista országokban is vannak néha problémái a diákoknak. A keletiek helyzete sokkal jobb nyugati társaikénál, mivel őket nem fenyegeti sem a munkanélküliség, sem a kapitalizmus gazdasági válságai. És bár a szocialista országok egyetemei is tömegesednek, minden tekintetben jobbak és jobb helyzetben voltak, mint nyugati társaik. A francia kommunisták a '68-as varsói, budapesti, moszkvai stb. egyetemeket ajánlották a lázongó diákok figyelmébe azzal a megkötéssel, hogy csakis a párt által vezetett és ellenőrzött egység útján érhetők el a kívánt célok.

Giulietto Chiesa az OKP képviselőjében francia kollégájánál valamivel megértőbb a nyugati, s különösen az olasz hatvannyolcasokkal. Természetesen nem tekintett el ő sem az olasz '68-as mozgalmárok kispolgári minősítésétől, ám baloldaliságukat ösztönös, erős és tömeges antikapitalizmusuk és antiimperializmusuk okán nem tagadta el. Az Olasz Kommunista Párt hatvannyolc-politikáját enyhe önkritikával illette, s jelezte, tisztában van annak szükségszerűségével, hogy Dutschke, Cohn-Bendit és Marcuse nézeteit nyilvánosan, leninista alapokról kell támadni, ám ebben is nagyobb óvatosságra intett, mondván, e gondolkodók nézeteinek kritikája nem vezethet odáig, hogy a „fától ne lássák az erdőt”.⁴³

Az illegális (nyugat-) német kommunisták képviselője hevesen kritizálta a nyugatnémet diákmozgalmakat és vezetőiket álmagyarizmusuk, maoizmusuk, trockizmusuk és anarchizmusuk miatt. A német leninisták képviselője szerint legnagyobb politikai bűnük abban állt, hogy még a nyugatnémet kommunista pártot is az establishment részének tekintették, a szakszervezetekhez és az SPD-hez hasonlóan.⁴⁴

Matthew Hallinan Amerikából szólt az észak-amerikai hatvannyolcasokról, s különös kritikával a New Leftről. Neki, mint fegyvermezett leninistának a New Left egy, a burzsoá világnézet keretein belül operáló lázongás (*rebellion*) volt, amelyet a kapitalizmusban jövőjét nem látó, a polgári szabadságban elárult középosztály világnézetének nevezett. Rendes leninistaként nem állta meg, hogy Prágából ki ne oktassa az amerikai hatvannyolcasokat, akik olyan filozófiát hirdetnek, melynek célja az emberek eltávolítása az osz-

tályharctól. Hallinan szerint e filozófia követőinek legnagyobb problémája épp fiatalságukban keresendő, mondván, koruk miatt nem rendelkezhetnek történelmi érzékkel.⁴⁵

A prágai konferencia minden résztvevője épp a kizárólag a leninista pártok sajátjának tekintett reális történelmi érzéket, látásmódot ajánlották az európai és amerikai diákok figyelmébe, pontosabban azt kérte rajtuk számon. E hiányolt történelmi érzéket nem megélés útján lehetett megszerezni, hanem a demokratikus centralizmust hirdető leninista pártba való belépéssel vagy a párt szupremáciájának elfogadásával. Ki nem mondva majd minden résztvevő nehezményezte az általuk elemzett nemzeti '68-as mozgalmak Moszkva-ellenességét. Ezt trockizmusnak és egyéb herézisnek nevezték. A konferenciát összefoglaló Francov úgy vélte, hogy épp a diákzavargások mutatták meg Latin-Amerikától Nyugat-Berlinig, hogy a munkásosztály (értsd: a leninista kommunista pártok és Moszkva) nélkül lehetetlen a társadalmi forradalom.⁴⁶

1968 után

A leninista kommunista pártok és főleg az SZKP különböző intenzitással, de zavarodott elutasítással tekintettek a nyugati hatvannyolcra. Arra a hatvannyolcra, amelynek eseményei minden jel szerint zavarólag hatottak a már-már rutinná váló hidegháborús nagypolitikai játszmában, amit akkoriban enyhülésnek neveztek. Épp ezen hidegháborús nagypolitikai játszmák fényében érdekes a washingtoni reakció a prágai tavaszra, és főleg annak *lehetséges* gyors lefolyású radikalizálódására augusztus 21. után.

Az USA Nemzetbiztonsági Tanácsa az augusztus 21-i prágai megszállás hírére azonnal összeült. Az első hírekre reagálva Clifford védelmi miniszter annak a véleményének adott hangot, hogy „Csehszlovákia csak egy bábu a sakktáblán... Ez a bevonulás Lengyelországra, Bulgáriára, Romániára és Magyarországra hatással lesz. Látnunk kell, milyen hatással lesz mindez más országokra.” A Nemzetbiztonsági Tanács ülésén részt vevő Johnson elnök szerint az USA helyzete 1968. augusztus 21-én kényesebb volt, mint

⁴³ Uo. 12.

⁴⁴ Uo. 22.

⁴⁵ Uo. 32.

⁴⁶ *Upsurge* 2., 20.

a magyar '56 idején, „az azóta a Szovjetunióval kifejlődött kapcsolatok miatt”.⁴⁷ Ezt Dobrinyin washingtoni szovjet nagykövet is megerősítette Rusknak, az akkori külügyminiszternek, mondván, a szovjet lépések nem érintettek amerikai érdekeket. Kétségtelen, ahogy a Szovjetunió (és az SZKP, valamint az általa felügyelt nyugati testvérpártok) óvatosan távolságtartó módon viszonyultak a nyugati '68-hoz, hasonló óvatos távolságtartás és a beavatkozás – akár csak gesztusokban is jelentkező – látszatának elutasítása jellemezte Washington magatartását Prágával és a prágai tavasszal kapcsolatban. A hidegháborús reálpolitika ezt a kölcsönös respektust diktálta mind Washingtonnak, mind Moszkvának: Csehszlovákia Washington szerint is Moszkva belügye volt ekkor. Erre utalt a Nemzetbiztonsági Tanács szeptember 4-i ülése is, ahol Csehszlovákia kapcsán a menekültkérdés volt a középpontban. Nem követte tiltakozás vagy akár csak megjegyzés sem a jelenlévők részéről Rusknak azt a megjegyzését, hogy a Csehszlovákiából emigrálni szándékozókát be kell fogadni, mivel ellenkező esetben Csehszlovákiába visszatérve a létező kormány ellen tevékenykednének. Ez pedig – Rusk szavaival – „nem áll érdekünkben”.⁴⁸

A bolgár Todor Pavlov már a prágai tavasz leverését követően értekezett 1968 hivatalos, kelet-európai leninista-kommunista tanulságairól a testvérpártok nemzetközi lapjában. Már a cikk címe is jelezte, hogy ennek a hivatalos kelet-európai hatvannolcas diskurzusnak mi is az ideológiai és politikai fundamentuma: *A leninizmus az emberért folytatott harcban*.⁴⁹ Marx, Engels, de legfőképp Lenin *reális* humanizmusát állította szembe az általa elítélt *absztrakt* humanizmussal – az ő kifejezéseivel élve – a politikai, ideológiai és filozófiai front néhány eseményével kapcsolatban. E frontokon – ahogy az a lapszámból is kiderült – a legfontosabb aktuális esemény a prágai bevonulás volt. Pavlov számára az elítélendő *absztrakt* demokrácia azonos volt a polgári demokráciával, aminél a proletárdiktatúra „százszor demokratikusabb”. Ennek sajátos bizonyítékát abban látta, hogy a demokratikus centralizmus mint olyan, ahol működik, egyre szélesebb tömegek támogatásával

⁴⁷ Jaromír NAVRATIL (red.): *The Prague Spring 1968. A National Security Archive Documents Reader*. Prague, CEU Press, 1998, 447–448.

⁴⁸ Jaromír NAVRATIL, i. m. 493.

⁴⁹ I. Pavlov: *Leninizm v bitve za cseloveka. Problemü mira i szocializma*, 1968, 10–11. 5–13.

valószínűleg meg. Pavlov, ahogy a prágai tavaszt levezenylők és ideológiai munkatársaik szerte Kelet-Európában, azt állította, hogy az *absztrakt* szabadságot, *absztrakt* humanizmust és *absztrakt* demokráciát keresők és kívánók konkrétan a polgári restauráció hívei és az ellenforradalom szálláscsinálói. Pavlov ugyan nem nevezte néven Iván Svitáket, de a pavlovi gondolatmenet kísértetiesen hasonlít a dolgozatunk elején idézett, a „csehszlovákiai eseményeket” értelmező hivatalos magyar pártkiadványára. Pinczés Pál – és a megrendelő – a rendszerkritikusan marxista baloldali Sviták elméleti tevékenységéhez kötötte a csehszlovákiai burzsoá ellenforradalom szellemi előkészítését, szálláscsinálását. Pinczés és Pavlov – valamint a teljes államszocialista ideológiai-politikai munkásosztály – számára az *absztrakt* szabadság, az *absztrakt* demokrácia és az *absztrakt* humanizmus meghatározása szerint csakis antiszocialista, és mint ilyen, ellenforradalmi lehetett. Az ellenforradalmárok elleni harc módszerei pedig adottak voltak: forradalmi terror (mint 1968 márciusában a lengyel egyetemi városokban megszervezett rendőri és munkásőrpogromok), emigrációba kényszerítés, börtön, nyílt vagy kevésbé nyílt rendőri zaklatás.

1968-ban a hivatalos kommunista világmozgalom megszűnt marxistának és forradalminak lenni. A kritikai marxizmus és a forradalmiság helyét Kelet-Európában leplezetlenül (és 1989-ig végérvényesen) átvette e „mozgalmakban” a nyílt vagy titkos rendőri erőszakkal kevert társadalmi korrupció, a hol burkolt, hol egészen nyílt és szélsőséges nacionalizmusba átcsapó hazafiság és legfőképp a *reálpolitika*, az a valami, ami felvállaltan nem volt elvi politika többé. E fordulattal szemben kisebb-nagyobb intellektuális lázadások mentek végbe Kelet-Európában a későbbiekben. 1968-ban Kelet-Európában Varsóban és Prágában kristályosodott ki olyan intellektuális és/vagy politikai mozgalom, amely – Dalos György önreflektív és önkritikus önéletrajzi regénye szavaival⁵⁰ – nem másodlagos módon kívánt marxista lenni. Mivel a mozgalom tagjai elutasították a másodlagos marxizmust – legyen az

⁵⁰ DALOS György: *A hosszú menetelés – rövid tanfolyam*. Budapest, Magvető, 1989. Dalos maoista korszakára emlékezve korabeli világnézetét „second-hand marxizmusnak” nevezte (202–203.). És bár Dalosék jelszavai inkább hasonlítottak a hardcore New Left hatvannolcas jelszavaihoz, mint Svitáké, de azért némi képp más kontextusa és jelentése volt Berkeleyben vagy a Harvardon, ha Mao politikáját éltették, mint mondjuk Budapesten.

leninizmus vagy neosztálinizmus –. Dalos regénybeli elvtársaival ellentétben az államszocializmus rendszerhibáit nem az 1968-ban már jó fél évszázada folyamatosan átmeneti állapotban lévő proletárdiktatúra gyengeségeiből vezették le, és nem a létező szocializmus túlzott humanizmusában, demokratikusságában látták annak gyökereit,⁵¹ úgy gondolták, hogy szabadság és szocializmus, humanizmus és szocializmus nem egymás ellentétei. Sőt, azt is gondolták, hogy szabadság, humanizmus és demokrácia nélkül nem létezhet szocializmus, az az „absztrakt” szocializmus, amelyben nagyon is konkrétan hittek, s amely nyilvánosan felvállalt hitükért komoly retorziók érték őket. Igaz, ezek a retorziók már nem hasonlítottak az ötvenes évek eljárásaira, melyeket – igaz, másként – Gomulka és Husák is megsejtenedett. A csehszlovák pártvezetés ki is jelentette, hogy nem lesz visszatérés az ötvenes évekhez, nem lesz „semmiféle bosszú”.⁵² És valóban, 1969 októberében, amikor a lábjegyzetben szereplő dolgozat íródott, Dubček épp egy NATO-tagállamban szolgált nagykövetségként. Ugyanakkor már zajlott az eljárás a csehszlovák újbóloldal vezetői ellen, ahol a legfőbb vádpont épp az 1969. augusztus 21-i prágai tiltakozó tüntetés megszervezése – azaz az „absztrakt szabadsághoz” és az „absztrakt” szocializmushoz való ragaszkodás – volt. Az úgynevezett Forradalmi Szocialista Párt 19 eljárás alá vont tagjából 16-ot ítélték egytől négy évig terjedő börtönbüntetésre. A legszigorúbb büntetést Petr Uhl kapta az 1971 márciusában befejeződött tárgyaláson.⁵³ A Petr Uhl

⁵¹ Dalos bíróságon elmondott beszéde a neosztálinizmus, a másodlagos marxizmus hiteles lenyomata. Abban a vádlott Dalos egyfajta vádbeszédet igyekezett megfogalmazni a polgári rothadás tüneteit mutató, revizionista kádári politikával szemben, azzal a politikával szemben, mely Moszkvától Prágáig az áruló XX. kongresszus talaján állott. Legfőbb magyarországi hétköznapi megjelenési formái ennek az egzisztenciális és egzisztencialista árulásnak „a szovjetellenesség, az antimarxizmus, a kispolgári ideológia, a karrierizmus, a cinizmus és a közöny. Hogy az ilyen folyamatok hova vezetnek (...) azt megmutatják a jelenlegi lengyelországi események és a csehszlovákiai úgynevezett demokratizálódási folyamat túlkapásai.” Dalos a proletárdiktatúrát kérte számon a bíróságon és a kádári politikán. Uo. 130–131.

⁵² A *Život strany* 1969. október 8-i száma alapján idézi Edward TABORSKY: Czechoslovakia: The Return to „Normalcy”. *Problems of Communism*, 1970, 6. 33.

⁵³ Henry W. DEGENHARDT: *Political Dissent. An International Guide to Dissident, Extra-Parliamentary, Guerilla and Illegal Political Movements*. Detroit, Keesing's Reference Publication. 1983, 9. A kötet szerkesztésekor a kézikönyv a trockista újbóloldaliként jellemzett Uhl vezette tömörülést tartotta nyilván egyedüli auto-

körül szerveződött radikális baloldali cseh fiatalok emigrációba került képviselői még egy évtizedig – pontosabban 1982-ig – adták ki *Informáční Materialy* címmel Nyugat-Berlinben „szamizdat-jukat”. Az 1968. augusztus 21. után a szakszervezetekkel együttműködő diákvezető, Jiří Müller is börtönben ült, amikor Dubček még Ankarában nagykövetskedett, igaz, már nem sokáig – ami alapján elmondható, hogy a CIA szponzorálta antikommunista *Problems of Communism* némileg optimistán nyilatkozott, amikor úgy vélte, hogy nem lesz visszatérés az ötvenes évek gyakorlatához. Valóban, reformkommunista pártfőtitkár már nem került bíróság elé, reformkommunista pártvezető ellen nem indítottak koncepciós pert. Ám a reformkommunista pártvezetést is következően kritizáló rendszerkritikai baloldali ellenzékre ez nem vonatkozott. Igaz, ez az ellenzék már 1968 augusztusa előtt kinyilvánította, hogy semmiféle udvari intrikában nem vesz részt, elvtelen kompromisszumokat nem köt a pártvezetés egyik szárnyával sem. Új, nyilvános diskurzust indítottak, amivel a korábbi udvari diskurzusból kinövő reformkommunista diskurzust is érvénytelennek nyilvánították. Ez a rendszerkritikai diskurzus volt a cenzúra alól 1968-ban felszabaduló hivatalos diskurzus legnagyobb kihívása. Az első nyilvánosságba a rendszerkritikai baloldali diskurzust is beemelő irodalmi hetilap egyik 1968. májusi vezércikke pontosan fogalmazta meg a cseh hatvannyolc legfontosabb kérdését: vajon a deformált szocializmus szocializmus-e egyáltalán, vagy valami egészen más? A lap vezércikke azt a kérdést is megkockáztatta, hogy a meghaladandó deformációk nélkül szocializmus lesz-e még az a valami, amin akkoriban lázasan dolgoztak az egyre szélesedő csehszlovák nyilvánosság szereplői.⁵⁴ A már egyszer idézett félhivatalos pártfilozófus, Jiří Cvekl utolsó félhivatalos szövege is épp e kérdést járta körül, a szerző helyzetének és korának megfelelő nyelvi apparátussal.⁵⁵ A marxizmust és a szocializmust

nóm baloldali mozgalomként Kelet-Európából. Uhl köréből került ki az *Informáční Materialy* szerkesztőségének két vezetője, Ivana Šustrova és a nyugat-berlini SDS-tag, prágai szociológia-ösztöndíjas Sibylla Plogstedt mellett Šustrova lánytestvére, Petruška is, aki később a Charta 77 egyik vezetője, majd 1989 után a lusztrációt szorgalmazó belügyminiszter lett. Ám a hatvannyolcasok 1989 utáni sorsa és saját múltjukhoz való viszonyuk nem tárgya e dolgozatnak.

⁵⁴ Václav MÜLLER: Co je to socialismus? *Literární Listy*, 1968, 13. 1–3.

⁵⁵ Jiří CVEKL: Jaký model socialismu. *Nová Mysl*, 1968, 8. 1011–1020. A szerző a Csehszlovák Tudományos Akadémia Filozófiai Intézetének munkatársa volt ek-

nyugat-európai civilizációs vívmányként értelmező szerző szerint a szocializmus a nyugat-európaiától alapvetően eltérő kulturális ter-
rekben – érthető módon – másként működik. Ennek következtében
számos helyi érvényességgel rendelkező interpretációja lehetséges
a szocializmusnak, ám egyiket sem szabad monopolizálni sem
a múltra, sem a jövőre vonatkoztatva. Ez az imperativus a mar-
xizmus forradalmi gondolati hagyományaiból is fakad. Ebben az
összefüggésben Cvekl számára a reformkommunista CSKP erő-
feszítései a csehszlovák szocialista modell kialakításában igenis
közel álltak a „valódi” marxizmushoz. Cvekl álláspontja szerint
1968 augusztusa elején kijelenthető volt, hogy a szocializmusnak
nem lehetséges egyetlen üdvöztető modellje. A szerző magának az
„üdvözlésnek” a mibenlétét – azaz a szocializmus győzelmének
társadalmi-gazdasági mutatóit is – nem gondolta egyértelműnek,
különösen az ember önmegvalósításának szabadsága, a termelő-
erők színvonala, a politikai rendszer demokratizmusa és az indi-
viduum társadalmi helyzete szempontjából. Cvekl, aki nem volt
rendszerkritikus, jó reformkommunista módjára a leninizmusból
kifejlődő, s Csehszlovákiában a hatvanas évek közepéig elhúzódó
sztálinizmust az erőszakkal és az abszolút jogfosztással azonosí-
totta, bűnei közt említette a túlzó, abszolút antikapitalizmust, ami
a kapitalizmus és a burzsoázia démonizálásához vezetett. Cvekl
cikkére rímelt a szerkesztőség által generált bensőséges vita másik
két írása is, amelyek szintén belül maradtak a reformkommunis-
ta modellkritika kedélyes köreiben. Ahogy Cvekl, ők is a sajátos
csehszlovák, illetve hangsúlyozottan európai szocialista modell
szükségességéről beszéltek. A 'csehszlovák' és 'európai' jelzők ek-
kor már egy hónapok óta erősödő, a szovjet és a többi testvérpárt
sajtójában kibontakozó ellen-reformkommunista diskurzusra is
próbáltak választolni, velük felelni. A szerzők úgy vélték, hogy
a szovjet típusú leninizmus erőszakosan kialakított monopóliuma
vezetett el a csehszlovák szocializmus deformálódásához, s a még
1945–1948 között is érvényes csehszlovák szocialista útról való vég-

koriban. A dolgozat a cenzúra alól felszabadult folyóirat által a szocializmus cseh-
szlovákiai modellje tárgyában indított szerkesztőségi vita első – és az augusztus
21-i bevonulás miatt egyben utolsó – írása volt. Cveklnek ezért az írásáért 1970-ben
nyilvános önkritikát kellett gyakorolnia, nem meglepő módon épp a *Nova Mysl*
hasábjain, eredeti cikke megjelenésének második évfordulóján. Vladimír V. Kusík,
i. m. 17.

zetes lekanyarodáshoz. A reformkommunista diskurzus szerint az
aktuális pártfeladat épp az 1945–1948 között érvényes csehszlovák
szocialista modellkereséshez való visszatérés volt.⁵⁶ Ennek kimon-
dásához különösen nagy bátorságra nem volt szükség, hisz ez volt
a hivatalos dubčeki reformkurzus ideológiai „újítása” is. Ennek az
ideológiának a középpontjában az osztályharcot lezáró, sajátos
cseh szocialista modell állt már 1968 legelején is, s a hivatalos ideo-
lógiai orgánumban a normalizáció kiteljesedéséig – azaz a lenini
osztályharc újrafelfedezéséig.⁵⁷ Ezekben az ideológiai, párttörténeti
traktátusokban a csehszlovák modell 1948-tól folyamatosan szoci-
alista volt, s a reformkurzus 1968-ban csak modellváltást jelentett.
Visszamenőleg így lehetett a legjobb indulatú reformkommunista
szövegekben a Csehszlovákiában majd két évtizedig tartó „ötve-
nes évek” gyakorlata – és elmélete is! – szocialista. Ez a reform-
kommunisták szempontjából nemcsak érthető gesztus volt, hanem
egzisztenciális kérdés is. Azok a fiatal kutatók, akik e hagyományt
dogmatikusan értelmezik, ezért nem látnak különösebb eltérést a
rendszerkritikai baloldal és az ötvenes évek vagy a normalizáci-
ós kurzus ideológiája között, mikor megkísérlik feltárni e történet
egyes szálait.

A kritika kritikája szerint mind a kelet-európai, mind a nyu-
gati rendszerkritikai baloldali mozgalmak legnagyobb bűne épp
az absztrakt és abszolút szocializmus- és szabadságkeresés, illetve
szabadságértelmezés volt. 1968 Varsója és 1968–69 Prágája megmu-
tatta, hogy az úgynevezett absztrakt szabadság és az államszocia-
lizmus örökre elvált egymástól. 1989-ig a „létező” szocializmus és
az „absztrakt” szabadság eltérő utakon járt. 1968 után a lenini szo-
cializmus nevében utasították el az absztrakt – ám a marxizmustól
nem idegen – szabadságot. 1989 után az absztrakt szabadság ne-
vében tagadták meg – gyakran ugyanazok – a szocializmust. Ez a
tagadás egyszerre (volt) a szocializmus és a szabadság tagadása.

A tagadás és a megtagadás gyakran elhomályosítja 1968 utó-

⁵⁶ Radoslav SELUCKÝ: Alternativy socialistického vyvoje. *Nova Mysl*, 1968, 8.
1021–1026.; Michael REIMANN: Monopol leninismu v Československu. Uo. 1027–
1033.

⁵⁷ Rok intenzivní práce. *Nová Mysl*, 1968, 1., 3–16.; Jan KOLÁŘ: Nové úkoly
– nové nároky. *Nová Mysl*, 1968, 1., 17–25.; Luboš LEHÁR: Únor – výsledky spojení
strany a mas. Uo. 26–33.; M. BOUČEK–M. KLÍMEŠ: Únor v československé revoluci.
Nová Mysl, 1968, 2., 141–152.

életét; kelet-európai „sztárértelmiségiek” gyakran hamisítják meg 1968 örökségét. A roppant népszerű bolgár Ivan Krastev egy írásában a keleti–nyugati hatvannyolcas örökség konfliktusos természetéről beszélt. A nyugati ’68 – így Krastev – Amerika- és kapitalizmusellenes volt, míg a kelet-európai ennek épp ellenkezője (lett volna). Krastev szerint Amerika a kelet-európaiak számára 1968-ban épp az volt, amire vágytak: a szabadság és a demokrácia megtestesülése. Azt állítja, hogy a prágai – és általában a kelet-európai – diákság 1968-ban szocializmusellenes és Amerikabarát volt, míg a nyugati hatvannyolcasok Amerika-ellenesek és szocializmus-pártiak voltak. Ebből az állítólagos történelmi tényből vezette le a szerző azt az ellentétet, amely a kelet-európai új demokráciák és a kontinentális Nyugat-Európa eltérő viszonyát jellemezte az Egyesült Államokhoz és főleg az iraki háborúhoz a 2000-es években. Egész pontosan nem félreértés Krastev – és a hozzá hasonló kelet-európai értelmiségiek – feledékenysége. Épp Krastev szövege mutatja, mennyire tudatos manipuláció ’68 örökségének ilyen kreatív újraértelmezése. Szerinte ahogy ’68-ban, úgy manapság is ugyanazon frontok mentén szakad ketté az európai kelet és nyugat: az Amerika iránti viszonyt hozza fel példának az iraki válság kapcsán. Krastev szerint épp a ’68-as örökség miatt különbözik Berlin és Varsó viszonya az iraki háborúhoz.⁵⁸

Természetesen még dialektikusan sem lehet a hatvanas évek második felének, a hatvannyolcas kelet-európai rendszerkritikai baloldali mozgalmainak és a nyugat-európai, amerikai újbaloldálnak betudni mindazt, amit az újdemokrata Krastev ’68 mai örökségeként azonosít. Ha csak az iraki háború és az Egyesült Államok felől nézünk vissza a kelet- és nyugat-európai ’68-ra, elvitathatatlan annak antiimperializmusa, internacionalizmusa, antikapitalizmusa és különböző színű baloldalisága, ha tetszik: szocializmusa. A ’68-as baloldali mozgalmak kihívása épp abban állt, hogy a fentieket – és különösen a szocializmust – a szabadsággal összhangba hozzák. A hatvannyolcasok meggyőződése az volt, hogy szabadság nélkül nem lehetséges szocializmus és szocializmus nélkül nem lehetséges szabadság. Az újdemokraták a szabad szocializmust és/vagy a szocialista szabadságot még absztrakt kér-

dés formájában sem vetették fel, a korabeli kelet-európai leninista állampártok pedig ezt a kérdést nagyon is konkrét brutalitással elutasították; ahogy elutasították az internacionalizmust – erre a ’68-as Lengyelország volt a legekleatásabb példa – és elutasították az antiimperializmust is, amire jószerével a teljes, Moszkva vezette hivatalos béketábort fel lehetne hozni példaként. A hatvannyolcas baloldali rendszerkritikusok szemére azt vetették, hogy sem szocializmusuk, sem szabadságuk fogalma nem volt sem (párt-)történeti, sem tudományos.⁵⁹ Ám a hatvannyolcas nemzedék nem is lépett fel azzal az igénnyel, hogy egyetemes megoldást kínáljon a világ szabadsága és a létező szocializmus összes bajára. A hatvannyolcasokban az összefüggésben sem kínáltak univerzális receptet, ám anamnézisének elv- és tárgyszerű volt, s ilyenként máig tanulságos az örökségük.

Herbert Marcuse a hetvenes évek közepén a Berkeley diákjai előtt azt találta mondani, hogy „a mozgalom nem halt meg, a mozgalmat megölték”.⁶⁰ A nyugati újbaloldalra ez a sommás megállapítás nem áll, ám a dolgozatban tárgyalt kelet-európai mozgalmakra mindenképp igaz.

*

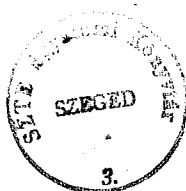
A dolgozat elején Iván Sviták megítélését és 1968-as tevékenységét villantottam fel. Úgy illik, hogy egy hozzá kapcsolódó történettel zárjam munkámat. 1970-ben Sviták már az Egyesült Államokban élt és dolgozott. 1970 júniusában, mint Napóleon Elba szigetéről, Alexander Dubček Ankarából – ahol Csehszlovákia nagyköveteként székelt – Budapesten keresztül szeretett volna hazatérni. Ferihegyen elvtársai lekapcsolták, hogy aztán kevesebb mint egy hónap alatt befejeztessék vele pártállami karrierjét. Prágában a KB vezető munkatársai előtt kellett újból számot vetnie korábbi tevékenységével. Ennek során határozottan kikérte magának, hogy olyan jobboldali opportunist, antiszocialista és szovjetellenes elemekkel említsék együtt, mint amilyen például Iván Sviták, akivel –

⁵⁹ A korai SDS-vezető, Todd Gitlin megkapóan szellemes generációs önéletrajzában és egyben mozgalomtörténeti összefoglalójában erre számtalan példát hoz. Todd GITLIN: *The Sixties. Years of Hope, Days of Rage*. New York, Bantam Books, 1987.

⁶⁰ Todd GITLIN, i. m. 415.

⁵⁸ Ivan KRASTEV: The Anti-American Century? *Journal of Democracy*, 2004, 2., 5–16.

07
így Dubček – semmi közös nincs és nem is volt benne,⁶¹ majd abbéli reményét fejezte ki, hogy idővel mint egyszerű párttag újra tevékenykedhet. Sviták és Dubček meghatározó figurái voltak 1968-nak. A maguk módján mindketten hűek maradtak 1968-as önmagukhoz. Ez Dubček esetében 1968 elárulását, a kollaboráció lehetőségét jelentette a normalizációs rezsimmel, Svitáknak pedig a „szabadon választott” emigrációt és a kollaboráció lehetetlenségét.

⁶¹ A CSKP KB archív iratai alapján ismerteti Kieran WILLIAMS: *The Prague Spring and its aftermath*. Cambridge, Mass. Cambridge University Press, 1997, 242–243. Dubček memoárjaiból ez a részlet, jellemző módon, hiányzik. Emlékirataiban azt hangoztatja, hogy ő mindig hű maradt '68-hoz. A maga '68-ához kétségtelenül hű maradt. A. DUBČEK: *The Hope Dies Last: The Autobiography of Alexander Dubček*. (ed., trans.: Jiri Hochman). New York, Kodansha Institute, 1993.

X 85533

Vajon lehet-e még újat mondani négy évtized távlatából 1968-ról? Túl lehet-e lépni a pusztán nosztalgizáláson, az egykori események felidézésén?

E kötet tanulmányainak szerzői úgy gondolják, hogy 1968 szimbolikus volt, a 20. század egyik kulturális értelemben legmozgalmasabb időszakának meghatározó esztendeje. Számukra ma annak az egész világon régigsöprő tiltakozási hullámnak a hatása érdekes – amely a második világháború utáni fogyasztói társadalmakban felnövő fiatal nemzedék elégedetlenségének és a társadalom átforgalmazására vonatkozó igényének adott hangot –, hogy alakult át 1968 hatására a demokráciáról, a tömegek szerepéről, az önrendelkezésről, az állam és a civil szféra viszonyáról való közvélekedés?

A forrongó világban az Amerikai Egyesült Államoktól kezdve egészen Kínáig szinte mindenhol történt valami. A legfontosabb kérdés az, hogy miként alakultak azok a folyamatok, amelyek alaposan átforgalmazták a világon értelmezett közgondolkodás szinte minden területét a művészeketől a politikusokig a társadalom – sőt, a természettudományokig.

Hasonló mozgások jellemezték az élet mindennapi struktúráit is. Az ellenkultúra elképesztő sebességgel alakította ki saját formáit és hatotta át a teljes társadalmat, hogy azután éppen ilyen meglepetésszerű gyorsasággal váljék a kultúrává, lefokozva és zárójelbe téve a korábbi kulturális kódokat. A kultúra működéséről, szerepéről, milyenségéről vállott mai elképzeléseink e folyamat örökségei.

1968 értelmezése mindmáig heves vitákat kavart tudományos, politikai és kulturális berkekben. A negyvenedik évforduló jó alkalmat kínál az itt röviden vázolt sokszínű jelenség-halmaz értelmezésére és újraértelmezésére.

2400 Ft

A MODERN TÁRSADALOM: 1968

930.87

M73

A MODERN TÁRSADALOM: 1968

A MODERN TÁRSADALOM A POSZTMODERNIG:

1968

RENDELKEDÉSI SZÁMA: 1968

NAPVILÁG KIADÓ